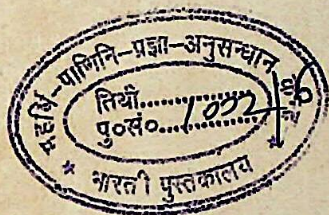

महर्षि-पाणिनि-प्रज्ञा-अनुसन्धान
तिथी
पु०सं० 1027
भारती पुस्तकालय

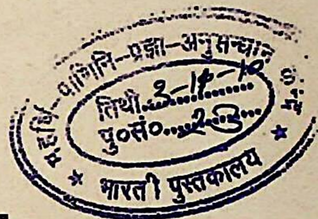

महर्षि-पाणिनि-प्रज्ञा-अनुसन्धान
तिथी
पु०सं० 1032
भारती पुस्तकालय

अप्पयदीक्षितविरचितः

कुवलयानंदः

रामभट्टात्मजवैद्यनाथकृताऽलंकार-

चंद्रिकाख्याटीकासहितः

कैलासवासिमहाबलोपाख्यकृष्णशास्त्रिणा संशोधितः

स च

खांडेकरोपाह्ववासुदेवात्मजकाशीनाथेन

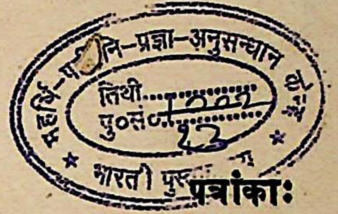
मुम्बापुर्यां

गणपतकृष्णाजीमुद्रणयंत्रालये तदधिपतिना मुद्राक्षरैर्मुद्रापितः

शकनृपाब्दाः १८१२.

मूल्यसार्धरूपकः

अथालंकाराणामनुक्रमः ।

(तत्रादौ शतमलंकाराः)

अलंकाराणामनुक्रमः

अथ पंचदशालंकाराः

अथान्ये पंच संकराः

॥ श्रीः ॥

श्रीपरमेश्वरोजयति ।

अमरीकवरीभारभ्रमरीमुखरीकृतम् ॥ दू
रीकरोतु दुरितं गौरीचरणपंकजम् ॥ १ ॥

श्रीगणेशाय नमः । अनुचिंत्य महालक्ष्मीं हरिलोचनचंद्रिकां । कुर्वे कुवलयानं दसदलंकारचंद्रिकां ॥ १ ॥ चिकीर्षिताविघ्नसिद्धयइष्टदेवतां स्तौति । अमरीति । अत्र चरणमेव पंकजमिति मयूरव्यंसकादिसमासाश्रयणात्परिणामालंकारः । चरणे आरोप्यमाणस्य पंकजस्यारोपविषयचरणात्मतापरिणतिं विना दुरितदूरीकरणक्रियार्थत्वासंभवात् ' परिणामः क्रियार्थश्चेद्विषयी विषयात्मनेति ' तल्लक्षणात् । न च पंकजमिव चरणमिति पूर्वपदार्थप्रधानउपमितसमासएवास्त्विति शंक्यं । अमरीणां कवरीभारस्य केशपाशस्य संबंधिनी सौगंध्यलोभात्तत्संसृष्टा या भ्रमरी तया मुखरी कृतमिति विशेषणस्यानुगुण्याभावात्तस्य पंकजगतत्वेनैव प्रसिद्धेरिति । एतद्विशेषणावगतेन च पादपतनेनाभिव्यज्यमाना गौरीविषया सुरांगनागता रतिः कविगतां तां पुष्णातीति प्रेयोलंकारोपि बोध्यः ॥ १ ॥

परस्परतपःसंपत्फलायितपरस्परौ ॥ प्रपं
चमातापितरौ प्राञ्चौ जायापती स्तुमः ॥ २ ॥

परस्परेति । प्रांचौ पुरातनौ जायापती अर्थादुमामहेश्वरौ स्तुमः । किंभूतौ प्रपंचस्य जीववर्गस्य मातापितृरूपौ निरुपाधिकृपाश्रयत्वाद्धितोपदेष्टृत्वाच्च । तथा परस्परसंबंधिन्यास्तपःसंपत्तेः फलवदाचरितं परस्परस्वरूपं ययोस्तौ । अत्र परशब्दस्य क्रियाविनिमयविवक्षायां कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नोद्वेवाच्ये इति वार्तिकेन द्विर्भावे असमासवद्भावे पूर्वपदस्थस्य सुपः सुवंक्तव्यइत्यनेन सुपः स्वादेशे च परस्परशब्दव्युत्पत्तेः पार्वतीतपःसमृद्धिफलायितः परमेश्वरः परमेश्वरतपःसंपत्फलायिता च पार्वतीत्यर्थो लभ्यते तपःसंपत्तेश्च फलं निरतिशयानंदइति तदुपमया परस्परं परमप्रेमास्पदत्वलक्षणः शृंगारोभिव्यज्यमानः सौभाग्यातिशयव्यंजनमुखेन शिवयोर्भावप्रकर्षे पर्यवस्यतीति सहृद

यैराकलनीयं । मातापितराविति रूपकाभ्यामुक्तोपमयोः संसृष्टिः । परस्परं चोपम योः फलायितेत्येकवाचकानुप्रवेशलक्षणः संकरइतिदिक् ॥ २ ॥

उद्घाट्य योगकलया हृदयाब्जकोशं धन्यैश्चिरादपि
यथारुचि गृह्यमाणः ॥ यः प्रस्फुरत्यविरतं परिपू
र्णरूपः श्रेयः स मे दिशतु शाश्वतिकं मुकुंदः ॥ ३ ॥

संप्रति प्रतिपिपादयिषितानामलंकाराणां व्युत्पत्तेः स्वतोऽपुरुषार्थतया फलत्वा योगात्तस्यारसास्वादौपयिकत्वेन फलत्वं प्रेक्षावतां प्रकृतग्रंथप्रवृत्तये सूचयितुं शृंगार रसाधिदैवतं श्रीकृष्णं प्रति रसास्वादानंदं प्रार्थयते । उद्घाट्येति । समुकुंदोमे मह्यं शश्वद्भवं शाश्वतिकं भग्नावरणतया सदा प्रकाशमानं श्रेयोविगलितवेद्यांतरमानंदं 'र सोवैसइति श्रुतेः, रसपदाभिधेयं दिशतु ददात्वित्यर्थः। यथाश्रुते मुक्तिप्रार्थनायाः प्रकृ तेऽसंगत्यापत्तेः सकःयोधन्यैर्महामहिमपुण्यशालिभिर्नारदादिमुनिभिर्योगकलया योग कौशलेनहृदयाब्जस्य उरसोमध्यवर्तिनोहृदयपुंडरीकस्य कोशं मुकुलं अधोमुखतया विद्यमानं उद्घाट्य रेचकप्राणायामेनोर्ध्वमुखं कृत्वा चिराद्बहुकालं यथारुचि य थेच्छं गृह्यमाणोपि रामकृष्णाद्यभिमतमूर्तिध्यानगोचरीक्रियमाणोपि परितः पूर्णं रूपमस्यतथाभूतोऽपरिच्छिन्नब्रह्मरूपोऽविरतं निरंतरं मुक्तिदशायां प्रस्फुरति प्रकाश तइति विरोधालंकारः । औपासनिकरूपस्य कल्पितत्वेन च तत्परिहारः । अथवा योगिभिरप्यचिंत्यस्वरूपइति माहात्म्यातिशयवर्णनं । अत्र योगिगतभगवद्विषयकरति भावस्य कविगतं तं प्रत्यंगतया प्रेयोलंकारः ॥ ३ ॥

अलंकारेषु बालानामवगाहनसिद्धये ॥ ललितः
क्रियते तेषां लक्ष्यलक्षणसंग्रहः ॥ ४ ॥

चिकीर्षितस्य ग्रंथस्य प्रयोजनाभिधेये प्रदर्शयति । अलंकारेष्विति । एतच्चोभया न्वयि । अलंकारेषु अर्थालंकारेषूपमादिषु विषये बालानामव्युत्पन्नानां तेष्ववगाह नस्य व्युत्पत्तेः सिद्धयइत्यर्थः । तेषां ये लक्ष्यलक्षणे तयोः संग्रहइति नित्यसापेक्षत्वा त्समासः । लक्ष्यं उदाहरणम् । अलंकारत्वं च रसादिभिन्नव्यंग्यभिन्नत्वे सति श ब्दार्थान्यतरनिष्ठा या विषयिता संबंधावच्छिन्ना चमत्कृतिजनकतावच्छेदकता तद वच्छेदकत्वं । अनुप्रासादिविशिष्टशब्दज्ञानादुपमादिविशिष्टार्थज्ञानाच्च चमत्कारो दयात्तेषु लक्षणसमन्वयः । शब्दार्थयोर्ज्ञाननिष्ठचमत्कृतिजनकतायां विषयितयावच्छे

दकत्वेन तद्विशेषणीभूतानुप्रासोपमादेस्तन्निष्ठावच्छेदतावच्छेदकत्वात् । रसवदाद्यलंकारसंग्रहाय व्यंग्योपमादिवारणाय च भेदद्वयगर्भसत्यंतोपादानम् ॥ ४ ॥

येषां चंद्रालोके दृश्यंते लक्ष्यलक्षणश्लोकाः ॥
प्रायस्तएव तेषामितरेषां त्वभिनवाविरच्यंते ॥ ५ ॥

परकीयग्रंथापहारशंकानिरासायाह येषामिति । येषामलंकाराणां चंद्रालोके चंद्रालोकाख्यग्रंथे तएवेत्यनंतरं लिख्यंतइति शेषः । तत्रस्थितानामपि केषांचिदुलेखनात्प्रायइत्युक्तं । यथाऽनंतरश्लोकस्योत्तरार्धं । तत्रैवं दृश्यते 'हृदये खेलतोरुच्चैस्तन्वंगीस्तनयोरिवेति, स्वयं त्वन्यदेव विरचितमिति । एवंचतदीयत्वेन कथनादाशंकानिरासः ॥ ५ ॥

उपमा यत्र सादृश्यलक्ष्मीरुल्लसति द्वयोः ॥
हंसीव कृष्ण ते कीर्तिः स्वर्गंगामवगाहते ॥ ६ ॥

यत्रोपमानोपमेययोः सहृदयहृदयाह्लादकत्वेन चारु सादृश्यमुद्भूतयोल्लसति व्यंग्यमर्यादां विना स्पष्टं प्रकाशते तत्रोपमालंकारः । हंसीवेत्युदाहरणम् । इयं च पूर्णोपमेत्युच्यते । हंसी कीर्तिः स्वर्गंगावगाहनमिव शब्दश्चेत्येतेषामुपमानोपमेयसाधारणधर्मोपमावाचकानां चतुर्णामप्युपादानात् । यथावा । "गुणदोषौ बुधोगृह्णन्निंदुक्ष्वेडाविवेश्वरः । शिरसा श्लाघते पूर्वं परं कंठे नियच्छति ॥" अत्र यद्यप्युपमानोपमेययोर्नैकः साधारणोधर्मः । उपमाने ईश्वरे चंद्रगरलयोर्ग्रहणमुपादानं तयोर्मध्ये पूर्वस्य चंद्रस्य शिरसा श्लाघनं वहनं उत्तरस्य गरलस्य कंठे नियमनं संस्थापनं उपमेये बुधे गुणदोषयोर्ग्रहणं ज्ञानं तयोर्मध्ये पूर्वस्य गुणस्य शिरसा श्लाघनं शिरःकंपेनाभिनंदनं उत्तरस्य दोषस्य कंठे नियमनं कंठादुपरि वाचाऽनुद्घाटनमिति भेदात् । तथापि चंद्रगरलयोर्गुणदोषयोश्च बिंबप्रतिबिंबभावेनाभेदादुपादानज्ञानादीनां गृह्ण

न्नित्येकशब्दोपादानेनाभेदाध्यवसायाच्च साधारणधर्मेनेति पूर्वस्माद्विशेषः । वस्तुतोभिन्नयोरप्युपमानोपमेयधर्मयोः परस्परसादृश्यादभिन्नयोः पृथगुपादानं बिंबप्रतिबिंबभावइत्यालंकारिकसमयः॥ ६ ॥

संप्रत्यर्थालंकारेषु निरूपणीयेषु बहलालंकारघटकतया सुप्रसिद्धतया च प्रथममुपमालंकारं लक्षयति उपमेति । अयं च लक्ष्यनिर्देशः। शेषं लक्षणं । सादृश्यलक्ष्मीश्चमत्कृतिजनकतातद्विशिष्टसादृश्यमिति यावत् । धर्मधर्मिणोरभेदोपचाराल्लक्षणं व्याचष्टे यत्रेति। यत्र काव्ये वृत्तित्वं सप्तम्यर्थः । तच्च शक्तिलक्षणान्यतरसहकारेण बोधकत्वसंबंधेन । उपमानमधिकगुणं चंद्रादि । उपमेयं वर्ण्यमानं कामिनीवदनादि । सहृदयः काव्यीभावनापरिपक्वबुद्धिः । व्यंगस्य मर्यादा प्रतीतिनियमरूपा यया सा व्यंजनेत्यर्थः । अत्र चोपमानोपमेययोरिति स्वरूपकथनं न तु लक्षणांतर्गतं व्यावर्तनीयाभावादात्माश्रयापादकत्वाच्च ।उपमानत्वोपमेयत्वयोरुपमाघटितत्वात् । एतच्चाग्रे व्यक्तीभविष्यति। इत्थं चालंकारत्वे सति सादृश्यमुपमालंकारलक्षणं बोध्यम् । एवमग्रेप्यधिकारप्राप्तमलंकारत्वविशेषणं बोध्यं । हंसीत्यादि । अत्र तावदिवार्थे सादृश्ये निरूपितत्वसंसर्गेण हंस्यादेरन्वयः । सादृश्यस्य प्रयोजकत्वसंसर्गेण स्वर्गंगावगाहनाश्रयत्वरूपे साधारणधर्मे तस्य च स्वरूपसंबंधेन कीर्त्तौ सादृश्यस्य निपातार्थतया नामार्थं प्रति साक्षात्संबंधेन विशेष्यत्वे विशेषणत्वे च बाधकाभावात् । तथा च हंसीनिरूपितसादृश्यप्रयोजकस्वर्गंगाकर्मकावगाहनाश्रयत्ववती कीर्तिरिति बोधः । नचैवं स्वर्गंगावगाहनमिव शब्दश्चेत्याद्यग्रिमग्रंथे धात्वर्थस्य समानधर्मत्वोक्तिर्विरुद्धेति वाच्यं । तदाश्रयत्वस्य समानधर्मत्वे तस्य तथात्वस्यौचित्यायातत्वेन विरोधाभावात् । तथासति तत्रैव कुतोन सादृश्यान्वयइति चेन्न । धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासंसर्गेण शाब्दबोधे विशेष्यतया विभक्त्यर्थोपस्थितेर्हेतुत्वात् । न च निपातार्थभिन्नवृत्तित्वेन प्रकारताविशेषणीयेति वाच्यं । घटोन पश्यतीत्यादौ घटाद्यन्विताभावस्य कर्मतासंसर्गेण दर्शनेऽन्वयापत्तेः । यदि तु धात्वर्थेपि तात्पर्यवशात्सादृशान्वयोनुभवसिद्धस्तदा धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासंबंधेन नान्वयबुद्धिं प्रति नञ्जन्योपस्थितेः प्रतिबंधकत्वमात्रं परिकल्प्य घटोन पश्यतीत्यादौपूर्वोक्तान्वयबोधोनिराकरणीयइति दिक् । एवमरविंदमिव सुंदरं वदनमित्यादावरविंदादिनिरूपित

सादृश्यस्य प्रयोजकतासंसर्गेण सुंदरपदार्थैकदेशेपि सुंदरत्वेऽनुभवबलादन्वयस्तद्वि शिष्टस्य चाभेदेन मुखादौ । इत्थं चारविंदनिरूपितसादृश्यप्रयोजकसौंदर्यवदभिन्नं वदनमित्यन्वयबोधः। अरविंदसुंदरमितिसमासे त्वरविंदपदेनारविंदनिरूपितासादृ श्यप्रयोजकं लक्ष्यते । तच्चाभेदेन पदार्थैकदेशे सौंदर्येऽन्वेति । एवं चारविंदनिरूपित सादृश्यप्रयोजकाभिन्नसौंदर्यवदभिन्नं वदनमित्यन्वयबोधः । एकदेशान्वयायोगादर विंदपदमेव लक्षणया सर्वार्थबोधकं सुंदरपदं तु तात्पर्यग्राहकमित्येके । अरविंदमिव वदनमित्यत्रारविंदनिरूपितसादृश्यवद्वदनमिति बोधः। सादृश्यस्य निपातार्थतया भे देन नामार्थान्वये बाधकाभावात् । अरविंदमिव भातीत्यत्र भातेर्ज्ञानार्थकत्वेऽर विंदपदस्यारविंदनिरूपितसादृश्यप्रकारकज्ञानविषये लक्षणा तस्य चाभेदेन मुखादा वन्वयः। शेषं तात्पर्यग्राहकं । पूर्वोक्तदिशा वा सादृश्यस्यैव प्रकारितासंसर्गेण धात्व र्थेऽन्वयः। अत्रैव सौंदर्येणेति धर्मोपादाने तृतीयार्थस्य प्रयोज्यत्वस्य सादृश्येन्वया त्सौंदर्यप्रयोज्यारविंदनिरूपितसादृश्यप्रकारकज्ञानविषयइति बोधः । आद्यकल्पे त्वर विंदपदमेव सर्वार्थबोधकमितरतात्पर्यग्राहकमितिध्येयं । इयं च सादृश्यस्य पदार्थांत रत्वमते शाब्दबोधरीतिरुपदर्शिता। तस्य समानधर्मरूपत्वे तु चंद्रइव मुखमित्यादौ चं द्रवृत्तिधर्मवन्मुखमिति बोधः। अत्रैवाल्हादकमिति समानधर्मोपादाने इवार्थस्य धर्म स्याल्हादकत्वे पदार्थैकदेशेऽन्वयः । तदसहिष्णुतायां तु चंद्रनिष्ठाल्हादकत्ववति आल्हादकपदस्य लक्षणा । चंद्रादिपदं तात्पर्यग्राहकं । चंद्रसदृशमित्यत्राप्येकदेशे सादृश्ये चंद्रान्वयः ससंबंधिकत्वात्। सदृशपदं वा चंद्रसादृश्यविशिष्टे लाक्षणिकं । अत्रैवाल्हादकत्वेनेत्युक्तावभेदस्तृतीयार्थस्तस्य च सदृशपदार्थैकदेशे धर्मेऽन्वयः । तथा चाल्हादकत्वाभिन्नचंद्रवृत्तिधर्मवदभिन्नं मुखमिति बोधः। सदृशपदमेव वा सर्वार्थबोधकमितरतात्पर्यग्राहकमित्येवंविधान्वयसरणिश्रेणयस्तत्र तत्र शब्दव्युत्प त्तिनिपुणैरनुसंधेया । इत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्तपरिचिंतनेन । पूर्णोपमेतीत्यनंतरमालंका रिकैरिति पूरणीयं। तत्वं च विशेषतउपात्तशब्दशक्तिप्रतिपादितोपमानोपमेयकत्वे सति विशेषतः शब्दोपात्तसमानधर्मकत्वे च सति विशेषतः स्वनिरूढशब्दगम्यत्वम् स्वपदमुपमापरम् । उपमानलुप्तायामपि लक्षणयोपमानप्रतिपत्तेस्तद्वारणाय शक्तीति । उपमेयलुप्तायां स्मरवधूयंतीत्यादावात्मानउपमेयस्याध्याहृतेनात्मानमितिशब्देन बो धनादुपात्तेति शब्दविशेषणम् । एवमपि तन्वीत्यनेनात्रोपमेयस्य काव्यस्य सदृशं न दृश्यतइत्येवंविधायां लुप्तोपमानायामुपमानस्य च सदृशपदोपात्तत्वाद्विशेषतइति उप

मेयोपमानतावच्छेदकरूपेणेत्यर्थः । धर्मलुप्तायामप्युपमावाचकेन समान्यतोधर्मस्यो पात्तत्वाद्विशेषतइति उपमाप्रयोजकतावच्छेदकरूपेणेत्यर्थः । वाचकलुप्तायामपि लक्षणयोपमानादिपदेनोपमावगमात्तद्वारणाय विशेषतः स्वनिरूढेति उपमायां च निरूढाइव वद्यायथाशब्दाइत्याद्यभियुक्तोक्तिसंगृहीताइवादयः । अत्र निपातरूपस्यैवादेरुपसर्गवद्द्योतकत्वमेव । कथमन्यथा 'शरैरुस्नैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन् रसानिवे, त्यादावुस्रादिपदोत्तरतृतीयादिसंगतिः । उस्रादेरुद्धरणक्रियां प्रत्यकरणत्वात् इवार्थ साहश्यान्वयित्वेन करणीभूतशरविशेषणत्वाभावाच्च द्योतकत्वे तूस्रादिपदस्योस्रसदृशपरतयोस्रसदृशैः शरैरिति शरविशेषणत्वेन तृतीयादिसंगतिरिति वैयाकरणमतं तु नादरणीयम् । उपास्यते गुरुरित्यादौ धात्वर्थासनक्रियायाअकर्मकतया कर्मलकारानुपपत्तिरूपबाधकस्योपसर्गवाचकतायामिवेवादिवाचकतायामभावेन दृष्टांतवैषम्यस्य स्फुटत्वात् । विशेषणविशेष्ययोः समानविभक्तिकतायां 'विशेष्येण सहैकार्थं भवेद्यत्र विशेषणम् । तत्र लिंगादयः प्रायोविशेष्यस्थाविशेषणे, इत्यनुशासनस्येवोपमानोपमेययोरपि तस्यां लिंगसंख्याविभेदेप्युपमानोपमेयता । 'विभक्तिः पुनरेकैव उपमानोपमेययोः इत्यनुशासनस्य सत्वेनोपमानपदोत्तरतृतीयादेः साधुत्वार्थतयोपपत्तेश्च । तस्माद्वाचकत्वमेवेवादीनां । युक्तं चैतत् । अन्यथा सकलालंकारिकसंमतस्येव शब्दप्रयोगे श्रौतीत्वस्यदत्तजलांजलित्वापत्तेः । रूढिप्रयोजनयोरन्यतरस्याभावेन चंद्रादिपदेन चंद्रसदृशलक्षणायां निषिद्धलाक्षणिकत्वरूपनेयार्थत्वदोषापत्तेश्च । अपि च इवादेर्द्योतकत्वनये चंद्रादेरुपमानस्य पदार्थैकदेशतया तत्र साधारणधर्मान्वयानुपपत्तिरिति दिक् । उपमानेत्यादि । उपमानत्वं चोपमानिरूपकत्वेन विवक्षितत्वम् तदाश्रयत्वेन विवक्षितत्वं चोपमेयत्वम् । साधारणत्वं च धर्मस्वारसिकमौपचारिकं विंबप्रतिविंबभावकृतं श्लेषकृतं वस्तुप्रतिवस्तुभावेन समासभेदाश्रयणेनेत्यनेकधा चित्रमीमांसायां प्रपंचितम् । तत्र स्वर्गंगावगाहनस्य तथात्वमौपचारिकं कीर्तौ तस्य स्वारसिकत्वाभावात् । उपादानादिति वाचकस्योपादाननिर्देशः । इतरेषां तु शब्देन प्रतिपादनं तदितिचिंतनीयम् । साधारण्यप्रकारविशेषोपदर्शनायोदाहरणांतरमाह यथावेति । गुणदोषाविति । गुणदोषावर्थात्परस्य गृह्णन् जानन् बुधः पंडितः पूर्वं पूर्वनिर्दिष्टं गुणं शिरसा श्लाघते आंदोलितेन शिरसा अभिनंदयति परं परतो निर्दिष्टं दोषं कंठे नियच्छति निरुणद्धि वाचा कंठाद्बहिर्नोद्घाटयतीत्यर्थः कइव इंदुक्ष्वेडौ चंद्रगरले गृह्णन्नुपाददानईश्वरोहरइव । सोपिहि पूर्वं चंद्रं शिरसा श्लाघते त-

त्पूर्वकं धारयति । परं च गरलं कंठे नियच्छति स्थापयतीति_' क्ष्वेडस्तु गरलं विषमित्यमरः ,। शंकते अत्र यद्यपीति साधारणस्तत्वेनाभिमतोधर्मः गृह्णन् शिरसा श्लाघते पूर्वमित्यादिनोक्तोयद्यपिनैकोन साधारणइति योजना । गृह्णन्नित्यादिनोक्तः एकोपि धर्मः साधारणोनेति वा । यथाश्रुते साधारणस्य साधारणत्वाभावोक्तेरसंगतत्वापत्तेः । साधारण्याभावे हेतुरुपमानइत्यारभ्य इतिभेदादित्यंतेनोक्तः । समाधत्ते तथापीति । वस्तुगत्या साधारण्याभावेपीत्यर्थः । चंद्रगरलयोरित्यादि यथाक्रमं चंद्रगुणयोर्गरलदोषयोश्चेत्यर्थः । बिंबप्रतिबिंबभावेन प्रतीयमानसादृश्ययोरुपमानोपमेयधर्मयोर्भिन्नशब्दोपात्तत्वरूपेण अभेदादभेदाध्यवसायात् । एतच्च साधारणधर्मतेत्यत्रैतनेनान्वितं । ज्ञानादीत्यादिना शिरसा वहनाभिनंदनयोः कंठस्थापनतद्बहिरनुद्घाटनयोश्च संग्रहः । गृह्णन्नित्यादीत्यादिना च शिरसा श्लाघते कंठे नियच्छतीत्यनयोः संग्रहः । अभेदाध्यवसायादिति अभेदस्याध्यवसायादाहार्यनिश्चयादित्यर्थ । साधारणधर्मतेतीति । साधारणधर्मत्वाभिमानविषयतेतीत्यर्थः । पूर्वस्मात्पूर्वोदाहरणादिति विशेषइत्यन्वयः । नचैवं साधर्म्यप्रतीत्युपपादनेपि वस्तुतस्तदभावात्कथमुपमालक्षणसमन्वयइति वाच्यं । चमत्कारविशेषप्रयोजकसाधारणत्वाध्यवसायविषयधर्मत्वस्यैवोपमालक्षणत्वमित्यभिप्रायादिति । लोके बिंबप्रतिबिंबभावव्यपदेशस्य गगनजलाशयादिगतचंद्रादिविषयतया प्रसिद्धेः । कथं प्रकृते तद्व्यपदेशइत्याशंकायामाह वस्तुतइत्यादि । अभिन्नयोस्तथाध्यवसितयोः पृथगिति भिन्नशब्देनेत्यर्थः । बिंबप्रतिबिंबभावइति । बिंबप्रतिबिंबभावपदवाच्यमित्यर्थः । समयइति संकेतइत्यर्थः ॥ ६ ॥

वर्ण्योपमानधर्माणामुपमावाचकस्यच ॥ एकद्वित्र्यनु
पादानैर्भिन्नालुप्तोपमाष्टधा ॥ ७ ॥ तडिद्गौरींदुतु
ल्याद्दया कर्पूरंतीदृशोर्मम ॥ कांत्या स्मरवधूयंती दृष्टा
तन्वी रहोमया ॥ ८ ॥ यत्तया मेलनं तत्र लाभोमे यश्च
तद्रतेः ॥ तदेतत्काकतालीयमवितर्कितसंभवं ॥ ९ ॥

उपमेयादीनां चतुर्णां मध्ये एकस्य द्वयोस्त्रयाणां वा प्रतिपादकशब्दाभावेन लुप्तोपमेत्युच्यते । सा चाष्टधा । यथा । वाचकलुप्ता १ धर्मलुप्ता २ धर्मवाचकलुप्ता ३ वाचकोपमेयलुप्ता ४ उपमान

लुप्ता ५ वाचकोपमानलुप्ता ६ धर्मोपमानलुप्ता ७ धर्मोपमान वाचकलुप्ताचेति ८। तत्रोपमानलोपरहिताश्चत्वारोभेदास्तडिद्गौ रीत्यादिश्लोकेन प्रदर्शिताः। तद्वंतोभेदाउत्तरश्लोकेन दर्शिताः। तत्र तडिद्गौरीत्यत्र वाचकलोपस्तडिदिव गौरीत्यर्थे उपमानानि सामान्यवचनैरिति समासविधायकशास्त्रकृतः। इंदुतुल्यास्येत्यत्र धर्मलोपः सवैच्छिकोन शास्त्रकृतः। कांत्या इंदुतुल्यास्येत्यपि वक्तुं शक्यत्वात्। कर्पूरंतीत्यत्रधर्मवाचकलोपः। कर्पूरमिवाचरं तीत्यर्थे विहितस्य कर्पूरवदानंदात्मकाचारार्थकस्य क्विपइवशब्दे न सह लोपात्। अत्र धर्मलोपऐच्छिकः। नयनयोरानंदात्मकत या कर्पूरंतीति तदुपादानस्यापि संभवादिति। कांत्या स्मरवधूयं तीत्यत्र वाचकोपमेयलोपः। अत्र कांत्येति विशेषणसामर्थ्या त्स्वात्मानं कामवधूमिवाचरंतीत्यर्थस्य गम्यमानतया स्वात्मनउ पमेयस्य सहोपमावाचकेनानुपादानात्सवैच्छिकः। स्वात्मानं स्मरवधूयंतीत्युपमेयोपादानस्यापि संभवात्। काकतालीयमित्य त्र काकतालशब्दौ वृत्तिविषये काकतालसमवेतक्रियावर्तिनौ। तेन काकागमनमिव तालपतनमिव काकतालमितीवार्थे समासा च्च तद्विषयादिति ज्ञापकात्समासः। उभयत्रोपमेयं स्वस्य क्वचि द्गमनं तत्रैव रहसि तन्व्या अवस्थानं च। तेन स्वस्य तस्याश्च समागमः काकतालसमागमसदृशइति फलति। ततः काकताल मिव काकतालीयमिति द्वितीयस्मिन्निवार्थे समासाच्च तद्विषया दिति सूत्रेण इवेप्रतिकृतावित्यधिकारस्थेन छप्रत्ययः। तथा च पतनदलितं तालफलं तथा काकेनोपभुक्तमेवं रहोदर्शनक्षुभितहृ दया तन्वी स्वेनोपभुक्तेति तदर्थः। ततश्चात्र काकागमनतालपत

नसमागमरूपस्य काककृततालफललोपभोगरूपस्य चोपमानस्यानुपादानात्प्रत्ययार्थोपमायामुपमानलोपः । समासार्थोपमायां वा चकोपमानलोपः । सर्वोऽप्ययं लोपश्छप्रत्ययविधायकशास्त्रकृतः । अवितर्कितसंभवमिति साधारणधर्मस्यानुपादाने प्रत्ययार्थोपमायां धर्मोपमानलोपः । समासार्थोपमायां धर्मोपमानवाचकलोपइति सूक्ष्मया दृष्ट्याऽवधारितव्यम् । एतेषामुदाहरणांतराणि विस्तरभयान्न लिख्यन्ते ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

पूर्णायामुपमानादिसमग्रतानियमप्रसिद्धेस्तद्विपरीतायां लुप्तोपमायां सर्वलोपनियमाशंकानिरासाय लक्षणपूर्वकं तां विभजते वर्ण्येत्यादिना । चकारोवाशब्दार्थे । तदनंतरं च लोपे इत्यध्याहार्यं । एवं चेतरेतरयोगाविवक्षया वर्ण्यस्योपमानस्य धर्मस्योपमावाचकस्य वा लोपे अन्यतमानुपादाने लुप्तोपमा । सा च एकद्वित्र्यनुपादानैरष्टधा भिन्नेति पूर्वापराभ्यामुक्तं भवति । तडिदित्याद्युदाहरणानि । अर्थतोऽप्याचष्टे । उपमेयादीनामिति । वस्तुतोलाघवात्पूर्णाभिन्नत्वं लक्षणं बोध्यम् । लक्षणवाक्यगतं क्रममुपेक्ष्योदाहरणक्रमानुसारेण विभागं दर्शयति यथेत्यादि । वाचकलुप्तेति । वाचकत्वं चात्रानुपूर्वीविशेषवत्तयोपमाबोधने निरूढत्वम् । तच्च शक्त्या निरूढलक्षणया वा । तत्राद्यमिवादेर्द्वितीयं तु सुहृत्पदादेरिति तदभावात्तडिद्गौरीत्यादौ वाचकलोपः । समासानुशासनेन निरूढलक्षणावगमेऽप्यानुपूर्वीविशेषवत्तया शब्दविशेषस्य तदबोधनात् । शास्त्रकृतइति शास्त्रप्रयुक्तइत्यर्थः । कर्पूरंतीत्यत्रेति । अत्र सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विप् वा वक्तव्यइत्यनेन विहितः क्विप् लुप्तोपि स्मर्यमाणो धर्ममात्ररूपमाचारं बोधयति । कर्पूरपदं च लक्षणया कर्पूरसादृश्यम् । तस्य चातिरिक्तत्वे पूर्ववत्प्रयोजकतासंसर्गेणाचारेऽन्वयोधर्मरूपत्वे त्वभेदेन । वस्तुतस्तु क्विब्लोपाप्रतिसंधानेपि तथाबोधात्कर्पूरादिशब्दाएव कर्पूरादिसादृश्यप्रयोजकाभिन्नं तत्सादृश्याभिन्नं वाचारं लक्षयंतीति युक्तम् । ननु वाचकस्येवादेरनुपादानाल्लोपोयुक्तः । साधारणधर्मस्य त्वाचाररूपस्य क्विबुपात्ततया कथं लोपस्तत्राह । कर्पूरवदानंदात्मकाचारार्थस्य क्विपइति कर्पूरस्येवेतीवार्थे वतिः । आनंदात्मकोजनकतासंबंधेन । वस्तुगत्या आनंदस्वरूपोयआचारस्तद्बोधकस्येत्यर्थः । ननु

क्विप्लोपाज्ञानेप्याचारप्रतीतेः कर्पूरादिपदानामेव तद्बोधकत्वपक्षे कथं धर्मलोपः संगमनीयइति चेत् । अत्र प्रांचः । एवमपि तद्वाचकतया विहितस्य क्विपोलोपात्तल्लोप्यपदेशः । अतएवात्रसमानार्थकः क्यच् नोपात्तस्तस्यालुप्तत्वादित्याहुः । नव्यास्तु धर्ममात्ररूपस्याचारस्योपादानेप्यानंदत्वादिना विशेषरूपेणानुपादानाद्धर्मलोपोयुक्तएव । अन्यथा इंदुतुल्यास्येत्यादेर्धर्मलुप्तोदाहरणस्यासंगतत्वापत्तेः । नचैवं क्यजादावपि धर्मलुप्ता स्यादिति वाच्यं । इष्टापत्तेरित्याहुः । स्मरवधूयंतीत्यत्रेति । ननूपमानादाचारइति कर्मभूतादुपमानादाचारे क्यचोविधानात्स्मरवधूं रतिमिवाचरंतीत्यवगमेप्यात्मानमन्यां वेति कथं निर्णयस्तत्राह । विशेषणेति । रत्यनुरूपाचरणस्य कांतिकरणकत्वरूपविशेषणसामर्थ्यादित्यर्थः । कांतेः स्वरसतः स्वीयत्वावगमादिति भावः । न चात्मनउपमेयस्य तन्वीपदेनोपादानात्कथं लोपइति वाच्यम् । तस्याद्वितीयांततया कर्मभूतोपमेयासमर्पकत्वादात्मानमित्यध्याहृतेनैव तद्बोधात् । अत्र च स्मरवधूपदेन स्मरवधूसादृश्यं लक्ष्यते । तस्य च प्रयोजकत्वसंसर्गेणाभेदेन वाऽऽचारेऽन्वयः । तथा च स्मरवधूसादृश्याभिन्नआत्मकर्मकोयआचारस्तदाश्रयस्तन्वीति बोधः । काकतालीयेति । वृत्तिविषये समासविषये । ज्ञापकादिति । इवार्थे समासाभावे तद्विषयादित्यनेनेवार्थविषयसमासानुवादोऽनुपपन्नस्तज्ज्ञापकइत्यर्थः । उभयत्र काकागमनतालपतनयोः । उपमेयमित्यनंतरं क्रमेणेति शेषः । तेनेति । काकतालसमवेतक्रियापरयोः काकतालपदयोरिवार्थे समासेनेत्यर्थः । काकतालसमागमेति । अयं भावः । काकागमनतालपतनयोरुपमानत्वे तदुपमेययोः स्वीयगमनतन्व्यवस्थानयोः पृथगनुपात्तत्वेनोपमेयतयान्वयायोगात्काकतालसमागमएवोपमानम् । इत्थं च काकतालसमागमसदृशं काकतालपदार्थस्तस्य चाभेदेन स्वीयतन्वीसमागमरूपउपमेयेऽन्वयइति । ततइति । तादृशसमासोत्तरमित्यर्थः । इति तदर्थइति । काकतालपदलक्षितस्य काककृततालफलोपभोगसदृशस्याभेदेन तन्वीरतिलाभरूपेणोपमेयेनान्वयादिति भावः । अत्र पतनदलितमिति रहोदर्शनक्षुभितहृदयेति च बिंबप्रतिबिंबभावापन्नधर्मस्वरूपकथनं नत्वेवमन्वयाकारइति बोध्यं । न च सकृदुच्चारिताभ्यां काकतालपदाभ्यां कथमुपमानद्वयावगमइति वाच्यं । अनुभवानुसार्यनुशासनेन व्युत्पत्तिवैचित्र्यस्य स्फुटं प्रतिपत्तेरिति । एवं दुरूहत्वात्पद्यं व्याख्याय तत्रोपमानलुप्तादींश्चतुरोपि भेदान्प्रदर्शयितुमाह । ततश्चेति । काकागमनेत्यादि । काकागमनतालपतनरूपोयः समागमस्तद्रूपस्येत्यर्थः । इदं च काकागम

नमिव तालपतनमिवेति महाभाष्यगतविग्रहवाक्यविरोधशंकापरिहारायोक्तं । समागमस्य तादृशक्रियाद्वयाभिन्नत्वेनोक्तयुक्त्या तस्योक्तार्थएव प[र्य]वसानात्। विशिष्टोपमायां विशेषणोपमावगतिवत्समागमोपमायामपि तदवयवक्रिययोर्यथायोगं गम्यमानामुपमामभिप्रेत्य महाभाष्यकर्तां तादृशविग्रहवाक्यप्रणयनमित्याशयः । धर्मस्यानुपादानइति । तत्स्थाने 'अभवत्किं ब्रवीमि ते' इति पाठइति भावः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ इति श्रीमत्तत्सदुपाख्यरामभट्टसूरिवरात्मजवैद्यनाथविरचितायामलंकारचंद्रिकाख्यायां कुवलयानंदटीकायामुपमाप्रकरणं संपूर्णम् ॥ ॥

उपमानोपमेयत्वं यदेकस्यैव वस्तुनः ॥ इंदुरिं
दुरिव श्रीमानित्यादौ तदनन्वयः ॥ १० ॥

एकस्यैव वस्तुनउपमानोपमेयत्ववर्णनमनन्वयः । वर्ण्यमानमपि स्वस्य स्वेन साधर्म्यं नान्वेतीति व्युत्पत्तेः । अनन्वयिनोप्यर्थस्याभिधानं सदृशांतरव्यवच्छेदेनानुपमत्वद्योतनायेंदुरिंदुरिव श्रीमानित्युक्ते श्रीमत्त्वेन चंद्रस्य नान्यः सदृशोस्तीति सदृशांतरव्यवच्छेदोलक्ष्यते । ततश्च स्वेनापि सादृश्यासंभवादनुपमेयत्वे पर्यवसानं । यथा वा ॥ गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपमः ॥ रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव ॥ पूर्वोदाहरणे श्रीमत्त्वस्य धर्मस्योपादानमस्ति । इह तु गगनादिषु वैपुल्यादेर्धर्मस्य तन्नास्तीति शेषः ॥ १० ॥

यद्यप्युपमाननिरूपणानंतरं तन्मूलालंकारेषु संभवत्सादृश्या उपमेयोपमैव प्रथमं निरूपयितुमुचिता न त्वारोपितसादृश्यनिबंधनोनन्वयस्तथापि तं द्वितीयसदृशव्यवच्छेदफलकतया तृतीयसदृशव्यवच्छेदफलिकामुपमेयोपमामपेक्ष्य शीघ्रोपस्थितिकमभिप्रेत्य प्रथमं निरूपयति । उपमानोपमेयत्वमिति । उपमानत्वमुपमेयत्वं चेत्यर्थः । द्वंद्वांते श्रूयमाणत्वात् विवक्ष्यतइति च शेषः । एवं चैकस्यैव वस्तुनोयदुपमानत्वमुपमेयत्वं च विवक्ष्यते तदन्वयइत्यन्वयः । असंभवशंकानिरासाय मध्ये उदाहरणोक्तिः । ननूक्तलक्षणस्य 'भणितिरिव मतिर्मतिरिव चेष्टे'त्यादिरशनोपमा

यामतिव्याप्तिः। त[illegible]मत्यादेरेकस्यैव वस्तुनउपमानत्वस्योपमेयत्वस्य च वर्णनात्। अथैकस्य वस्तुनोयदे[illegible]निरूपितमुपमानत्वमुपमेयत्वं चेति विवक्षितं एकपदस्यावृत्तिकल्पनात्। इत्थं च रशनोपमायां मत्यादेश्चेष्टादिनिरूपितमुपमानत्वं भणितीत्यादिनिरूपितं तूपमेयत्वमित्येकनिरूपितोपमानोपेमयत्वविरहान्नातिव्याप्तिरित्युच्यते। तदा 'खमिव जलं जलमिव खं'इत्युपमेयोपमायामतिव्याप्तिः। तत्रैकस्यैव वस्तुनोगगनस्यैक जलनिरूपितस्योपमानत्वस्योपमेयत्वस्य च वर्णनादिति चेन्मैवं। एकस्यैवेति विरोधद्योतकैवकारवलेन स्वाश्रयनिरूपितयोरुपमानोपमेयत्वयोर्लाभेन क्वाप्यतिप्रसंगाभावात्। अस्ति हि'इंदुरिंदुरिवे' त्यनन्वये उपमानत्वमुपमेयत्वं च स्वाश्रयेंदुनिरूपितं न तु रशनोपमायामुपमेयोपमायां वेति संक्षेपः। अनन्वयपदप्रवृत्तिनिमित्तमाह। वर्ण्यमानमपीति। नान्वेतीति। न संबध्यतइत्यर्थः। साधर्म्यस्य भेदघटितत्वादिति भावः। नन्वेवं सत्यसंवद्धमलापत्वापत्तिरित्यतआह। अनन्वयिनोपीति। बाधितस्यापीत्यर्थः। अर्थस्य साधर्म्यस्य अभिधानमाहार्यारोपरूपतया प्रतिपादनं सदृशांतरव्यवच्छेदेन सदृशांतरव्यावृत्तिबोधद्वारेण। एतदेव विशदयति इंदुरित्यादिना। इत्थं च सदृशांतरव्यावृत्तिसूचनद्वाराऽनुपमत्वद्योतनरूपप्रयोजनवत्त्वादापाततोरुद्ररोदनार्थवादवद्द्वारमात्रतया सादृश्यप्रतिपादनेपि नासंवद्धमलापतापत्तिरिति भावः। उदाहरणांतरमाह यथावेति। गगनाकारं गगनसदृशं। इवेत्यतः प्राक् युद्धमित्यध्याहार्यम्। उदाहरणांतरप्रदर्शने बीजमाह पूर्वोदाहरणेति। वैपुल्यादेरित्यादिपदाद्गांभीर्यदारुणत्वयोः संग्रहः॥ १०॥ इत्यनन्वयप्रकरणम्॥

पर्यायेण द्वयोस्तच्चेदुपमेयोपमानता ॥
धर्मोर्थइव पूर्णश्रीरर्थोधर्मइव त्वयि॥ ११॥

द्वयोः पर्यायेणोपमानोपमेयत्वकल्पनं तृतीयसदृशव्यवच्छेदार्थम्। धर्मार्थयोः कस्यचित्केनचित्सादृश्ये वर्णिते तस्याप्यन्येन सादृश्यमर्थसिद्धमपि मुखतोवर्ण्यमानं तृतीयसदृशव्यवच्छेदं फलति। यथा वा॥ खमिव जलं जलमिव खं हंसइव चंद्रश्चंद्रइव हंसः॥ कुमुदाकारास्तारास्ताराकाराणि कुमुदानि॥ पूर्वत्र पूर्णश्रीरिति धर्मउपात्तः इह निर्मलत्वादिधर्मोनोपात्तइति

भेदः। उदाहरणद्वयेपि प्रकृतयोरेवोपमानोपमेयत्वक[illegible]। राज्ञि धर्मार्थसमृद्धेः शरदि गगनसलिलादिनैर्मल्यस्य च वर्णनीयत्वात्। प्रकृताप्रकृतयोरप्येषा संभवति। यथा॥ गिरिरिव गजराजोयं गजराजइवोच्चकैर्विभाति गिरिः॥ निर्झरइव मदधारा मदधारेवास्य निर्झरः स्रवति॥ ११॥

अथोपमेयोपमां लक्षयति। पर्यायेणेति। अयौगपद्येनेत्यर्थः। वाक्यभेदेनेति यावत्। तत् उपमानोपमेयत्वं विवक्ष्यतइति शेषोत्रापिबोध्यः। उपमेयोपमेति लक्ष्यनिर्देशः। उपमेयेनोपमेति व्युत्पत्तेः। धर्मोर्थइवेत्युदाहरणं। अर्थोधनं। पूर्णश्रीः पूर्णसमृद्धिः अत्र च धर्मार्थयोर्द्वयोर्वाक्यभेदेनोपमानत्वमुपमेयत्वं च वर्णितं। तत्राद्यवाक्येर्थस्योपमानत्वं धर्मस्योपमेयत्वं। द्वितीये तु तद्विपर्यासेन धर्मस्योपमानत्वमर्थस्योपमेयत्वमिति लक्षणसमन्वयः। उपमानोपमेयत्वमात्रोक्तावनन्वयेऽतिव्याप्तेर्द्वयोरित्युक्तम्। एवमपि 'समत्वं शरदि भापुरहो कुमुदतारका' इत्युभयविश्रांतसादृश्यायामुपमायामतिव्याप्तिः। तत्र द्वयोः कुमुदतारकयोः सादृश्याश्रयत्वरूपोपमेयत्वस्येव तत्प्रतियोगित्वरूपस्योपमानत्वस्याप्यर्थतः प्रतीतेरतः पर्यायेणेत्युक्तम्। ननु 'भणितिरिव मतिर्मतिरिव चेष्टा चेष्टेव कीर्तिरतिविमलेति' रशनोपमायामतिव्याप्तिः तत्र द्वयोर्मतिचेष्टयोर्वाक्यभेदेनोपमानोपमेयत्ववर्णनादिति चेन्न। द्वयोरित्यनेन परस्परमुपमानोपमेयत्वस्य विवक्षितत्वात्। अन्यथा पर्यायपदेनैवानन्वयवारणे तद्वयर्थ्यापत्तेरिति संक्षेपः। ननूपमाप्रतीपोभयरूपायाउपमाद्वयरूपायावा उपमेयोपमायाअलंकारांतरत्वे किं बीजमित्यतआह द्वयोरिति। तथा चार्थविशेषद्योतकतया चमत्कृतिवैलक्षण्यमेव तत्र बीजमिति भावः। कथं तृतीयसदृशव्यवच्छेदलाभस्तत्राह धर्मार्थयोरिति। धर्मार्थयोर्मध्यइत्यर्थः। मुखतः शब्देन। तथा च प्राप्तस्य पुनर्वचनं तदितरपरिसंख्यार्थमिति न्यायादिहापि तृतीयसदृशव्यावृत्तिलाभइति भावः। खमिवेति। शरद्वर्णनमिदम्। खमाकाशमिव जलं कालुष्यापगमेन निर्मलत्वातिशयात्। शेषं स्पष्टं। निर्मलत्वादीत्यादिपदेन शैत्यातिशयपरिग्रहः। गिरिरिवेति। अत्र गजः प्रकृतः। अयमिति प्रकृतपरामर्शि सर्वनामनिर्दिष्टत्वात्। अतएवोपक्रमादग्रेप्यस्य मदधारेत्यन्वयोबोध्यः। अत्र पूर्वार्धे उच्चकैर्विभातीति समानधर्मउपात्तः। उत्तरार्धे च स्रवतीति सउक्तइति दिक्॥ ११॥ इत्युपमेयोपमाप्रकरणम्॥

प्रतीपमुपमानस्योपमेयत्वप्रकल्पनम् ॥ त्व

ल्लोचनसमं पद्मं त्वद्वक्त्रसदृशो विधुः ॥ १२ ॥

प्रसिद्धोपमानोपमेयभावः प्रातिलोम्यात्प्रतीपम्। यथा वा ॥ य

त्वन्नेत्रसमानकांतिसलिले मग्नं तदिंदीवरं मेघैरंतरितः प्रिये तव

मुखच्छायानुकारी शशी ॥ येपि त्वद्गमनानुसारिगतयस्ते राज

हंसागतास्त्वत्सादृश्यविनोदमात्रमपि मे दैवेन न क्षम्यते॥ १२॥

प्रतीपमिति लक्ष्यनिर्देशः। ननूपमानोपमेयभावस्य वैवक्षिकतया मुखादेरप्युपमा नत्वसंभवाच्चंद्रइव मुखमित्युपमायामतिव्याप्तिरित्यतआह। प्रसिद्धेति। प्रसिद्धोपमा नस्योपमेयभावउपमेयत्वं प्रतीपं प्रतीपपदवाच्यं। कुतः प्रातिलोम्यात्प्रसिद्धोपमानप्र तिकूलत्वात्। उपमेयभावप्रातिलोम्यादित्यविसर्गपाठेऽपि प्रसिद्धोपमानस्य यउपमेयभा वस्तस्य प्रातिलोम्यादुपमानप्रतिकूलत्वादुपमानस्योपमेयत्वकल्पनं प्रतीपमित्युच्यत इति व्याख्येयं। ननु प्रसिद्धस्योपमानोपमेयभावस्य वैपरीत्यादिति यथाश्रुतरीत्या एवंविधप्रातिलोम्यस्य तृतीयपंचमप्रतीपभेदाव्यापित्वेन प्रतीपपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वा योगादिति। एवं चोक्तप्रकारेणोपमानप्रातिकूल्यस्य प्रतीपपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वकथने न प्रसिद्धोपमानप्रतिकूलधर्मः प्रतीपमिति प्रतीपपंचकसाधारणं सामान्यलक्षणमि ति सूचितं। अतएव पंचमप्रतीपव्याख्यानावसरे वक्ष्यति। उपमानप्रातिलोम्यादि ति। प्रतिकूलत्वं च तिरस्कारप्रयोजकत्वं। एतस्य च सकलप्रतीपभेदसाधारण्यं तत्र तत्र स्फुटीकरिष्यते। यथावेति प्रोषितस्य प्रियां प्रति। वियोगवेदनानिवेदनमि दं। अयि प्रिये त्वदीयसादृश्येन विनोदनं विनोदोविरहयापनं तन्मात्रमपि मम दैवे न न क्षम्यते। एतदेव दर्शयति यदित्यादिना। त्वन्नेत्रयोः समाना साधारणी कां तिः शोभा यस्य तथाविधं यदिंदीवरं तत्सलिले मग्नं। वर्षर्तुना जलवृद्धेः। तव मुख स्य छायया कांत्या अनुकारी सदृशः शशी। मेघैरंतरितस्तिरोहितः। येपीत्यपिर्भिन्नक्र मः त्वद्गमनसदृशगतयोये राजहंसास्तेपि गताइति। अत्र कांतीत्यादिधर्मोपादानात्पू र्वोदाहरणवैलक्षण्यं बोध्यं। ननूपमानादुपमेयस्याधिक्यवर्णनारूपाद्व्यतिरेकालंकारा दस्य कोभेदः। उच्यते। तत्र वैधर्म्यप्रयुक्तमुपमेयस्याधिक्यं विवक्षितमिह तूपमानवा मात्रप्रयुक्तत्वात्साधर्म्यप्रयुक्तमिति ॥ १२ ॥

अन्योपमेयलाभेन वर्ण्यस्यानादरश्च तत् ॥
अलं गर्वेण ते वक्त्रकांत्या चंद्रोपि तादृशः ॥ १३ ॥

अत्युत्कृष्टगुणतया वर्ण्यमानस्यान्यत्र स्वसादृश्यमसहमानस्योपमेयं किंचित्प्रदर्श्य तावता तस्य तिरस्कारोद्वितीयं प्रतीपं पूर्वस्मादपि विच्छित्तिविशेषशालि । यथा वा ॥ गर्वमसंवाह्यमिमं लोचनयुगलेन किं वहसि भद्रे ॥ संतीदृशानि दिशि दिशि सरस्सु ननु नीलनलिनानि ॥ १३ ॥

प्रतीपांतरमाह । अन्योपमेयेति । अन्यद्वर्ण्यमुपमानं तद्रूपं यदुपमेयं तस्य लाभेन वर्णनीयस्य मुखादेरनादरोगर्वपरिहारोपि तत्प्रतीपमित्यर्थः । तस्य गर्वप्रसक्तिपूर्वकत्वेनोपमेयतायाअपि पूर्वमप्राप्त्या उपमानतिरस्कृतिविशेषप्रयोजकत्वादिति भावः । अतएव लाभेनेत्युक्तं न तु सत्त्वेनेति । अप्राप्तप्राप्तेर्लाभशब्दार्थत्वात् । विच्छित्तिविशेषेति । चमत्कारोत्कर्षइत्यर्थः । उक्तरीत्योपमानतिरस्कारातिशयप्रतीतेरिति भावः । गर्वमिति । असंवाह्यं संवहनायोग्यमपरिमितमिति यावत् । भद्रे शोभने इति संबोधनं । नन्विति हेत्वर्थे । अव्ययानामनेकार्थत्वात् । पूर्वोदाहरणे कांत्येति समानधर्मोपादानमिह तु नेति भेदः ॥ १३ ॥

वर्ण्योपमेयलाभेन तथान्यस्याप्यनादरः ॥ कः क्रौर्यदर्पस्ते मृत्यो त्वत्तुल्याः संति हि स्त्रियः ॥ १४ ॥

अत्युत्कृष्टगुणतया क्वचिदप्युपमानभावमसहमानस्यावर्ण्यस्य वर्ण्योपमेयं परिकल्प्य तावता तस्य तिरस्कारः । पूर्वप्रतीपवैपरीत्येन तृतीयं प्रतीपम् । यथा वा ॥ अहमेव गुरुः सुदारुणानामिति हालाहल मास्म तात दृप्यः ॥ ननु संति भवादृशानि भूयोभुवनेस्मिन्वचनानि दुर्जनानाम् ॥ १४ ॥

वर्ण्योपमेयेति । अन्यस्यावर्ण्यस्य । अनादरोपि तथाप्रतीपमित्यर्थः । अहमेवेति । सुदारुणानामतितीव्राणाम् । गुरुः श्रेष्ठः । तातेति सानुकंपसंबोधने । मा स्म दृप्य इति दर्पं माकृथाइत्यर्थः ॥ १४ ॥

वर्ण्ये ऽन्यस्योपमाया अनिष्पत्तिवचश्च तत् ॥ मुधापवादो मुग्धाक्षि त्वन्मुखाभं किलांबुजम् ॥ १५ ॥

अवर्ण्ये वर्ण्योपमित्यनिष्पत्तिवचनं पूर्वेभ्य उत्कर्षशालि चतुर्थं प्रतीपम् । उदाहरणे मुधापवादत्वोक्त्योपमित्यनिष्पत्तिरुद्घाटिता । यथा वा ॥ आकर्णय सरोजाक्षि वचनीयमिदं भुवि ॥ शशांकस्तव वक्त्रेण पामरैरुपमीयते ॥ १५ ॥

वर्ण्येनान्यस्येति । निरूपितत्वं तृतीयार्थः । वर्ण्यनिरूपिता याऽन्यस्यावर्ण्यस्योपमा तस्या इत्यर्थः । अनिष्पत्तिवचः । उच्यमाना अनिष्पत्तिः 'कृदभिहित इतिन्यायात्' तत्प्रतीपम् । मुधेति । किलेति वार्तायाम् । त्वन्मुखाभमंबुजमिति वार्त्ता मुधा निष्प्रयोजनोपवादः । अलीकार्थकत्वेनापवादस्य निष्प्रयोजनत्वं । उत्कर्षेति । उपमानतिरस्कारातिशयप्रयोजकत्वरूपेत्यर्थः । मुधापवादत्वोक्त्येति । उक्तार्थमेतत् । आकर्णयेति । वचनीयमलीकतया निंदितम् । अतएव भुवीत्युक्तम् । लोकांतरे मुखासंनिधानेन विशेषादर्शनादलीकत्वग्रहायोगात् । संनिधानेऽपि विशेषाग्रहणात्पामरैरित्युक्तं । अत्र वचनीयपामरैरित्येताभ्यामुपमितेरनिष्पत्तिः प्रकाश्यते ॥ १५ ॥

प्रतीपमुपमानस्य कैमर्थ्यमपि मन्वते ॥ दृष्टं चेद्वदनं तस्याः किं पद्मेन किमिंदुना ॥ १६ ॥

उपमेयस्यैवोपमानप्रयोजनधूर्वहत्वेनोपमानकैमर्थ्यमुपमानप्रातिलोम्यात्पंचमं प्रतीपम् । यथा वा ॥ तदोजसस्तद्यशसः स्थिताविमौ वृथेति चित्ते कुरुते यदा यदा ॥ तनोति भानोः परिवेषकैतवात्तदा विधिः कुंडलनां विधोरपि ॥ केचिदनन्वयोपमेयोपमाप्रतीपानामुपमाविशेषत्वेन तदंतर्भावं मन्यंते । अन्ये तु पंचमं प्रतीपप्रकारमुपमानाक्षेपरूपत्वादाक्षेपालंकारमाहुः ॥ १६ ॥

प्रतीपमिति । कः अर्थः प्रयोजनं यस्य तत्तथा । अनर्थकमितियावत् तस्य

भावः कैमर्थ्यं । तदपि प्रतीपं मन्वते आलंकारिकाइति शे[illegible]। ननूपमानस्य पद्मचंद्रादेराल्हादविशेषरूपप्रयोजनसत्त्वात्कथमनर्थकत्वमतआह । उपमेयस्यैवेति । उपमानधूर्वहत्वेनोपमानकार्यकारित्वेन । अयं चोपमानकैमर्थ्येहेतुः । अतश्चोपमानकैमर्थ्यमित्यध्याहार्यं । आल्हादविशेषादेरन्यलभ्यत्वेन प्रयोजनत्वासंभवात्कैमर्थ्यमिति भावः । उपमानप्रयोजकधूर्वहत्वेनेति पाठे उपमानं प्रयोजकं यस्याइति बहुव्रीहिः । ननूपमानकैमर्थ्यस्योपमानाक्षेपश्चाक्षेपइति वामनसूत्रेणाक्षेपालंकारत्वेनोक्तत्वात्कथं प्रतीपत्वमतआह । उपमानप्रातिलोम्यादिति । उपमानप्रतिकूलत्वादित्यर्थः । प्रतिकूलत्वं च तिरस्कारप्रयोजकत्वमित्युक्तम् । तथा च प्रतीतसामान्यलक्षणाक्रांतत्वात्प्रतीपांतर्भावएवोचितइति भावः । तदोजसइति । नैषधीये नैषधवर्णनमिदं । विधिर्ब्रह्मा तस्य नलस्यौजसः प्रतापस्य तद्यशसश्च स्थितौ सत्यामिमौ सूर्यचंद्रौ वृथा प्रतापज्योत्स्नादेःकार्यस्य ताभ्यामेवोपपत्तेर्निरर्थकाविति चित्ते यदा यदा कुरुते तदा भानोर्विधोश्च परिवेपस्य परिधेः कैतवाच्छलात्कुंडलनां वैयर्थ्यसूचिकां रेखावेष्टनां करोतीत्यन्वयः । अत्र च नायं परिवेषः किंतु कुंडलनेत्यपन्हुतौ कैमर्थ्यरूपप्रतीपस्यांगत्वात्तयोरंगांगीभावलक्षणः संकरः । यद्यत्पापमित्यादिवच्च तत्पदे वीप्सायाअकरणं न दोषइति बोध्यम् । केचिद्दंडिप्रभृतयः । अनन्वयोपमाप्रतीपानामिति प्रतीपपदेन चात्राद्यभेदत्रयमेव गृह्यते नत्वंत्यभेदद्वयमपि । तत्रोपमितिक्रियानिष्पत्तेरभावेनोपमांतर्भावस्यासंभवात् । वस्तुतस्त्वाद्यभेदत्रयस्यापि नोपमांतर्गतिर्युक्ता । चमत्कारं प्रति साधर्म्यस्य प्राधान्येनाप्रयोजकत्वात् । सामर्थ्यनिबंधनउपमानतिरस्कारएव हि तत्र चमत्कृतिप्रयोजकतया विवक्षितः न तु सामर्थ्यमेव मुखतश्चमत्कारितया विवक्षितमिति सहृदयसाक्षिकम् । एवमनन्वयोपमेयोपमयोरपि न सादृश्यस्य चमत्कारितया प्राधान्येन विवक्षा किंतु द्वितीयतृतीयसदृशव्यवच्छेदोपायतयेति न तयोरप्युपमांतर्गतिर्युज्यते । अन्यथा सादृश्यवर्णनमात्रेणोपमांतर्भावे ॥ ‘ धैर्यलावण्यगांभीर्यप्रमुखैस्त्वमुदन्वतः ॥ गुणैस्तुल्योसि भेदस्तु वपुषैवेदृशेन त ’ इति व्यतिरेकालंकारस्याप्युपमांतर्गतिः स्यात् । तत्र साधर्म्यसमानाधिकरणं वैधर्म्यमेव चमत्कारे प्रधानं न तु साधर्म्यमिति चेत्तुल्यमिदं प्रतीपादिष्वपीति सहृदयैराकलनीयम् । एतावदेवास्वरसबीजमभिसंधायोक्तं केचिदिति । अन्ये वामनादयः । अत्र चास्वरसबीजं प्रागेवावेदितं ॥ १६ ॥ इति प्रतीपप्रकरणम् ॥

विषय्यभेदताद्रूप्यरंजन उपमान

विषय्यभेदताद्रूप्यरंजनं विषयस्य यत् ॥ रूपकं तत्त्रिधाधिक्यन्यूनत्वानुभयोक्तिभिः ॥ १७ ॥ अयं हि धूर्जटिः साक्षाद्येन दग्धाः पुरः क्षणात् ॥ अयमास्ते विना शंभुस्तार्तीयीकं विलोचनम् ॥ १८ ॥ शंभुर्विश्वमवत्यद्य स्वीकृत्य समदृष्टिताम् ॥ अस्यामुखेंदुना लब्धे नेत्रानंदे किमिंदुना ॥ १९ ॥ साध्वीयमपरा लक्ष्मीरसुधा सागरोदिता ॥ अयं कलंकिनश्चंद्रान्मुखचंद्रोतिरिच्यते ॥ २० ॥

विषय्युपमानभूतं पद्मादि विषयस्तदुपमेयं वर्णनीयं मुखादि विषयिणोरूपेण विषयस्य रंजनं रूपकं । अन्यरूपेण रूपवतः करणात् तच्च क्वचित्प्रसिद्धविषय्यभेदपर्यवसितं क्वचिद्भेदे प्रतीयमानएव तदीयधर्मारोपमात्रपर्यवसितं । ततश्च रूपकं तावद्द्विविधं । अभेदरूपकं ताद्रूप्यरूपकं चेति । द्विविधमपि प्रत्येकं त्रिविधं । प्रसिद्धविषय्याधिक्यवर्णनेन न्यूनत्ववर्णनेनानुभयोक्त्या चैवं रूपकं षड्विधं । अयं हीत्यादिसार्धश्लोकेनाभेदरूपकाणि । अस्यामुखेंदुनेत्यादिसार्धश्लोकेन ताद्रूप्यरूपकाणि । आधिक्यन्यूनत्वानुभयोक्त्युद्देशक्रमप्रातिलोम्येनोदाहृतानि । येन दग्धाइतिविशेषणेन वर्णनीये राज्ञि प्रसिद्धशिवाभेदानुरंजनाच्छिवस्य पूर्वावस्थातोवर्णनीयराजभावावस्थायां न्यूनत्वाधिक्ययोरवर्णनाच्चानुभयाभेदरूपकमाद्यम् । तृतीयलोचनप्रहाणोक्त्या पूर्वावस्थातोन्यूनताप्रदर्शनान्न्यूनाभेदरूपकं द्वितीयम् । न्यूनत्ववर्णनमप्यभेददार्ढ्योपादकत्वाच्चमत्कारिविषमदृष्टित्वपरित्यागेन जगद्रक्षकत्वोक्त्या शिवस्य पूर्वावस्थातोवर्णनीयराजभावावस्थायामुत्कर्षविभाव

नादधिकाभेदरूपकं तृतीयं ॥ एवमुत्तरेषु ताद्रूप्यरूपकोदाहरणेष्वपि क्रमेणानुभयन्यूनाधिकभावाउन्नेयाः । अनेनैव क्रमेणोदाहरणांतराणि ॥ चंद्रज्योत्स्नाविशदपुलिने सैकतेस्मिन् शरय्वावादद्यूतं चिरतरमभूत्सिद्धयूनोःकयोश्चित् ॥ एकोवक्ति प्रथमनिहतं कैटभं कंसमन्यस्तत्त्वं सत्वं कथय भगवन्कोहतस्तत्र पूर्वं ॥ अत्र सत्वमित्यनेन यः कंसकैटभयोर्हंता गरुडध्वजस्तत्तादात्म्यं वर्णनीयस्य राज्ञः प्रतिपाद्य तं प्रति कंसकैटभवधयोः पौर्वापर्यप्रश्नव्याजेन तत्तादात्म्यदार्ढ्यकरणात्पूर्वावस्थातउत्कर्षापकर्षयोरविभावनाच्चानुभयाभेदरूपकं ॥ वेधा द्वेधा भ्रमं चक्रे कांतासु कनकेषु च ॥ तासु तेष्वप्यनासक्तः साक्षाद्भर्गोनराकृतिः ॥ अत्र साक्षादितिविशेषणेन विरक्तस्य प्रसिद्धशिवतादात्म्यमुपदिश्य नराकृतिरितिदिव्यमूर्तिवैकल्यप्रतिपादनान्न्यूनाभेदरूपकं ॥ त्वय्यागते किमिति वेपत एष सिंधुस्त्वं सेतुमंथकृदतः किमसौ बिभेति ॥ दीपांतरेपि न हि तेस्त्यवशंवदोद्य त्वां राजपुंगवनिषेवतएव लक्ष्मीः ॥ अत्र त्वं सेतुमंथकृदिति सेतोर्मंथनस्य च कर्त्रा पुरुषोत्तमेन सह वर्णनीयस्य तादात्म्यमुक्त्वा तथापि त्वदागमनं सेतुबंधाय मंथनाय वेति समुद्रेण न भेतव्यं । द्वीपांतराणामपि त्वद्वशंवदत्वेन पूर्ववद्द्वीपांतरे जेतव्याभावात् प्राप्तलक्ष्मीकत्वेन मंथनप्रसक्त्यभावाच्चेति पूर्वावस्थातउत्कर्षविभावनादधिकाभेदरूपकं ॥ किं पद्मस्य रुचिं न हंति नयनानंदं विधत्ते न किं वृद्धिं वा झषकेतनस्य कुरुते नालोकमात्रेण किं ॥ वक्त्रेंदौ तव सत्ययं यदपरः शीतांशुरुज्जृंभते दर्पः स्यादमृतेन चेदिह तदप्यस्त्येव बिंबा

धरे ॥ अत्रापरः शीतांशुरित्यनेन वक्रेंदोः प्रसिद्धचंद्राद्भेदमाविष्कृत्य तस्य च प्रसिद्धचंद्रकार्यकारित्वमात्रप्रतिपादनेनोत्कर्षाऽपकर्षयोरप्रदर्शनादनुभयं ताद्रूप्यरूपकं ॥ अचतुर्वदनोब्रह्मा द्विबाहुरपरोहरिः ॥ अभाललोचनः शंभुर्भगवान्बादरायणः ॥ अत्र हरावपरइतिविशेषणात्त्रिष्वपि ताद्रूप्यमात्रविवक्षा विभाविता । चतुर्वदनत्वादिवैकल्यं चोक्तमितिन्यूनताद्रूप्यरूपकम् । इदं विशेषोक्त्युदाहरणमिति वामनमतं । यदाह ॥ एकगुणहानौ गुणसाम्यदार्ढ्यं विशेषोक्तिरिति ॥ किमसुभिर्ग्लपितैर्जडमन्यसे मयि निमज्जतु भीमसुता मनः ॥ मम किल श्रुतिमाह तदार्थिकां नलमुखेंदुपरां विबुधः स्मरः ॥ अत्र दमयंतीकृतचंद्रोपालंभे प्रसिद्धचंद्रो न निर्याणकालिकमनःप्रवेशश्रुतितात्पर्यविषयः । किंतु नलमुखचंद्रएवेति । ततोस्याधिक्यप्रतिपादनादधिकताताद्रूप्यरूपकं । रूपकस्य सावयवत्वनिरवयवत्वादिभेदप्रपंचनं तु चित्रमीमांसायां द्रष्टव्यम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

रूपकं लक्षयति । विषय्यभेदेति । रूप्यते इतरव्यावृत्ततया ज्ञायते धर्मी अनेनेति रूपं तद्रूपमस्यासौ तद्रूपस्तस्य भावस्ताद्रूप्यं चंद्रकार्यकारित्वादि । विषयिणउपमानस्याभेदताद्रूप्याभ्यां विषयस्योपमेयस्य यद्रंजनमिव रंजनं स्वोपरक्तबुद्धिविषयीकरणमिति यावत् । तद्रूपकमित्यर्थः । रूपकं तदित्येव पाठः । रूपकं त्वितिपाठे तु तदित्यध्याहार्यम् । उपात्तबिंबाविशिष्टविषयधर्मिकाहार्यारोपनिश्चयविषयीभूतमुपमानाऽभेदताद्रूप्याऽन्यतररूपकमिति तु निष्कर्षः । मुखं चंद्रइत्यादौ नामार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तिवशादाहार्यचंद्राभेदनिश्चयाल्लक्षणसमन्वयः । मुखमपरश्चंद्रइत्यत्र तु न चंद्राभेदोविषयः । अपरइति भेदस्य विवक्षितत्वात् । अपि तु चंद्रकार्यकारित्वरूपं ताद्रूप्यमिति तत्रापि लक्षणसंगतिः । न च तस्य मुखे सत्त्वात्कथमारोपइति वाच्यम् । चंद्रकार्यसजातीयकारित्वस्यैव मुखे सत्त्वादिति । यद्यपि नामार्थयोरभेदान्वयानुरोधादिहापि चंद्रपदलक्षितस्य तत्कार्यकारिणोऽभेदसंसर्गेणैव मुखेऽन्वयादभेदरूपकमेव तथा

ष्युपमानतावच्छेदकरूपेणाभेदभाने एवाभेदरूपकत्वं तत्कार्यकारि[illegible]दिरूपेणाभेदभाने तु ताद्रूप्यरूपकत्वमिति तात्पर्यम् । अत्र कमलमनम्भसि कमले [illegible] कुवलये तानि कनकलतिकायाम् इत्याद्यतिशयोक्तिवारणायोपात्तेति विषयविशेषणम् । आरोपश्च निषेधानंगकत्वेन विशेषणीयः । तेनापन्हुतौ नातिव्याप्तिः । भ्रांतिवारणायाहार्येति ॥ 'त्वत्पादनखरत्नानां यदलक्तकमार्जनम् । इदं श्रीखंडलेपेन पांडुरीकरणं विधोः' । इति निदर्शनावारणाय विंबाविशिष्टेति । संशयोत्प्रेक्षयोर्निरासाय निश्चयेत्युक्तमिति संक्षेपः । आधिक्येत्यादि । आधिक्यमुपमानस्य स्वाभाविकीमवस्थामपेक्ष्योपमेयतादात्म्यावस्थायां बोध्यम् । एवं न्यूनत्वमपि । अनुभयमाधिक्यन्यूनत्वोभयरहितमभेदताद्रूप्यान्यतरमात्रम् । अयं हीत्यादि । अयं वर्ण्यमानो राजा येन हेतुना पुरोनगर्यः । शिवस्यापि त्रिपुरदग्धृत्वात्सएवायमिति भावः । तार्तीयीकमिति । तृतीयमेव तार्तीयीकम् । तीयादीकक् स्वार्थेवा वाच्यइति वार्तिकानुसारात् । विलोचनं विनेत्यन्वयः । शंभुरिति । अत्राव्ययमित्यनुषंजनीयम् । अन्यथाऽतिशयोक्त्यापत्त्या रूपकोदाहरणत्वासंगतेः । अद्य राजभावावस्थायां समदृष्टितां समसंख्यलोचनतामेकरूपलोचनवत्तां च । मुखेंदुनेति अत्रेंदुपदमिंदुकार्यकारिपरम् । किमिंदुनेति प्रसिद्धचंद्राद्भेदविवक्षणात् । अतश्चंद्रताद्रूप्यरूपकमिदम् । नचात्रोत्तरपदार्थप्राधान्यादिंदुकार्यकारिणि मुखाभेदभानान्मुखाभेदरूपकं स्यान्नतु चंद्रताद्रूप्यरूपकमिति वाच्यं । व्युत्पत्तिवैचित्र्येण मुखस्य स्वनिष्ठाभेदप्रतियोगित्वसंसर्गेणान्वयाभ्युपगमाद्विशेषणानुयोगिकस्यापि विशेषणसंबंधतायाः स्वामित्वस्य षष्ठ्यर्थत्ववादिभिः प्राचीनैश्चैत्रस्य धनमित्यादावंगीकारात् । एवं च मुखनिष्ठाभेदप्रतियोगी चंद्रस्तत्कार्यकारी चेति बोधान्न मुखाभेदरूपकापत्तिर्मुखप्रतियोगिकाभेदस्याभानादित्येवमन्यत्राप्यूह्यम् । असुधेति । सुधा सागराद्धुदिता उत्पन्ना प्रसिद्धा लक्ष्मीरियं तु न तथेति न्यूनत्वोक्तिः । अतिरिच्यतइति । निष्कलंकतया अधिकोभवतीत्यर्थः । लक्षणश्लोकं व्याचष्टे । विषय्युपमानेत्यादि । विषयिणोऽभेदेन रूपेण चेति पाठः । रूपेण आल्हादकत्वादिना ताद्रूप्येण । क्वचित्ताद्रूप्येण चेत्येव पाठः । परमार्थतस्तु । प्रामाणिकपुस्तकेषु विषयिणोरूपेण विषयस्य रंजनमिति युक्ततरः पाठः । तेन तच्चेत्यादेर्न पौनरुक्त्यमिति ध्येयं । हरिद्रादिना पटादिरंजने प्रयुक्तस्य रंजनशब्दस्येह प्रवृत्तौ बीजमाह । अन्यरूपेणेति । रूपं रक्तपीतादिकं । अभेदताद्रूप्ये च तथा चान्यदीयधर्मेणान्यस्य तद्वत्तासंपादनत्वसामान्यादिह गौणरंजनशब्दप्रयोगइति भा

वः । तच्चेति [illegible]रंजनं चेत्यर्थः । प्रसिद्धेति । कविसंप्रदायप्रसिद्धोपमानाभेदेन लब्धात्मकमित्[illegible]ः । रूपपदस्याभेदताद्रूप्योभयसाधारणत्वादिति भावः । अभेदेन रूपेण चेति पाठे तु तच्चेत्यत्र चशब्दोहेत्वर्थकः । तेन पूर्वोक्तस्यैव समर्थनमिति न पौनरुक्त्यं । तावद्विधांतरोक्तेः प्रागुद्देशक्रमप्रातिलोम्येनेति । निर्देशक्रमवैपरीत्येनेत्यर्थः । एतदेव विशदयति । येनेत्यादि । विशेषणेनेति हेतौ तृतीया । पुरदग्धृत्वविशेषणहेतुकशिवाभेदानुरंजनादित्यर्थः । ननु न्यूनत्ववर्णने भेदापकर्षयोः प्रतीतेः कथं चमत्कारितेत्यतआह । अभेददार्ढ्यापादकत्वादिति । विशेषनिषेधस्य शेषाभ्यनुज्ञानफलकतया निषिद्धव्यतिरिक्तसकलगुणशालिताप्रतीतावेकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीतिन्यायेनाभेदनिश्चयसंपादकत्वादित्यर्थः । विभावनात्प्रकाशनात् । चंद्रज्योत्स्नेति । राजानं प्रति कस्यचिदुक्तिः । हे भगवन् चंद्रज्योत्स्नावद्विशदं श्वेतं पुलिनं यस्य तथाभूतेस्मिन् शरय्वाः शरयूनामकनद्याः सैकते सिकतामयदेशे कयोश्चित्सिद्धतरुणयोश्चिरतरमतिचिरकालं वादरूपं द्यूतमभूत् । कीदृक्तत्राह । एकः सिद्धयुवा कैटभं दैत्यविशेषं प्रथमं निहतं वक्ति वदति अन्यः कंसं प्रथमं निहतं वक्ति सकंसकैटभयोर्निहंता त्वं तत्र तयोर्मध्ये पूर्वं कोहतइति तत्त्वं कथयेत्यन्वयः । यद्यपि मुनिप्रभृतावेव भगवन्नित्यामंत्रणमुचितं न राजादौ तथापि राज्ञोभगवत्तादात्म्यवर्णनादनौचित्यं परिहरणीयं । क्वचित्तु भवतेति पाठः । अत्र ज्योत्स्नापदेनैव चंद्रिकालाभेपि चंद्रपदं शारदपूर्णचंद्रपरतया नापुष्टार्थं । पुष्पमालेत्यत्र पुष्पपदमिवोत्कृष्टपुष्पपरतयेति बोध्यं । वादयोग्यतासूचनाय यूनोरित्युक्तं ।अयं हीत्युदाहरणेऽभेदारोपहेतुभूतं पुरदाहकत्वरूपं साधर्म्यमुपात्तमिह तु जगद्रक्षकत्वादिकं तद्गम्यमानमिति भेदः । वेधाइति । द्वेधा कांताधर्मिकत्वकनकधर्मिकत्वरूपविधाद्वययुक्तं भ्रमं बलवदनिष्टाननुबंधिसुखसाधनत्वभ्रमं । सर्वेषामपि भ्रमाणां वेधसा निर्माणेपि प्राधान्यविवक्षयेत्थमभिधानं । अयमास्तइत्युदाहरणे शंभुसादृश्यं गम्यमानमिह त्वनासक्तिरूपं तदुपात्तमिति भेदः । त्वय्यागतइति । राजानं प्रति कवेरुक्तिः । सेतुश्च मंथश्चेति द्वंद्वः । मंथनं मंथोमृतमंथनं । द्वीपांतरेपीत्यपिना सुतरामेतत् द्वीपे नास्तीति सूच्यते । अद्य राजभावावस्थायां शंभुर्विश्वमित्यत्र विश्वसंरक्षकत्वं सादृश्यमुपात्तमिह तु नेति भेदः । किं पद्मस्येति दयितां प्रति नायकोक्तिः । तव वक्त्ररूपेंदुकार्यकारिणि सत्ययमपरः प्रसिद्धः शीतांशुश्चंद्रोयदुज्जृंभते उदितोभवति तस्मात्तव वक्त्रेंदुः पद्मस्य रुचिं कांतिं किं न हंति । 'प्रयोजनमनुद्दिश्य न मंदोपि प्रवर्तत' इति न्यायात्प्रयोजनस्यान्यतः संभवे तदुज्जृंभणस्यासंगतेरिति । किं न हंतीति काका । अपि तु हंत्येवेति

पर्यवसाने तदुज्जृंभणं वृथेति प्रतीतिपर्यवसानं । एवमग्रिमवाक्ययो [illegible]तझषोमकरः के तनं चिह्नमस्य तथाभूतस्य समुद्रस्य कामस्य च आलोकमालोकः प्र[illegible]शश्च तन्मात्रेण अमृतेन दर्पोभिमानउज्जृंभणहेतुः स्याच्चेदयुक्तमेतत् । यतइह वक्त्रेंदौ बिम्बाधरे तदन्यस्त्येवेति समुचितपदाध्याहारेण योजनीयम् । यच्छब्दस्योत्तरवाक्यगतत्वेन तच्छब्दाक्षेपक्षमत्वान्न तदनुपादानेपि न्यूनपदत्वदोषः । कार्यकारित्वमात्रेत्यनेनाभेदव्यावृत्तिः । आस्यामुखेंदुनेत्यत्र किमिंदुनेति पुनरुपादानमात्रं भेदविवक्षाज्ञापकम् इहत्वपरशब्दस्याप्युपादानमिति विशेषः । अचतुर्वदनइति । बादरायणो व्यासः । भाले लोचनं यस्येति व्यधिकरणत्वेपि गमकत्वाद्बहुव्रीहिः । ननु हरावपरइति विशेषणात्तदंशे एव ताद्रूप्यरूपकं स्यात् इतरांशे त्वभेदरूपकमेवेत्याशंक्याह । अत्रेति । त्रिष्वपीति । एकत्रानेकारोपरूपायां रूपकमालायामवैरूप्याय तात्पर्यग्राहकस्यैकत्र स्थितस्यापि साधारण्यमेवोचितमिति भावः । अयमेव च साध्वीत्यादिपूर्वोदाहरणाद्विशेषः । न्यूनरूपकस्य चमत्कारित्वं पूर्वमुक्तं वृद्धसंमत्या द्रढयति । इदमिति । यदाहेत्यनंतरं सइति शेषः । एकगुणहानौ अभिहितायामिति शेषः । गुणसाम्यदार्ढ्ये शेषगुणप्रयुक्तसाम्याय योगोव्यवच्छेदः । चतुर्वदनत्वाद्येकगुणव्यतिरेकस्य प्रमाणान्तरसिद्धस्य पुनर्वचनं शेषगुणाभावपरिसंख्यार्थम्पर्यवस्यतीति भावः । अत्र च रूपकप्रभेदत्वेनैव चमत्कारोपपत्तौ नाऽलंकारांतरत्वं न्यूनत्ववर्णनस्य युक्तम् । सामग्रीकालीनकार्याभावस्य त्वलंकारांतरासंभिन्नस्य तद्वक्ष्यमाणं युक्तमित्यस्वरसोमतमित्यनेन सूचितः । किमसुभिरिति । जडेति मूर्खजलमयसाधारणं चंद्रसंबोधनं । ग्लपितैर्नष्टैरसुभिर्निमित्तभूतैर्भीमसुतायादमयंत्यामनोमयि निमज्जतु निलीयतामिति मन्यसे । किमिति सोपहासकाकुः । तेन मैवं मंस्थाइत्यर्थः । अत्र हेतुमाह । किल निश्चितं । मम विबुधः पंडितः स्मरः । तदर्थिकां सः प्राणनिर्गमकालीनमनःप्रवेशअर्थोयस्यास्तां श्रुतिम् । नलमुखेंदुपरां मनःप्रवेशाधिकरणत्वेन नलमुखचंद्रतात्पर्यवतीमाहेति । अयं कलंकिनइत्युदाहरणे दोषशून्यत्वप्रयुक्तं शाब्दमाधिक्यं इह तु गुणविशेषप्रयुक्तं गम्यमानं तदिति विशेषः । सावयवत्वनिरवयवत्वादीति । आदिना समस्तवस्तुविषयत्वादिरूपैतत्प्रभेदानां परंपरितत्वरूपभेदांतरस्य च परिग्रहः । तथा हि सावयवं निरवयवं परंपरितं चेति त्रिविधं रूपकम् । प्रत्येकं क्रमेण द्विविधम् । समस्तवस्तुविषयमेकदेशविवर्ति च केवलं माला च श्लिष्टवाचकमश्लिष्टवाचकं चेति । श्लिष्टाश्लिष्टभेदयोः केवलमाला

रूपत्वाभ्यामंत्यं चतुर्विधमित्यष्टौ भेदाः । तत्र 'ज्योत्स्ना भस्मच्छुरणधवला बिभ्रती तारकास्थीन्यंतर्धानव्यसनरसिका रात्रिकापालिकीयम् ॥ द्वीपाद् द्वीपं भ्रमति दधती चंद्रमुद्रा कपाले न्यस्तं सिद्धांजनपरिमलं लांछनस्य च्छलेन' ॥ इतिपद्ये रात्रौ कापालिकीत्वारोपस्य प्रधानतयाऽवयविनोऽवयवरूपाणि ज्योत्स्नाभस्मेत्यादिरूपकाणीति सावयवत्वं समस्तस्य वस्तुनआरोप्यमाणस्य शब्दविषयत्वं च द्रष्टव्यम् । 'प्रौढमौक्तिकरुचः पयोमुचां बिंदवः कुटजपुष्पबंधवः ॥ विद्युतां नभसि नाट्यमंडले कुर्वते स्म कुसुमांजलिश्रियम्' ॥ इत्यत्र प्रधानस्य नभसि नाट्यमंडलत्वारोपस्यावयवभूतं विद्युतां नर्तकीत्वरूपणमार्थं न शाब्दमित्येकदेशे विशेषेण शाब्दतया वर्तनादेकदेशविवर्तित्वम् । 'कुरंगीवांगानि स्तिमितयति गीतध्वनिषु यत्सखीं कांतोदंतं श्रुतमपि पुनः प्रश्नयति यत् ॥ अनिद्रं यच्चांतः स्वपिति तदहो वेद्म्यभिनवां प्रवृत्तोस्याः सेक्तुं हृदि मनसिजः प्रेमलतिकां ॥' इत्यत्र प्रेमलतिकामित्यमालारूपं निरवयवं । 'सौंदर्यस्य तरंगिणीतरुणिमोत्कर्षस्य हर्षोद्गमः कांतेः कार्मणकर्मनर्मरहसामुल्लासना वासभूः ॥ विद्यावक्रगिरां विधेरनवधिप्रावीण्यसाक्षात्क्रिया बाणाः पंचशिलीमुखस्य ललना चूडामणिः सा प्रिया ॥' इत्यत्र च मालारूपं निरवयवं बोध्यं । एवं 'अलौकिकमहालोकप्रकाशितजगत्त्रयः ॥ स्तूयते देव सद्वंशमुक्तारत्नं न कैर्भवान् ॥' इत्यत्र वेणुकुलयोः श्लिष्टेन वंशपदेन कुले वेणुत्वारोपपूर्वकएव राज्ञि मुक्तारत्नत्वारोपइति श्लिष्टवाचकं केवलपरंपरितरूपकं विद्वन्मानसेत्यादावेतदेव मालारूपम् । चतुर्दशलोकवल्लिकंदइत्यत्राश्लिष्टवाचकं केवलपरंपरितं । पर्यंकोराज्यलक्ष्म्याइत्यादावालानं जयकुंजरस्येत्यादौ चाश्लिष्टवाचकं मालापरंपरितं च द्रष्टव्यं । विस्तरभयान्नेह प्रपंच्यते । इत्यलंकारचंद्रिकायां रूपकप्रकरणम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥२०

परिणामः क्रियार्थश्चेद्विषयी विषयात्मना ॥
प्रसन्नेन दृगब्जेन वीक्षते मदिरेक्षणा ॥ २१ ॥

यत्रारोप्यमाणोविषयी किंचित्कार्योपयोगित्वेन निबद्ध्यमानः स्वतस्तस्य तदुपयोगित्वासंभवात्प्रकृतात्मतापरिणतिमपेक्षते तत्र परिणामालंकारः । अत्रोदाहरणं प्रसन्नेनेति । अत्र हि अब्जस्य वीक्षणोपयोगित्वं निबद्ध्यते न तु दृशः । मयूरव्यं

सकादिसमासेन उत्तरपदार्थप्राधान्यात् । नचो[illegible]तसमासा श्रयणेन दृगब्जमिवेति पूर्वपदप्राधान्यमस्तीति वाच्यं । प्रसन्नेनेति सामान्यधर्मप्रयोगादुपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगइति तदप्रयोगएवोपमितसमासानुशासनात् । अब्जस्य वीक्षणोपयोगित्वं न स्वात्मना संभवत्यतस्तस्य प्रकृतदृगात्मता परिणत्यपेक्षणात्परिणामालंकारः । यथा वा ॥ तीर्त्वा भूतेशमौलिस्रजममरधुनीमात्मनासौ तृतीयस्तस्मै सौमित्रिमैत्रीमयमुपकृतवानातरं नाविकाय ॥ व्यामग्राह्यस्तनीभिः शबरयुवतिभिः कौतुकोदंचदक्षं कृच्छ्रादन्वीयमानः क्षणमचलमथो चित्रकूटं प्रतस्थे ॥ अत्रारोप्यमाणआतरः सौमित्रिमैत्रीरूपतापत्त्या गुहोपकारलक्षणकार्योपयोगी न स्वात्मना गुहस्य रघुनाथप्रसादैकार्थित्वेन वेतनार्थित्वाभावादिति परिणामालंकारः ॥२०॥

परिणामं लक्षयति । परिणामइति । विषयिनिष्ठायाः प्रकृतकार्योपयोगिताया अवच्छेदिकाविषयतात्मतापरिणतिः परिणामः । सा च विषयतादात्म्याध्यवसायविषयता । एवं च विषयाभेदस्यैव विषयिणि विवक्षणाद्दृगभिन्नेनाब्जेनेति स्वारसिकएव बोधो न तु रूपकइव दृङ्निष्ठाभेदप्रतियोगिनाब्जेनेत्यनुयोगित्वमुखइति रूपकाद्भेदो बोध्यः। असमासेप्युदाहरति । तीर्त्वेति । मुरारिनाटकगतमेतत्पद्यम् । आत्मना तृतीयः सीता लक्ष्मणसहितइति यावत् । असौ प्रकांतोरामोभूतेशस्य शंभोर्मौलिमालारूपाममरनदीं गंगां तीर्त्वा तस्मै नाविकाय गुहसंज्ञाय निषादपतये सौमित्रेर्लक्ष्मणस्य मैत्रीरूपमातरं तरणमूल्यमुपकृतवानुपकाररूपतया दत्तवान् । अथोऽनंतरं चित्रकूटं प्रति प्रतस्थे प्रस्थितवान् । कीदृशः । व्यामेन तिर्यक्प्रसारितभुजद्वयांतरालेन ग्राह्यौ तावत्परिणाहौ स्तनौ यासां तथाभूताभिः शबराणां व्याधानां युवतिभिः कौतुकेनोदंचंति विकसंत्यक्षीणि यत्र क्रियायां तथा कृच्छ्रात्क्लेशादतएव क्षणमन्वीयमानोऽनुगम्यमानइत्यर्थः ॥ इतिपरिणामप्रकरणं ॥ २० ॥

बहुभिर्बहुधोल्लेखादेकस्योल्लेखइष्यते ॥ स्त्रीभिः

कामोर्थिभिः स्वर्द्रुः कालः शत्रुभिरैक्षि सः ॥२१॥

यत्र नानाविधधर्मयोग्येकं वस्तु तत्तद्धर्मयोगरूपनिमित्तभेदे नानेकेन ग्रहीत्राऽनेकधोल्लिख्यते तत्रोल्लेखः । अनेकधोल्लेखने रुच्यर्थित्वभयादिकं यथार्हं प्रयोजकं । रुचिरभिरतिः । अर्थित्वं लिप्सा । स्त्रीभिरित्याद्युदाहरणम् । अत्रैकएव राजा सौंदर्यवितरणपराक्रमशालीति कृत्वा स्त्रीभिरर्थिभिःप्रत्यर्थिभिश्च रुच्यर्थित्वभयैः कामकल्पतरुकालरूपोदृष्टः । यथा वा ॥ गजत्रातेति वृद्धाभिः श्रीकांत इति यौवतैः । यथास्थितश्च बालाभिर्दृष्टः शौरिः सकौतुकं ॥ अत्र यस्तथाभीतं भक्तं गजं त्वरया त्रायते स्म सोयमादिपुरुषोत्तमइति वृद्धाभिः संसारभीत्या तदभयार्थिनीभिः कृष्णोयं मथुरापुरं प्रविशन् दृष्टः ॥ यस्तथा चंचलत्वेन प्रसिद्धायाः श्रियोपि कामोपचारवैदग्ध्येन नित्यं वल्लभः सोऽयं दिव्ययुवेति युवतिसमूहैः सोत्कंठैर्दृष्टः । बालाभिस्तद्बाह्यगतरूपवेषालंकारदर्शनमात्रलालसाभिर्यथास्थितवेषादियुक्तोदृष्टइति बहुधोल्लेखः । पूर्वं कामत्वाद्यारोपरूपकसंकीर्णः । अयं तु शुद्धइति भेदः ॥ २१ ॥

अथोल्लेखालंकारं लक्षयति । बहुभिरिति । एकस्य बहुधोल्लेखादित्यन्वयः । उल्लेखनं विषयीकरणमुल्लेखः । हेतौ पंचमी । तथा चैवंविधोल्लेखाद्धेतोरुल्लेखइष्यते उल्लेख इति व्यवन्हियतइत्यर्थः । व्यवहारं प्रति लक्षणस्य प्रयोजकत्वात् । स्त्रीभिरिति । स्वर्द्रुः स्वर्गसंबंधिद्रुमः कल्पतरुः । कालोयमः । सप्रकृतोराजा । श्लोकं व्याचष्टे । यत्रेति । नानाविधेति सौंदर्यदातृत्वशूरत्वादिरूपेत्यर्थः । तत्तद्धर्मेति रुच्यर्थित्वभयादिरूपेत्यर्थः । एतच्च स्वरूपकथनं न तु लक्षणांतर्गतम् । ननु द्वाभ्यां ग्रहीतृभ्यां निमित्तद्वयवशात्प्रकारद्वयेनोल्लेखेऽव्याप्तिरतआह । अनेकेत्यादि । तथा च लक्षणे बहुपदमनेकपरमिति भावः । एवं च ग्रहीतृविषयाद्यन्यतमानेकत्वप्रयुक्तमेकस्योल्लिख्यमानानेकप्रकारत्वमुल्लेखइ

ति लक्षणं बोध्यं। सौंदर्यस्य तरंगिणीत्यादि मालारूपकवारण[illegible]र्थं विशेषणं। तत्र ग्रहीतृभेदप्रयुक्तं नानेकप्रकारत्वमिति नातिव्याप्तिः। वक्ष्यमाणो[illegible]भेदसाधारण्या यान्यतमत्वप्रवेशः। तद्विवेचनं तद्व्याख्यानावसरे करिष्यामः। अन्यतमानेकत्वप्रयुक्तमेकस्योल्लिख्यमानत्वमित्येतावदुक्तौ 'विद्याविक्रमसौंदर्यतपसां निधिमागतम्॥ पश्यंति विबुधाः शूराः स्त्रियोवृद्धाश्च कौतुकात्॥' इत्यत्रातिव्याप्तिरतोऽनेकप्रकारत्वमित्युक्तम्। नचोल्लिख्यमानप्रकारत्वमित्येवास्तु। उक्तोदाहरणे प्रकारस्य कस्याप्यनुल्लेखादेवानतिप्रसंगादिति वाच्यम्। एवमपि 'नृत्यत्त्वद्वाजिराजिप्रसरखुरपुटप्रोद्धतैर्धूलिजालैरालोकालोकभूमीधरमतुलनिरालोकभावं प्रयाते॥ विश्रांतिं कामयंते रजनिरितिधिया भूतले सर्वलोकाः कोकाः क्रंदंति शोकानलविकलतया किं च नंदंत्युलूकाः॥' इत्यत्र धूलिजालरूपस्यैकवस्तुनोऽनेकैर्लोककोकोलूकैर्ग्रहीतृभिरेकेनैव रजनीत्वेन प्रकारेणोल्लेखनादतिव्याप्तेर्वारणाय प्रकारेऽनैकत्वोपादानस्यावश्यकत्वात्। 'सिंजानैर्मंजिरीति स्तनकलशयुगं चुंबितं चंचरीकैस्तत्रासोल्लासलीलाकिसलयमनसा पाणयः कीरदष्टाः॥ तल्लोपायालपंत्यः पिकनिनदधिया ताडिताः काकलोकैरित्थं चोलेंद्रसिंह त्वदरिमृगदृशां नाप्यरण्यं शरण्यम्॥' इत्यनेकगतभ्रांतिपरंपरायामतिप्रसंगवारणार्थमेकस्येत्युक्तमितिसंक्षेपः। यथाहमिति। स्त्रीभिः कामत्वोल्लेखे तासां रुचिरनुरागः प्रयोजकः। अर्थिभिः कल्पतरुत्वोल्लेखे तेषां लिप्सा प्रयोजिका शत्रुभिर्यमत्वोल्लेखे तेषां भयं प्रयोजकमित्येवं यथायोग्यमित्यर्थः। उदाहरणांतरमाह यथा वेति। श्रीकृष्णस्य मथुराप्रवेशवर्णनं। शौरिः श्रीकृष्णोवृद्धाभिर्जगन्नातेति दृष्टइत्याद्यन्वयाः। सकौतुकं सोत्कंठमिति दर्शनक्रियाविशेषणं सर्वत्र संबध्यते। श्लोकं व्याचष्टे यइति। तथा महाग्राहग्रहणेन युवतिसमूहैस्तरुणीसमूहैः। पूर्वमिति। उदाहृतइति शेषः। उल्लेखइत्यनुषज्यते। आरोपरूपकसंकीर्णइति पाठे आरोपस्वरूपं यद्रूपकं तत्संकीर्णइत्यर्थः। आरोपरूपकेति पाठस्तु स्पष्टार्थएव॥ २१॥

एकेन बहुधोल्लेखेप्यसौविषयभेदतः॥ गुरुर्वचस्यर्जुनोयं कीर्तौ भीष्मः शरासने॥ २२॥

ग्रहीतृभेदाभावेपि विषयभेदाद्बहुधोल्लेखनादसावुल्लेखः। उदाहरणं श्लेषसंकीर्णं। वचोविषये महान्पटुरित्यादिवद्बहुस्प

तिरित्यादावर्थांतरस्यापि क्रोडीकरणात् । शुद्धोयथा । अ-
कृशं कुचयोः कृशं विलग्ने विपुलं चक्षुषि विस्तृतं नितंबे ॥
अधरेऽरुणमाविरस्तु चित्ते करुणाशालि कपालिभागधेयं ॥

उल्लेखप्रभेदांतरमाह । एकेनेति । व्याचष्टे ग्रहीत्रिति । विषयभेदादि त्यनंतरमेकस्येति शेषः । विषयपदमाश्रयसंबंधिनोरुपलक्षणं । अतएव लक्षणे ग्रहीतृविषयादीत्यादिपदेन तत्संग्रहः कृतः । तत्र विषयसप्तमीनिर्दिष्टोविषयइत्युच्यते । अधिकरणसप्तमीनिर्दिष्टस्त्वाश्रयः षष्ठ्यादिनिर्दिष्टः संबंधीति विवेकः । गुरुरित्यस्यार्थकथनं महानिति । गुरुर्महति वाच्यवदितिविश्वकोशात् । पटुरिति तु तत्पर्यवसितार्थकथनं पटुर्दक्षइत्यादीत्यादिना कीर्तिविषयेऽर्जुनोधवलइतिवत्पार्थइत्यर्थांतरस्य धनुर्विषये भीष्मोभीषणइतिवद्गांगेयइत्यर्थांतरस्य च संग्रहः । भीष्मस्तु भीषणे रुद्रे गांगेये च निशाचरइति विश्वः । क्रोडीकरणादेकवृंतगतफलद्वयन्यायेन संग्रहात् । अकृशमिति । कपालिनो हरस्य भागधेयं भाग्यं तत्त्वेनाध्यवसितं पार्वतीस्वरूपं चित्ते आविरस्तु प्रकटीभवत्विति संबंधः । किंभूतं । कुचयोः कुचविषये अकृशं स्थूलम् । एवमग्रेपि । विलग्नोमध्यः । विलग्नोमध्यलग्नयोरिति विश्वः । विपुलमायतम् । अधरे अधरोष्ठे । अरुणमारक्तम् । अरुणाधरमिति पाठस्तु प्रक्रमभंगादयुक्तः । चित्तेइति करुणाशालीत्यत्रापि मध्यमणिन्यायेन संबध्यते । एवम् 'तुषारास्तापसव्राते तामसेषु च तापिनः ॥ दुर्गतास्ताडकाशत्रोर्भूयासुर्मम भूतये' इत्यादावधिकरणानेकत्वप्रयुक्तः 'यमः प्रति महीभृतां हुतवहोसि तन्वीवृतां सतां खलु युधिष्ठिरो धनपतिर्धनाकांक्षिणां ॥ गृहं शरणमिच्छतां कुलिशकोटिभिर्निर्मितं त्वमेकइहभूवले बहुविधोविधात्रा कृतः ॥' इत्यादौ संबंधिभेदप्रयुक्तश्चोल्लेखोद्रष्टव्यइति दिक् ॥ २२ ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायामुल्लेखप्रकरणम् ॥

स्यात्स्मृतिभ्रांतिसंदेहैस्तदंकालंकृतित्रयं ॥ पं
कजं पश्यतः कांतामुखं मे गाहते मनः ॥२३॥
अयं प्रमत्तमधुपस्त्वन्मुखं वेत्ति पंकजम् ॥ पंक
जं वा सुधांशुर्वेत्यस्माकं तु न निर्णयः ॥ २४ ॥

स्मृतिभ्रान्तिसन्देहैः सादृश्यान्निबद्ध्यमानैः स्मृ[illegible]न्भ्रान्तिमान्ससंदेहइति स्मृत्यादिपदांकितमलंकारत्रयं भ[illegible]ति । तच्च क्रमेणोदाहृतम् । यथा वा ॥ दिव्यानामपि कृतविस्मयां पुरस्तादंभस्तः स्फुरदरविंदचारुहस्तां ॥ उद्वीक्ष्य श्रियमिव कांचिदुत्तरंतीमस्मार्षीज्जलनिधिमंथनस्य शौरिः ॥ पूर्वत्र स्मृतिमदुदाहरणे सदृशस्यैव स्मृतिरत्र सदृशलक्ष्मीस्मृतिपूर्वकं तत्सम्बंधिनोजलनिधिमंथनस्यापि स्मृतिरिति भेदः । पलाशमुकुलभ्रांत्या शुकतुंडे पतत्यलिः ॥ सोपि जंबूफलभ्रांत्या तमलिं धर्तुमिच्छति ॥ अत्रान्योन्यविषयभ्रांतिनिबंधनः पूर्वोदाहरणाद्विशेषः । जीवनग्रहणे नम्रा गृहीत्वा पुनरुन्नताः ॥ किं कनिष्ठाः किमु ज्येष्ठा घटीयंत्रस्य दुर्जनाः ॥ पूर्वोदाहृतसंदेहोऽप्रसिद्धकोटिकोऽयं तु कल्पितकोटिकइति भेदः ॥२३॥२४॥

अथ ज्ञानप्राधान्यसाम्यात्स्मृत्यादीनलंकारान् लक्षयति । स्यादिति । स्मृतिभ्रांतिसंदेहैर्व्यवहर्तव्यतया हेतुभूतैस्तदंकं तेषामंकस्तदंकः तदंकोविद्यतेऽस्मिन् तथाभूतं मत्वर्थीयाच्प्रत्ययात् । अंकश्चिन्हं संज्ञेतियावत् । तेन तत्संज्ञासंज्ञितमित्यर्थः । अलंकृतित्रयं व्यवहारविषयः स्यादिति योजना । एवं च स्मृतित्वभ्रांतित्वसंदेहत्वानि त्रीणि लक्षणानि । तत्र स्मृतित्वं तावत्स्मरामीत्यनुभवसाक्षिकोजातिविशेषः । भ्रांतित्वं विशेष्यावृत्तिप्रकारकज्ञानत्वं । संदेहत्वं तु निश्चयभिन्नत्वे सति संभावनाभिन्नज्ञानत्वं पारिभाषिकं । स्मृतिभ्रांत्यादिवारणाय सत्यंतं । उत्प्रेक्षावारणाय संभावनाभिन्नेति । चमत्कारित्वं पुनरखिलालंकारसाधारणं लक्षणत्रयेपि निवेशनीयं । तेन सघटइति स्मृताविदं रजतमिति भ्रांतावयं स्थाणुः पुरुषोवेति संशये नातिप्रसंगइति ध्येयम् । गाहते आकलयति स्मरतीति यावत् । सादृश्यान्निबध्यमानैरिति चमत्कारित्वोपलक्षकम् । न त्वेतस्यापि स्वातंत्र्येण लक्षणे प्रवेशः । सादृश्यामूलकानामपि स्मृत्यादीनां चमत्कारित्वेलंकारताया अनिवार्यत्वाच्चमत्कारितैकजीवातुत्वात्तस्याः । अचमत्कारित्वे तु तेनैव वारणमिति व्यर्थं सादृश्यहेतुकत्वविशेषणं । न चैतदेवोपादीयतां न तु चमत्कारित्वविशेषणमि

ति वाच्यं । तुर्निहितेषु सादृश्यमूलकस्मृत्यादिष्वतिप्रसंगवारणार्थं तस्यावश्यकत्वा दिति संक्षेपः ॥ दिव्यानामिति । माघे जलक्रीडावर्णनप्रस्तावे पद्यमिदम् । शौरिः श्रीकृष्णोंभस्तोजलादुत्तरंतीं निर्गच्छंतीं श्रियमिव श्रीसदृशीं कांचित्पुरस्तादग्रे उद्वीक्ष्य जलनिधिमंथनस्य अस्मार्षीत्स्मृतवान् । अधीगर्थेति कर्मणि षष्ठी । किंभूताम् । दिवि भवा दिव्यास्तेषां देवानामपि सौंदर्यातिशयेन कृताश्चर्यां । तथा स्फुरता अरविंदेन कमलेन चारू रमणीयोहस्तोयस्यास्तथाभूतां । तथा चैवंविधनायिका सदृशलक्ष्मीस्मरणात्तत्संबंधिजलनिधिमंथनस्मरणमिति भावः । अत्र श्रियमेवेत्युपमायाः स्मृत्यंगत्वात्तयोरंगांगित्वलक्षणः संकरः । पलाशेति । वक्रिमलौहित्यरूपसादृश्याद् भ्रांतिः । अलिर्भ्रमरः । सोपि शुकोपि । भ्रांतिनिबंधनइति भ्रांतिप्रयुक्तइत्यर्थः । जीवनेति । जीवनं जलं प्राणसंयोगश्च । अथवा जीवंत्यनेनेति जीवनं धनम् । नम्राअधोमुखाविनीताश्च । उन्नताऊर्ध्वमुखाउद्धताश्च । घटीयंत्रमेकरज्जुसंबद्धघटमालारूपम् । भाषायां राहाटइति प्रसिद्धम् । कल्पितेति । घटीयंत्रसंबंधिनोर्ज्येष्ठकनिष्ठयोः कोट्योरप्रसिद्धेरिति भावः ॥ २३ ॥ २४ ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायां स्मृतिभ्रांतिसंदेहप्रकरणम् ॥

शुद्धापन्हुतिरन्यस्यारोपार्थोधर्मनिन्हवः ॥ नायं
सुधांशुः किं तर्हि व्योमगंगासरोरुहम् ॥ २५ ॥ ८

वर्णनीये वस्तुनि तत्सदृशधर्मारोपफलकस्तदीयधर्मनिन्हवः कविमतिविकासोत्प्रेक्षितधर्मान्तरस्यापि निन्हवः शुद्धापन्हुतिः । यथा चंद्रे वियन्नदीपुंडरीकत्वारोपफलकस्तदीयधर्मस्य चंद्रत्वस्यापन्हवः । यथा वा ॥ अंकं केपि शशंकिरे जलनिधेः पंकं परे मेनिरे सारंगं कतिचिच्च संजगदिरे भूच्छायमैच्छन्परे । इंदौ यद्दलितेंद्रनीलशकलश्यामं दरीदृश्यते तत्सांद्रं निशि पीतमंधतमसं कुक्षिस्थमाचक्ष्महे ॥ अत्रोत्प्रेक्षिकधर्माणामप्यपन्हवः परपक्षत्वोपन्यासादर्थसिद्धः ॥ २५ ॥

अथापन्हुतिः । तत्र तावदभेदप्रतिपत्तिनिरूपितांगांगित्वान्यतरवान्निषेधोऽपन्हुतिरित्यपन्हुतिसामान्यलक्षणं । निषेधश्च नञादिसत्वे वाच्यः । क्वचित्तु तदभावात्कै

तवादिपदैः परमतत्वोपन्यासादिभिश्च व्यंग्यः । तथा क्वचिदभेदप्रतिपत्तिसमानाधिकरणः क्वचित्तु तद्व्यधिकरणइतिविवेकः । एवमभेदः क्वचिदारोप्यमाणः क्वचित्तु स्वाभाविकः । एवं तत्प्रतिपत्तिरपि क्वचित् व्यंजनया प्रायशस्तु वाच्यवृत्त्येति बोध्यं । निषेधोऽपन्हुतिरित्येतावदुक्तौ 'न द्यूतमेतत्कितवक्रीडनं निशितैः शरैरिति ॥' प्रसिद्धनिषेधानुवादरूपे प्रतिषेधालंकारेतिव्याप्तिरतोऽभेदप्रतिपत्तिनिरूपितेत्यादिविशेषणमुपात्तं । तत्र हि युद्धप्रवृत्तं कितवं प्रति युद्धे द्यूतत्वाभावोनिर्ज्ञातोपि कीर्त्यमानोद्यूतएव तव प्रागल्भ्यं न तु युद्धे इत्युपहासार्थो न तु युद्धाभेदप्रतिपत्त्यंगं तस्यास्तदुपन्यासं विनापि सिद्धत्वात् । नाप्यंगिभूतः । निर्ज्ञातत्वेन तदुपायानपेक्षणादिति तद्वारणम् । अभेदप्रतिपत्तिनिरूपितांगित्वमात्रोक्तौ शुद्धापन्हुतिहेत्वपन्हुतिपर्यस्तापन्हुतिकैतवापन्हुतिष्वव्याप्तिः । तत्र सर्वत्र नायं सुधांशुरित्यादेर्निषेधस्य व्योमगंगासरोरुहाद्यभेदप्रतिपत्त्यर्थत्वेन तदंगतयांगित्वाभावात् । अभेदप्रतिपत्तिनिरूपितांगत्वमात्रोक्तौ च भ्रांतापन्हुतिच्छेकापन्हुत्योरव्याप्तिः । तयोर्भ्रांतिशंकानिवारणरूपनिषेधस्य प्राधान्येनाभेदप्रतिपत्त्यंगत्वाभावादतस्तदन्यतरवत्त्वनिवेशः । तदाहुः । 'साम्यायापन्हवोयत्र सा विज्ञेया त्वपन्हुतिः ॥ अपन्हवाय साद्दश्यं यस्मिन्नेषाप्यपन्हुतिरिति ॥' सर्वं चैतत्तदुदाहरणव्याख्यानावसरे व्यक्ती भविष्यतीति न प्रपंचितम् । एवं सामान्यलक्षणं मनसि निधाय शुद्धापन्हुत्यादींस्तद्भेदान्वक्तुमुपक्रमते शुद्धापन्हुतिरिति । लक्षणं व्याचष्टे वर्णनीयइति । कविमते विकासः स्फूर्तिशालिता । तथा चोपमेये उपमानारोपफलकउपमेयधर्मत्वाभिमतनिषेधः शुद्धापन्हुतिरिति लक्षणमिति भावः । अत्र चानुक्तनिमित्तत्वं कैतवादिपदाव्यंग्यत्वं च निषेधविशेषणं बोध्यं । तेन हेत्वपन्हुतौ कैतवापन्हुतौ च नातिप्रसंगः । कांतः किं न हि नूपुरइति छेकापन्हुतावुपमेयधर्मस्य कांतत्वस्य निषेधसत्त्वादतिप्रसंगवारणायाद्यं विशेषणं तत्र हि न कांतत्वनिषेधोनूपुरारोपार्थोपितु नूपुरारोपएव शंकितकांतत्वनिषेधार्थ इति तद्व्यावृत्तिः । पर्यस्तापन्हुतिवारणायोपमेयधर्मेत्युक्तं । तत्रोपमानधर्मस्यैव सुधांशुत्वादेर्निषेधइति नातिव्याप्तिरिति सर्वं सुस्थम् । पुंडरीकेति । पुंडरीकं सिताम्भोजमित्यमरः । एवं च सरोरुहपदं विशेषपरमिति भावः । अंकमिति । इंदौ दलितस्य स्फुटितस्येंद्रनीलमणेः शकलवच्छ्यामं यद्दरीदृश्यते तत्केपि कवयोऽकं कलंकं शशंकिरे शंकितवन्तः । परेऽन्ये जलनिधेः पंकं मेनिरे कतिचित्पुनः सारंगं संजगदिरे अब्रुवन् परे इतरे भुवोभूमेश्छायाभूच्छायं ऐच्छन् । विभाषासेनासुराच्छायेत्यादिना क्लीबत्वं । वयं तु सांद्रं घनं निशि रात्रौ पीतमतएव कुक्षिस्थमंधतमसं गाढ-

ध्वान्तमाचक्ष्महे भूर्भूमहइत्यन्वयः । औत्प्रेक्षिकाउत्प्रेक्षामात्रविषयाः कलंकादयः । अपिना स्वाभाविकस्य भूच्छायत्वस्य समुच्चयोऽर्थसिद्धइति । नायं सुधांशुरित्यत्र नेतिशब्दोपात्तत्वाच्छाब्दः । इह तु परमतत्वोत्कीर्तनेन स्वानभिमतत्वसूचनादर्थगम्य इत्यर्थः । एकत्रानेकापन्हवरूपतयाप्यत्र वैचित्र्यं बोध्यम् ॥ २५ ॥

स एव युक्तिपूर्वश्चेदुच्यते हेत्वपन्हुतिः ॥ नेंदु
स्तीव्रोननिश्यर्कः सिंधोरौर्वोयमुत्थितः ॥२६॥

अत्र चंद्रएव तीव्रत्वनैशत्वयुक्तिभ्यां चंद्रत्वसूर्यत्वापन्हवोवडवानलत्वारोपार्थः । यथा वा ॥ मंथानभूमिधरमूलशिलासहस्रसंघट्टनव्रणकिणः स्फुरतींदुमध्ये ॥ छाया मृगः शशकइत्यतिपामरोक्तिस्तेषां कथंचिदपि तत्र हि न प्रसक्तिः ॥ अत्र चंद्रमध्ये मंथनकालिकमंदरशिलासंघट्टनव्रणकिणस्यैव छायादीनां संभवोनास्तीति छायात्वाद्यपन्हवः पामरवचनत्वोपन्यासेनाविष्कृतः ॥ २६ ॥

हेत्वपन्हुतिमाह ॥ स एवेति । शुद्धापन्हवएवेत्यर्थः । युक्तिपूर्वइति । योज्यते साध्यमनेनेति युक्तिर्हेतुस्तत्पूर्वस्तत्सहितइत्यर्थः । तथा च शुद्धापन्हवलक्षणएवानुक्तनिमित्तइत्यस्य स्थाने उक्तनिमित्तइत्युक्तौ हेत्वपन्हुतिलक्षणं संपद्यतइति भावः । नेंदुरित्यादिविरहाकुलोक्तिः । तीव्रोदारुणोयतोऽतोनेंदुः । निशि रात्रौ सत्त्वान्नार्कः । और्वस्तु वडवानलइत्यमरः । नैशत्वेति । निशि भवोनैशस्तत्त्वमित्यर्थः । अत्रापि चंद्रत्वं स्वाभाविकोधर्मः सूर्यत्वं त्वौत्प्रेक्षिकमिति ध्येयम् । मंथानेति । मंथानोमंथनदंडः सचासौ भूमिधरः पर्वतोमंदरस्तस्य मूलभारोयच्छिलासहस्रं तेन संघट्टनाद्योव्रणस्तस्य किणश्चिन्हमिन्दुमध्ये स्फुरति प्रकाशते । छाया भूमेः । मृगोहरिणः । शशकः शशः इत्येषामतिपामराणां मूर्खतमानामुक्तिः । हि यस्मात्तेषां छायादीनां तत्रेंदुमध्यभागे कथंचिदपि केनापि प्रकारेण प्रसक्तिर्नास्तीत्यन्वयः । वैशाखमंथमंथानमंथानोमंथदंडकेइत्यमरः । नास्तीतीति । इति हेतोरित्यर्थः ॥ २६ ॥

अन्यत्र तस्यारोपार्थः पर्यस्तापन्हुतिस्तु सः ॥ नायं

सुधांशुः किं तर्हि सुधांशुः प्रेयसीमुखम् ॥ ७ ॥

यत्र कचिद्वस्तुनि तदीयधर्मनिन्हवः अन्यत्र वर्णनीये वस्तुनि तस्य धर्मस्यारोपार्थः पर्यस्तापन्हुतिः । यथा चंद्रे चंद्रत्वनिन्हवोवर्णनीये मुखे तदारोपार्थः । यथा वा ॥ हालाहलोनैव विषं विषं रमा जनाः परं व्यत्ययमत्र मन्वते ॥ निपीय जागर्ति सुखेन तं शिवः स्पृशन्निमां मुह्यति निद्रया हरिः ॥ पूर्वोदाहरणे हेतूक्तिर्नास्त्यत्र तु साऽस्तीति विशेषः । ततश्च पूर्वापन्हुतिवदत्रापि द्वैविध्यमपि द्रष्टव्यम् ॥ २७ ॥

पर्यस्तापन्हुतिमाह ॥ अन्यत्रेति । सः अपन्हवः । तथा च तदारोपार्थस्तस्यापन्हवइति लक्षणम् । निषेधस्य च न स्वाधिकरणे प्रतियोग्यारोपार्थत्वसंभवो न वा स्वाधिकरणे स्वारोपइत्यर्थसिद्धमेवारोपस्थान्याधिकरणत्वमन्यत्रेत्यनेनोक्तं । अतएव पर्यस्तापन्हुतिरित्युच्यते । पर्यस्ताआरोपविपरीताआरोपव्यधिकरणेति तदर्थात् । न च चंद्रे चंद्रत्वनिषेधस्य कथं मुखे तदारोपार्थत्वमिति वाच्यं । आरोपदार्ढ्यसंपादकत्वेन निषेधस्य तदर्थतायाअनुभवसिद्धत्वात् । अतएव दृढारोपरूपकमेवेदं नापन्हुतिरिति प्राचां सिद्धांतस्तदनुसारेणैव च चित्रमीमांसायां प्रकृतस्य निषेधेन यदन्यत्वप्रकल्पनमित्यपन्हुतिलक्षणमुक्तं । इह त्वलंकाररत्नाकराद्यनुसारेणायं प्रभेदउपदर्शितसामान्यलक्षणाभिप्रायेणापन्हुतित्वेनोक्तइति निरवद्यं । हालाहलइति । हालाहलो विषं नैव भवति किंतु रमा लक्ष्मीर्विषं । जनाः परं केवलमत्रास्मिन्विषये व्यत्ययं वैपरीत्यं मन्वते अभ्युपगच्छंति । कुतस्तत्राह । यस्माच्छिवस्तं हालाहलं निपीय सुखेन जागर्ति । हरिस्तु इमां रमां स्पृशन्सन् निद्रया मुह्यति । स्मरन्निति पाठे स्मरन्नपि मुह्यति । किमु स्पृशन्नित्यर्थः । तथा च रमायाविषरूपत्वे मोहजनकत्वं हेतुः । हालाहलस्य तत्त्वापन्हवे च जागरसुखप्रयोजकत्वमिति बोध्यं । हालाहलोविषे इति विश्वः । अत्र स्पृशन् मुह्यतीति कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्ययरूपातिशयोक्तिरलंकारः सा हेतूक्तिः । ततश्चेति । हेतूक्तितदनुक्तिरूपभेदादित्यर्थः । पूर्वापन्हुतिवच्छुद्धापन्हुतिवत् द्वैविध्यं शुद्धपर्यस्तापन्हुतिर्हेतुपर्यस्तापन्हुतिरित्येवं द्विप्रकारत्वम् ॥२७॥

भ्रांतापन्हुतिरन्यस्य शंकायां भ्रांतिवारणे ॥ तापं

करोत्युत्कंपं ज्वरः किं न सखि स्मरः ॥ २८ ॥

अत्र तापं करोतीति स्मरवृत्तांते कथिते तस्य ज्वरसाधारण्या दृजुबुद्ध्या सख्या ज्वरः किमिति पृष्टे न सखि स्मर इति तत्त्वोक्त्या भ्रांतिवारणं कृतं । यथा वा ॥ नागरिकसमधिकोन्नतिरिह महिषः कोयमुभयतः पुच्छः ॥ नहि नहि करिकलभोयं शुंडादंडोयमस्य न तु पुच्छम् ॥ इदं संभवभ्रांतिपूर्विकायां भ्रांतापन्हुतावुदाहरणं । कल्पितभ्रांतिपूर्वा यथा ॥ जटा नेयं वेणीकृतकचकलापो न गरलं गले कस्तूरीयं शिरसि शशिलेखा न कुसुमम् ॥ इयं भूतिर्नांगे प्रियविरहजन्मा धवलिमा पुरारातिभ्रांत्या कुसुमशर किं मां प्रहरसि ॥ अत्र कल्पितभ्रांतिर्जटा नेयमित्यादिनिषेधमात्रोन्नेया पूर्वप्रश्नाभावात् । दंडी त्वत्र तत्त्वाख्यानोपमेत्युपमाभेदं मेने । यदाह ॥ न पद्मं मुखमेवेदं न भृंगौ चक्षुषी इमे ॥ इति विस्पष्टसादृश्यात्तत्त्वाख्यानोपमा मतेति ॥ २८ ॥

भ्रांतापन्हुतिरिति । अन्यस्य प्रकृतस्य भ्रांतिवारणे वार्यतेऽनेनेति वारणं । तथा च भ्रांतिवारके तत्त्वाख्याने सतीत्यर्थः । भ्रांतं भ्रमः । भावेक्तः । भ्रांत्यपन्हुतिरित्यर्थः । एवं च तत्त्वकथनहेतुकभ्रांतिविषयनिषेधोभ्रांतापन्हुतिरिति लक्षणं बोध्यं । तस्य तापकारित्वरूपस्मरवृत्तांतस्य । नागरिकेति । नगरे भवोनागरिकस्तं प्रति ग्रामीणस्य प्रश्नः । समधिकापश्वंतरेभ्यउन्नतिरुचता यस्यैवंभूतउभयतोमुखपृष्ठभागयोः पुच्छं यस्यैवंभूतश्च कोयं महिषइति नहि नहीत्युत्तरं । महिषइत्यनुषज्यते । अयं करिकलभः करिशावकः । कलभः करिशावकइति कोशात्कलभइत्येतावतैव सिद्धे करिपदमुत्कृष्टकरिबोधार्थं । अयमस्य शुंडादंडो न तु पुच्छमिति । पुच्छइति पाठोप्यर्द्धर्चादित्वात्साधुरेव । अप्रयुक्तत्वं तु तत्र परं विचार्यमिति पूर्वोदाहरणे संदेहरूपभ्रांतिविषयज्वरत्वापन्हवः । ज्वरः किमिति प्रश्नेन तद्विषयसंदेहावगमात् । इह तु महिषत्वनिश्चयरूपभ्रांतिविषयस्य महिषत्वस्येति ततोभेदः । जटेति विरहिरण्याइयमुक्तिः । हे कुसुमशर

पुरारातेर्हरस्य भ्रांत्या मां किं कुतः प्रहरसि पीडयसि । यतोनेयं जटा किंतु वेणीकृतोऽवेणीवेणीसंपद्ये तथाकृतः कचानां कलापः।तथा गले गरलं नैतदपि त्वियं कस्तूरी। एवं शिरसि नैषा शशिलेखा किंतु कुसुमं । तथा इयमंगे भूतिर्भस्म न भवति परं तु प्रियविरहाज्जन्म यस्यैवंभूतोधवलिमा पांडिमेति । अवर्ज्योबहुव्रीहिर्व्यधिकरणोजन्माद्युत्तरपदइति वामनसूत्राव्द्यधिकरणोपि बहुव्रीहिर्न दुष्टः । कल्पितेति कुसुमशरे उत्प्रेक्षितेत्यर्थः । निषेधमात्रोन्नेयेति । निषेधस्य प्रसक्तिपूर्वकत्वादिति भावः । मेने इत्यस्व रसोद्भावनं । तद्बीजं तूपमावोधकस्यैवादेरसत्वेपि तदुपगमे रूपकस्याप्युपमात्वं स्यादिति स्पष्टमेव ॥ २८ ॥

छेकापन्हुतिरन्यस्य शंकातस्तथ्यनिन्हवे ॥
प्रजल्पन्मत्पदे लग्नः कांतः किं न हि नूपुरः ॥ २९ ॥

कस्यचित्कंचित्प्रति रहस्योक्तावन्येन श्रुतायामुक्तेस्तात्पर्यांतरवर्णनेन तथ्यनिन्हवे छेकापन्हुतिः । यथा नायिकया नर्मसखीं प्रति प्रजल्पन्मत्पदे लग्नइति स्वनायकवृत्तांते निगद्यमाने तदाकर्ण्य कांतः किमिति शंकितवतीमन्यांप्रति नूपुर इति निन्हवः । सीत्कारं शिक्षयति व्रणयत्यधरं तनोति रोमांचम्॥ नागरिकः किं मिलितो न हि न हि सखि हैमनः पवनः ॥ इदमर्थयोजनया तथ्यनिन्हवे उदाहरणं । शब्दयोजनया यथा ॥ पद्मे त्वन्नयने स्मरामि सततं भावोभवत्कुंतले नीले मुह्यति किंकरोमि महितैः क्रीतोऽस्मि ते विभ्रमैः ॥ इत्युत्स्वप्नवचोनिशम्य सरुषा निर्भर्त्सितोराधया कृष्णस्तत्परमेव तद्व्यपदिशन् क्रीडाविटः पातु वः ॥ सर्वमिदं विषयांतरयोजने उदाहरणे । विषयैक्येप्यव स्थाभेदेन योजने यथा ॥ वदंती जारवृत्तांतं पत्यौ धूर्ता सखीधिया ॥ पतिं बुद्ध्वा सखि ततः प्रबुद्धास्मीत्यपूरयत् ॥ २९ ॥

छेकापन्हुतिरिति । छेकोविदग्धस्तत्कृताऽपन्हुतिश्छेकापन्हुतिरिति लक्ष्यनिर्देशः वाक्यान्यथायोजनहेतुकः शंकिततात्त्विकवस्तुनिषेधइति लक्षणम् । अन्यस्य शंकातइ

त्यन्यशंकायानिवर्त्तनीयत्वेन हेतुतया व्यपदेशः। संतापात्स्नातोतिवत् । अत्र च शुद्धापन्हुतिवारणायाद्यं विशेषणं । मम किल श्रुतिमाह तदर्थिकामित्यधिकताद्रूप्यरूपकवारणाय शंकितेति । न चानेनैव शुद्धापन्हुतिवारणाद्वाक्येत्यादिव्यर्थमिति वाच्यम् ॥ 'कस्य वा न भवेद्रोषः प्रियायाः सव्रणेऽधरे ॥ सभृंगं पद्ममाघ्रासीर्वारितापि मयाऽधुना ॥' इति व्याजोक्तावतिप्रसंगवारकत्वेन तत्सार्थक्यात् । यद्वक्ष्यति । छेकापन्हुतेरस्याश्चायं विशेषोयत्तस्यां वचनस्यान्यथानयनेनापन्हवः। अस्यामाकारस्य हेत्वंतरवर्णनेन गोपनमिति। तथ्यनिन्हवे इति। तात्त्विकनिषेधे इत्यर्थः। नूपुरोमंजीरः। मंजीरोनूपुरोऽस्त्रियामित्यमरः। नर्मसखी क्रीडासखी । अत्र कान्तपरायाः प्रजल्पन्मत्पदे लग्नइत्युक्तेर्नूपुरस्तात्पर्यकत्ववर्णनेन कांतत्वापन्हवोमुख्योनूपुराभेदप्रतिपत्तिस्तु तदंगमिति बोध्यम् । सीत्कारमिति । सीत्कारं तदनुकारिमुखध्वनिं शिक्षयति। अधरं अधरोष्ठम्। व्रणयति व्रणोस्यातीति व्रणी व्रणिनं करोतीत्यर्थे तत्करोतीति णिच्। तथा रोमांचं तनोति विस्तारयतीति वाक्यत्रयं नागरिकाभिप्रायेण प्रियसखीं प्रति कयाप्युक्तं तदाकर्ण्य नागरिकः किं मिलितइति शंकितवतीमन्यां प्रति तच्छंकानिवृत्तये नहीत्यादिना हैमन्तिकपवनपरत्ववर्णनेन तात्त्विकस्य नागरिकस्यापन्हवः। सीत्कारशिक्षादिकर्तृत्वस्य नागरिकइव पवनेपि सत्वात् तदाह। अर्थयोजनयेति। विवक्षिताविवक्षितसाधारणस्यार्थस्याविवक्षितार्थसंबंधित्ववर्णनयेत्यर्थः। इदमित्युदाहरणमिति च जात्यभिप्रायेणैकवचनम् । हेमंतशब्दात्तत्रभवइत्यर्थे सर्वत्राण् च तलोपश्चेत्यणि तलोपे च हैमनइति रूपसिद्धिः। प्रजल्पन्नित्युदाहरणे एकस्य वाक्यस्यान्यथायोजनमिह त्वनेकेषामिति भेदः। शब्दयोजनयेति । अर्थभेदेपि शब्दश्लेषमात्रेणेत्यर्थः। पद्मे इति । क्रीडायाविटोभोक्ता कृष्णोवोयुष्मान्पातु रक्षत्विति संबंधः। कीदृशः। इत्युत्स्वप्नवचः स्वप्ने उद्गतमुत्स्वप्नं वचनमर्थात्कृष्णस्यानुभाष्यानूद्य राधया निर्भर्त्सितः सन् तद्वचनं तत्परमेव राधापरमेव व्यपदिशन्कथयन् इति किं । हे पद्मे रमे त्वन्नयने सततं स्मरामि। नीले भवत्याः कुंतले केशपाशे मम भावोंतःकरणवृत्तिरूपः। मुह्यति मोहं प्राप्नोति । ननु चित्तासंगोनिवर्त्यतां तत्राह। किं करोमि अकिंचित्करोस्मि यतस्ते तव महितैः पूज्यैर्विभ्रमैर्विलासैः क्रीतोस्मि मूल्येन गृहीतोस्मीति। किंकरोस्मीति क्वचित्पाठोयुक्ततरः । तत्र चास्मीत्यहमर्थकमव्ययं। अहं किंकरो दासः क्रीतोस्मीत्यर्थः। राधापरत्वे तु हे राधे इत्यर्थात्संबोधनं।पद्मरूपे त्वन्नयने स्मरामीति विशेषः। शेषं पूर्ववत् । अत्र रमासंबोध्यकस्तन्नयनस्मरणरूपो न वाक्यार्थोऽपित्वसंबोध्यकः। पद्मरूपत्वन्नयनस्मरणरूपइत्यपन्हवस्तत्परमेव तथ्य

पदिशन्त्रित्यनेन प्रकाश्यते । न चात्रार्थस्य स्माराधासाधारणत्वमपि तु पद्मे इति लिंग वचनश्लिष्टशब्दयोजनैवेति । विषयांतरेति । विवक्षितविषयभिन्नेत्यर्थः । अवस्थाजाग्र त्स्वप्नादिरूपा। वदंतीति । पत्यौ भर्त्तरि सखीधिया सखीभ्रमेण जारवृत्तांतं स्वकामुक वार्त्तां वदंती धूर्ता काचित्पतिं बुद्ध्वा सखीत्यादिवाक्यशेषमपूरयत्पूरितवती । सखी ति पुनः संबोधनमप्रतार्यतासूचनाय । ततउक्तवृत्तांतानंतरं प्रबुद्धा जागरणवती । अत्र नासौ जाग्रदवस्थावृत्तांतः किं तु स्वाप्निकइत्यवस्थाभेदयोजनयापन्हवः सखीत्यादि वाक्यशेषेण प्रकाश्यते ॥ २९ ॥

कैतवापन्हुतिर्व्यक्तौ व्याजाद्यैर्निन्हुतेः पदैः ॥ निर्यां
ति स्मरनाराचाः कांतादृक्पातकैतवात् ॥ ३१ ॥

अत्रासत्यत्वाभिधायिना कैतवपदेन नेमे कांताकटाक्षाः किं तु स्मरनाराचाइत्यपन्हवः प्रतीयते । रिक्तेषु वारिकथया विपिनो दरेषु मध्यान्हजृंभितमहातपतापतप्ताः । स्कंधांतरोत्थितदवाग्नि शिखाच्छलेन जिव्हां प्रसार्य तरवोजलमर्थयंते ॥ ३० ॥ ३१

कैतवापन्हुतिरिति लक्ष्यनिर्देशः । व्याजाद्यैः पदैर्निन्हुतेर्व्यक्तौ अभिव्यक्तौ स- त्यां कैतवापन्हुतिरिति व्यवहर्तव्यमित्यर्थः कैतवेनापन्हुतिरिति व्युत्पत्तेः । व्याजाद्यै रित्यनेन मिषकपटच्छलच्छद्मकैतवादयोगृह्यंते । एवं च कैतवादिपदव्यंग्यापन्हुतित्वल क्षणं बोध्यम् । नाराचाबाणाः दृक्पाताः कटाक्षाः अपन्हवोनिषेधः । प्रतीयतइति । असत्यत्वस्य विषयबाधाधीनत्वादिति भावः । रिक्तेष्विति ग्रीष्मवर्णनम् । तरवोवृक्षा वारिणोजलस्य कथया वार्तयापि रिक्तेषु शून्येषु विपिनस्यारण्यस्योदरेषु मध्यप्रदे शेषु जलमर्थयंते प्रार्थयंते । कीदृशाः मध्यान्हे जृंभितः प्रवृद्धोयोमहानातपउष्णं तस्य तापस्तपनं तेन तप्ताः संतप्ताः । किं कृत्वा स्कंधांतरात्प्रकांडाभ्यंतरादुत्थि तोयोदवाग्निर्दावानलस्तस्य या शिखा ज्वाला तस्याः छलेन जिव्हां प्रसार्येति । अस्त्री प्रकांडः स्कंधः स्यान्मूलाच्छाखावधिस्तरोरित्यमरः । अत्र नेयं दवाग्नि शिखा अपि तु जिव्हेतिच्छलपदात्प्रतीयते । अत्र चानभिहितवाच्यतादोषनिरासा य कथयापि वनोदरेष्विति पठनीयं ॥ ३० ॥ इत्यपन्हुतिप्रकरणं ॥

संभावना स्यादुत्प्रेक्षा वस्तुहेतुफलात्मना ॥ उक्तानु

क्तास्पदाद्यात्र सिद्धासिद्धास्पदे परे ॥ ३१ ॥ धूम स्तोमं तमः शंके कोकीविरहशुष्मणां ॥ लिंपतीव तमोंगानि वर्षतीवांजनं नभः॥ ३२ ॥रक्तौ तवांघ्री मृदुलौ भुवि विक्षेपणाद्ध्रुवम् ॥ त्वन्मुखाभेच्छया नूनं पद्मवैरायते शशी॥३३॥मध्यः किं कुचयोर्धृत्यै बद्धः कनकदामभिः ॥ प्रायोब्जं त्वत्पदेनैक्यं प्राप्तुं तोये तपस्यति ॥ ३४ ॥

अन्यधर्मसंबन्धनिमित्तेनान्यस्यान्यतादात्म्यसंभावनमुत्प्रेक्षा। सा वस्तुहेतुफलात्मतागोचरत्वेन त्रिविधा ॥ अत्र वस्तुनः कस्यचिद्वस्त्वंतरतादात्म्यसंभावना प्रथमा स्वरूपोत्प्रेक्षेत्युच्यते। अहेतोर्हेतुभावेनाफलस्य फलत्वेनोत्प्रेक्षा हेतूत्प्रेक्षा फलोत्प्रेक्षेत्युच्यते।अत्र आद्या स्वरूपोत्प्रेक्षा उक्तविषयानुक्तविषया चेति द्विविधा।परे हेतुफलोत्प्रेक्षे सिद्धविषयाऽसिद्धविषया चेति प्रत्येकं द्विविधे । एवं षण्णामुत्प्रेक्षाणां धूमस्तोमेत्यादीनि क्रमेणोदाहरणानि ।

उत्प्रेक्षां लक्षयति ॥ संभावनेति। अत्रोत्प्रेक्षेत्यनंतरं सा च त्रिधेत्यध्याहार्यं । तथा च संभावना उत्प्रेक्षापदवाच्या स्यात्सा च वस्तुहेतुफलरूपेण त्रिधेत्यर्थः। वस्तुहेतुफलानां च संभावनाधर्मत्वं स्वविधेयकत्वसंबंधेन । तेन वस्तुहेतुफलविधेयकत्वेनेति पर्यवसितार्थः। वस्तुत्वं च हेतुत्वेन फलत्वेन वा विवक्षितं यत्तद्भिन्नत्वं। नातोवस्तुत्वस्य केवलान्वयितयाविभागसंगतिः। उक्तेत्यादि । अत्र आसामुत्प्रेक्षाणां मध्ये आद्या वस्तूत्प्रेक्षा। उक्तं चानुक्तं चोक्तानुक्ते आस्पदे यस्याइति विग्रहः। आस्पदं चोत्प्रेक्षाया धर्मिरूपोविषयः। सिद्धासिद्धेत्यत्र विग्रहः पूर्ववत् । धूमेति । तमः कोकीविरहशुष्मणां धूमस्तोमं शंके इत्यन्वयः। कोकस्य चक्रवाकस्य स्त्री कोकी तस्या विरहरूपाणां शुष्मणामग्नीनां संबंधिनं धूमसमूहमित्यर्थः लिंपतीवेति। अत्र तमइति नभइति च कर्तृपदं। रक्तावित्यादि दयितां प्रति नायकस्योक्तिः। तव मृदुलौ सुकुमारावंघ्री चर-

णौ ध्रुवं भुवि विक्षेपणाद्धेतोरक्तवर्णाविति । त्वन्मुखेति । पद्मगतायास्त्वन्मुखकांतेरिच्छया हेतुनेत्यर्थः । वैरायतइति वैरं करोतीत्यर्थे शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणइति क्यङ् । मध्यइति । मध्यभागः कुचयोर्धृत्यै धारणार्थं कनकस्य दामभीरज्जुभिरिति निगीर्याध्यवसानरूपातिशयोक्त्या वलीभिर्बद्धः किमित्यर्थः । प्रायइति । अब्जं कर्तृ प्रायोबहुधा त्वच्चरणेन सहैक्यं प्राप्तं तोये जले तपस्यति तपश्चरतीत्यर्थः । कर्मणोरोमंथतपोभ्यां वर्तिचरोरिति क्यङ् । तपसःपरस्मैपदं चेति परस्मैपदम् । लक्षणं परिष्कुरुते अन्यधर्मेति । अन्यस्य विषयिणोयोधर्मस्तत्संबंधरूपेण निमित्तेनान्यस्यान्यविषयकमन्यस्य विषयिणस्तादात्म्येन संभावनमित्यर्थः । अन्यस्येति षष्ठ्यर्थोविषयताधर्मितारूपा । विषयिणइति षष्ठ्यर्थस्तु विशेषणतारूपाविषयता । अन्यत्वेनोत्कीर्तनं च संभावनायाआहार्यतासूचनाय । तथा च विषयिनिष्ठधर्मसंबंधप्रयुक्तं विषयधर्मिकं तादात्म्यसंसर्गेण विषयिविधेयकमाहार्यसंभावनमुत्प्रेक्षेति पर्यवसितम् । तन्निष्ठधर्मसंबंधप्रयुक्तमाहार्यतत्संभावनमिति तु निष्कर्षः । इतरांशस्य व्यावर्तकतया स्वरूपकथनमात्रपरत्वात् । मुखं चंद्रं मन्यइत्युत्प्रेक्षायां चंद्रनिष्ठाल्हादकत्वादिधर्मसंबंधप्रयुक्तं मुखे चंद्रसंभावनमाहार्यमस्तीति लक्षणसमन्वयः । बाधाद्यभावदशायां तु जायमाना मुखादौ चंद्रादिसंभावनोत्प्रेक्षेति तद्वारणायाहार्यैति । एतेन 'विरक्तसंध्यापरुषं पुरस्ताद्यथा रजः पार्थिवमुज्जिहीते । शंके हनूमत्कथितप्रवृत्तिः प्रत्युद्गतोमां भरतः ससैन्यः' ॥ इत्यत्र रजोभरोद्गमनरूपससैन्यप्रत्युद्गंतृधर्मसम्बन्धप्रयुक्तायां भरते तत्संभावनायामपि नातिव्याप्तिः तस्या अनाहार्यत्वात् । 'संभावनं यदीत्थं स्यादित्यूहोन्यस्य सिद्धय' इति वक्ष्यमाणसंभावनालंकारविषये । 'यदि शेषोभवेद्वक्ता कथिताः स्युर्गुणास्तवे' त्यादावतिव्याप्तिवारणाय प्रयुक्तांतं । 'सर्वातिशायि सौंदर्यं शंके सत्यवतोमुखं ॥ येन सा मृगशावाक्षी सावित्री तरलीकृता ॥' इत्यादावतिप्रसंगवारणाय तन्निष्ठेति संभाव्यमानवृत्तित्वं धर्मविशेषणं । तत्र सावित्रीतरलीकारकत्वरूपोधर्मोमुखवृत्तिर्न तु संभाव्यमानवृत्तिरिति नातिप्रसंगइति दिक् । वस्तुहेतुफलात्मतावस्तुहेतुफलतादात्म्यम् । ननु संबंधांतरेणोत्प्रेक्षायाअसंग्रहइति चेन्न । सर्वत्राभेदेनैवोत्प्रेक्षणमिति प्राचीनमतानुसारेणेत्थमभिधानादेतत्सूचनायैव लक्षणेऽत्र च तादात्म्योपादानमिति । नन्वलंकारसर्वस्वकारादिभिः स्वरूपोत्प्रेक्षेति व्यवहृतायास्तुरीयायाअपि सत्त्वात्त्रिविधेत्ययुक्तमित्याशंक्याह अत्रेति । आसां मध्ये या प्रथमा वस्तूत्प्रेक्षा सैव स्वरूपोत्प्रेक्षेत्युच्यतइत्यर्थः ।

रजनीमुखे सर्वत्र विसृत्वरस्य तमसो नैल्यदृष्टिप्रतिरोधकत्वादिधर्मसम्बन्धेन गम्यमानेन निमित्तेन सद्यः प्रियविघटितसर्वदेशस्थितकोकांगनाहृदुपगतप्रज्वलिष्यद्विरहाऽनलधूमस्तोमतादात्म्यसम्भावनास्वरूपोत्प्रेक्षा तमसो विषयस्योपादानादुक्तविषया । तमोव्यापनस्य नभःप्रभृतिभूपर्यंतसकलवस्तुसान्द्रमलिनीकरणनेन निमित्तेन तमःकर्तृकलेपनतादात्म्योत्प्रेक्षा । नभःकर्तृकांजनवर्षणतादात्म्योत्प्रेक्षा चानुक्तविषया स्वरूपोत्प्रेक्षा उभयत्रापि विषयभूततमोव्यापनस्यानुपादानात् । नन्वत्र तमसोव्यापनेन निमित्तेन लेपनकर्तृतादात्म्योत्प्रेक्षा नभसोभूपर्यंतं गाढनीलिमव्याप्तत्वेन निमित्तेनांजनवर्षणकर्तृतादात्म्योत्प्रेक्षा चेत्युत्प्रेक्षाद्वयमुक्तविषयमेवास्तु । मैवम् । लिम्पतिवर्षतीत्याख्यातयोः कर्तृवाचकत्वेपि √भावप्रधानमाख्यातमिति स्मृतेर्धात्वर्थक्रियायाएव प्राधान्येन तदुपसर्जनत्वेनान्वितस्य कर्तुरुत्प्रेक्षणीयतया अन्यत्रान्वयासंभवात् । अतएव आख्यातार्थस्य कर्तुः क्रियोपसर्जनत्वेनान्यत्रान्वयासंभवादेव अस्योपमायामुपमानतयान्वयोपि दंडिना निराकृतः । 'कर्त्ता यद्युपमानं स्यान्यग्भूतोसौ क्रियापदे ॥ स्वक्रियासाधनव्यग्रोनालमन्यद्व्यपेक्षितुमिति ॥'

विसृत्वरस्येति । प्रसरणशीलस्येत्यर्थः । तमसइतिसंभावनेत्यनेनान्वेति । षष्ठ्यर्थोविषयता तमोविषयेत्यर्थः । प्रतिरोधकत्वादीत्यादिपदात्प्रसरणशीलत्वस्य संग्रहः । प्रियैः पतिभिर्विघटितावियुक्ताः । व्यापनस्येति षष्ठ्यंतस्य पूर्ववदुत्प्रेक्षापदेनान्वयः । एवमग्रेतनस्य तमसइत्यस्यापि । अनुपादानादिति विषयिवाचकाभ्यां लिंपतिवर्षतिभ्यामन्येनानुपादानादित्यर्थः । यथाश्रुते ताभ्यामेव साध्यवसानलक्षणयोपादानादसंगतेः । उक्तविषयमेवेति । सकृदुच्चारिताभ्यां लिंपतिवर्षतिभ्यां शक्त्या

लेपनवर्षणयोः साध्यवसानलक्षणया च साधारणधर्मपुरस्कारेण व्यापनस्य चोपस्थापनस्य युगपद्वृत्तिद्वयविरोधेनासंभवादित्याशयः । स्मृतेर्निरुक्तस्मृतेः । उत्प्रेक्षणीयतया उत्प्रेक्षाविषयतया । अन्यत्रोत्प्रेक्षायां । अन्वयसंभवादिति निराकांक्षत्वादिति भावः । अतएवाख्यातार्थस्य कर्तुः क्रियोपसर्जनत्वेनान्यत्रान्वयासंभवादेव क्वचिदतएवेत्युत्तरमयमेव व्याख्यानग्रंथः प्रमादलिखितोदृश्यते । न्यग्भूतेति गुणभूतइत्यर्थः । स्वक्रियेति । क्रियां प्रति साधनत्वेनान्वितइत्यर्थः । व्यपेक्षितुमाकांक्षितुं । नालं न समर्थः । तथा च निराकांक्षत्वादुपमानत्वेनान्वयो न संभवतीति भावः । एतेन तमसि लेपनकर्तृत्वमुत्प्रेक्ष्यमित्यलंकारसर्वस्वकारमतमपास्तम् । तस्यापि कर्तृविशेषणत्वाद्विवक्षितविवेकेन लेपनस्यैवोत्प्रेक्ष्यत्वाच्च । एवं च प्रधानभूतलेपनक्रियागोचराभावेनैव निगीर्णव्यापनविषयेति सिद्धं । न च युगपद्वृत्तिद्वयविरोधः शंक्यस्तदनभ्युपगमात् ।

केचित्तु तमोनभसोर्विषयस्तत्कर्तृकलेपनवर्षणस्वरूपधर्मोत्प्रेक्षेत्याहुः । तन्मते स्वरूपोत्प्रेक्षायां धर्म्युत्प्रेक्षाधर्मोत्प्रेक्षा चेत्येवं द्वैविध्यं द्रष्टव्यम् । चरणयोः स्वतःसिद्धे रक्तिमनि वस्तुतो विक्षेपणं न हेतुरित्यहेतोस्तस्य हेतुत्वेन संभावनाहेतूत्प्रेक्षाविक्षेपणस्य विषयस्य सत्त्वात्सिद्धविषया । चंद्रपद्मविरोधे स्वाभाविके नायिकावदनकान्तिप्रेप्सा न हेतुरिति तत्र तद्धेतुत्वसंभावना हेतूत्प्रेक्षा वस्तुतस्तदिच्छायाअभावादसिद्धविषया । मध्यः स्वयमेव कुचौ धराति न तु कनकदामबन्धत्वेनाऽध्यवसितायावलित्रयशालितायाबलात् इति मध्यकर्तृककुचधृतेस्तत्फलत्वेनोत्प्रेक्षासिद्धविषया फलोत्प्रेक्षा । जलजस्य जलावस्थितेरुदवासतपस्त्वेनाऽध्यवसितायाः कामिनीचरणसायुज्यप्राप्तिर्न फलमिति तस्या गगनकुसुमायमानायास्तपःफलत्वेनोत्प्रेक्षणादसिद्धविषया फलोत्प्रेक्षा ।

केचिदिति मतइति चास्वरसोद्भावनं । तद्बीजं तु तमोनभसोः कर्तृत्वेन विषयत्वेन च वारद्वयमन्वयक्लेशः । तथा धर्म्युत्प्रेक्षा सा धर्मप्रयुक्ता धर्मोत्प्रेक्षा तु तत्सह

चरितधर्मसंबंधप्रयुक्तेति लक्षणाननुगमः । न च तन्निष्ठतत्समानाधिकरणान्यतरत्वेन धर्मनिवेशान्नाननुगमइति वाच्यं । सर्वत्र सादृश्यनिमित्तायाएवोत्प्रेक्षायाः संभवेनान्यतरत्वादिनिवेशप्रयुक्तगौरवस्यानुपादेयत्वादिति । हेतुत्वेनेति हेतुरूपतयेत्यर्थः । हेतुसंभावना हेतुरूपतासंभावना । फलत्वेन फलरूपतया । एवमग्रेपि बोध्यं । अथोदाहृतासूत्प्रेक्षासु बोधप्रकारः प्रदर्श्यते । तत्र धूमस्तोममित्यादौ कोकांगनाविरहानलसंबंधिधूमस्तोमाभिन्नतमोविषया संभावनेति बोधः । नामार्थयोरभेदान्वयात् । एवं मुखं चंद्रं मन्यइत्यादावपि । नूनं मुखं चंद्रइत्यादौ तु चंद्रप्रकारकसंभावनाविषयोमुखमिति बोधः । मुखविषया चंद्रप्रकारिका च संभावना तादात्म्यसंसर्गिकैव । तथानुभवाच्चमत्कारप्रयोजकस्य संसर्गांतरस्याभावाच्च । नचैवं चंद्रत्वप्रकारिका तस्य चंद्रोपसर्जनत्वात् । एवं ध्रुवेवादिशब्दसमभिव्याहारेपि बोध्यम् । लिंपतीवेत्यनुक्तविषयोत्प्रेक्षोदाहरणे तु लिंपतिना साध्यवसानलक्षणया लेपनव्यापनोभयसाधारणेन सांद्रमलिनीकारकत्वादिना रूपेणोपस्थापिते तमोव्यापने लेपनसंभावनान्वयात्सांद्रमलिनीकारकं तमःकर्तृकांगकर्मलेपनप्रकारकसंभावनाविषयइति बोधः । व्यंजनयोपस्थिते व्यापने तादृशसंभावनान्वयइति प्रदीपकृतः । एवं वर्षतीत्यादावपि बोध्यम् । विक्षेपणाद्ध्रुवमित्यादिहेतूत्प्रेक्षोदाहरणे हेतुः पंचम्यर्थः । तत्र चाभेदेन प्रकृत्यर्थान्वयः । हेतोश्च स्वप्रयोज्याश्रयत्वसंबंधेन रक्तत्वविशिष्टे तस्य प्रकारतासंबंधेन संभावनायां तस्याश्च विषयतया चरणयोरन्वयः । तथा च भूम्यधिकरणकविक्षेपणाभिन्नहेतुकरक्तप्रकारकसंभावनाविषयावंघ्री इति बोधः । न च तादात्म्यसंबंधेन हेतुविधेयकत्वाभावान्नेयं हेतूत्प्रेक्षा स्यात्किंतु तादात्म्येन तथाविधरक्तस्वरूपोत्प्रेक्षैवेति वाच्यम् । विवक्षितविवेकेन विक्षेपणे हेत्वभेदस्योत्प्रेक्षणीयतया विक्षेपणं प्रति विशेष्यभूतस्यापि हेतोर्विधेयत्वोपगमात् । मुखं चंद्रइत्यादिरूपकइवानुयोगित्वमुखस्याभेदस्य विक्षेपणसंसर्गत्वाभ्युपगमेन च विक्षेपणे हेत्वभेदभानसंभवात् । हेतुविशिष्टस्वरूपोत्प्रेक्षाया मुखतः प्रतीतावपि विवक्षावशेन हेतूत्प्रेक्षात्वेनैव व्यपदेशः । यथा दध्ना जुहोतीत्यत्र मुखतोदधिविशिष्टहोमप्रतीतावपि विवक्षितविवेकेन होमे दधिविधित्वव्यपदेशइति बोध्यं । न च स्वप्रयोज्यत्वसंबंधेन स्वप्रयोज्याश्रयत्वसंबंधेन वा हेतुरूपधर्मोत्प्रेक्षैव रक्तादौ स्वीक्रियतां कृतमीदृशकल्पनाक्लेशेनेति वाच्यम् । धर्मोत्प्रेक्षांगीकारे दूषणस्य प्रागेवावेदितत्वात् । अतएव 'हर्षाल्लग्ना मन्ये ललिततनु ते पादयोः पद्मलक्ष्मीः' इति हेतूत्प्रेक्षामुदाहृतवतः प्रकाशकृतोपि तत्र हर्षहेतुकलगनतादात्म्यसंभावनमेवा स्वाभाविके लगनेऽभिमतम् । अस्मदुक्तरीत्या तु लक्ष्मीरूपे विषये यथोक्तहर्षहेतुक

लगनतादात्म्यसंभावनमुचितं । लगनस्य धर्म्युपसर्जनत्वेन संभावनायामन्वयायोगा दिति ध्येयं । एवं त्वन्मुखाभेच्छयेत्यसिद्धविषयहेतूत्प्रेक्षायामपि बोध्यं । विषय सिद्धत्वासिद्धत्वाभ्यां बोधे विशेषाभावात् । मध्यः किमित्यादिफलोत्प्रेक्षास्थले फलं चतुर्थ्यर्थः । तत्र चाभेदेन प्रकृत्यर्थान्वयः पूर्ववत् । फलस्य च प्रयोजकत्वसंसर्गेण बद्धत्वे तद्द्वारकेण तेनैव बद्धे वान्वयस्तत्तादात्म्यसंसर्गकसंभावनायामध्ये विषयतया । एवं च कुचधरणाभिन्नफलककनकदामकरणकबद्धत्वाश्रयसंभावनाविषयोमध्यइति बोधः । एवं प्रायोब्जमित्यादावपि फलं तुमुनोर्थइति पूर्ववदेव बोधः । फलोत्प्रेक्षात्वं चोपदर्शितरीत्योपपादनीयमिति बहुवक्तव्येपि विस्तरभयादुपरम्यते ।

अनेनैव क्रमेणोदाहरणांतराणि ॥ बालेंदुवक्राण्यविकासभा वाद्बभुः पलाशान्यतिलोहितानि ॥ सद्योवसंतेन समागता नां नखक्षतानीव वनस्थलीनां ॥ अत्र पलाशकुसुमानां वक्रत्वलोहितत्वेन संबंधेन निमित्तेन सद्यःकृतनखक्षततादा त्म्यसंभावना उक्तविषया स्वरूपोत्प्रेक्षा । पूर्वोदाहरणे नि मित्तभूतधर्मसंबंधोगम्यइह तूपात्तइति भेदः । नन्विवशब्दस्य सादृश्यपरत्वेन प्रसिद्धतरत्वादुपमैवास्तु । लिंपतीवेत्युदाहरणे लेपनकर्त्तुरुपमानत्वार्हस्य क्रियोपसर्जनत्ववदिह नखक्षतानाम न्योपसर्जनत्वस्योपमाबाधकस्याभावात् । उच्यते । उपमा यायत्र क्वचित्स्थितैरपि नखक्षतैः सह वक्तुं शक्यतया व संतनायकसमागतवनस्थलीसंबंधित्वस्य विशेषणस्यानपेक्षित त्वादिह तदुपादानं पलाशकुसुमानां नखक्षततादात्म्यसंभाव नायामिवशब्दमवस्थापयति । तथात्वएव तद्विशेषणसाफ ल्यात् । अस्ति च संभावनायामिवशब्दोदूरे तिष्ठन् देवद त्तइवाभातीति । पिनष्टीव तरंगाग्रैः समुद्रः फेनचंदनम् ॥ तदादाय करैरिंदुर्लिंपतीव दिगंगनाः ॥ अत्र तरंगाग्रैः फे नचंदनस्य प्रेरणं प्रेषणतयोत्प्रेक्ष्यते । समुद्रादुत्थितस्य च

न्द्रस्य प्रथमं समुद्रपूरे प्रसृतानां कराणां दिक्षु व्यापनं च समुद्रोपांतफेनचंदनकृतलेपनत्वेनोत्प्रेक्ष्यते । उभयत्र क्रमेण समुद्रप्रांतगतफेनचंदनपुंजीभवनं दिशां धवलीकरणं च निमित्तमिति फेनचंदनप्रेरणकिरणव्यापनयोर्विषययोरनुपादानादनुक्तविषये स्वरूपोत्प्रेक्षे । एषां तूपात्तयोः समुद्रचंद्रयोरेव तत्कर्तृकपेषणलेपनरूपधर्मोत्प्रेक्षेति मतं । तेषां मते पूर्वोदाहरणे धर्मिणि धर्म्यंतरतादात्म्योत्प्रेक्षा । इह तु धर्मिणि धर्मसंसर्गोत्प्रेक्षेति भेदोवगंतव्यः ॥ रात्रौ रवेर्दिवा चेंदोरभावादिव सप्रभुः ॥ भूमौ प्रतापयशसी सृष्टवान्सततोदिते ॥ रात्रौ रवेर्दिवा चंद्रस्याभावः सन्नपि प्रतापयशसोः सर्गे न हेतुरिति तस्य तद्धेतुत्वसंभावनासिद्धविषया हेतूत्प्रेक्षा ॥

बालेंदुवक्राणीति । न विद्यते विकासोयेषां तान्यविकासानि तेषां भावाद्विकासरहितत्वाद्धेतोर्बालेंदुवद्द्वितीयाचंद्रवद्वक्राणि तथातिशयेन लोहितान्यारक्तानि पलाशानि पलाशकुसुमानि वसंतेन नायकेन समागमं प्राप्तानां वनस्थलीनामंगनानां सद्यस्तत्कालसंभूतानि नखक्षतानीव बभुः शुशुभिरइत्यन्वयः । पूर्वेति । धूमस्तोममित्यत्रेत्यर्थः । ननु लोके संभावनायामिवशब्दो न दृष्टइत्यत आह । अस्ति चेति । पिनष्टीवेति । समुद्रस्तरंगाणामग्रभागैः फेनरूपं चंदनं पिनष्टीव इंदुस्तत्फेनचंदनमादाय करैः किरणैर्दिग्रूपा अंगना लिंपतीवानुलिंपतीवेत्यर्थः । समुद्रोपांतेति । समुद्रस्योपांते तटे यत्फेनचंदनं तत्कृतं यत्तासां दिशां लेपनं तत्त्वेनेत्यर्थः । उभयत्र उभयोरुत्प्रेक्षयोः । येषामलंकारसर्वस्वकारादीनां । रात्राविति । सप्रकांतः प्रभुर्भूपतिर्भूमौ रात्रौ रवेरभावाद्धेतोरिव दिवा चेंदोरभावाद्धेरोरिव सततं निरंतरमुदिते प्रतापयशसी सृष्टवान्निर्मितवानित्यर्थः । रक्तावित्युदाहरणे भावरूपोहेतुरिह त्वभावरूपइति भेदः ।

विवस्वताऽनायिषतेव मिश्राः स्वगोसहस्रेण समं जनानां ॥
गावोपि नेत्रापरनामधेयास्तेनेदमांध्यं खलु नांधकारैः ॥ अत्र

विवस्वता कृतं स्वकिरणैः सह जनलोचनानां नयनमसदेव रात्रावांध्यं प्रति हेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यतइत्यसिद्धविषया हेतूत्प्रेक्षा ॥ पूरं विधुर्वर्द्धयितुं पयोधेः शंकेयमेणांकमणिं कियंति ॥ पयांसि दोग्धि प्रियविप्रयोगे सशोककोकीनयने कियंति ॥ अत्र चंद्रेण कृतं समुद्रस्य बृंहणं सदेव तदा तेन कृतस्य चन्द्रकांतद्रावणस्य कोकांगनाबाष्पस्रावणस्य च फलत्वेनो त्प्रेक्ष्यतइति सिद्धविषया फलोत्प्रेक्षा ॥ रथस्थितानां परिव र्तनाय पुरातनानामिव वाहनानाम् ॥ उत्पत्तिभूमौ तुरगोत्त मानां दिशि प्रतस्थे रविरुत्तरस्यां ॥ अत्रोत्तरायणस्याश्वप रिवर्त्तनमसदेव फलत्वेनोत्प्रेक्ष्यतइत्यसिद्धविषया फलोत्प्रेक्षा । एताएवोत्प्रेक्षा 'मन्ये शंके ध्रुवं प्रायोनूनमित्येवमादिभिः ॥ उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोपि तादृशः' इत्युत्प्रेक्षाव्यं जकत्वेन परिगणितानां शब्दानां प्रयोगे वाच्याः । तेषाम प्रयोगे गम्योत्प्रेक्षा यथा ॥ त्वत्कीर्तिर्भ्रमणश्रांता विवेश स्व र्गनिम्नगाम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

विवस्वतेति । विवस्वता सूर्येण स्वस्य गोसहस्रेण किरणसहस्रेण समं मिश्रा मिश्रिता जनानां नेत्रापरनामधेयागावोप्यनायिषतेव नीताइव । यथा गोपालेन परकीयाभिर्गोभिर्मिश्राः स्वीयागावोनीयंते तथा गोपदवाच्यत्वसाजात्येन मिश्रिता विवस्वतापि नीताइवेत्यर्थः । खलु संभावनायां । तेन नयनेन हेतुना इदमांध्यं न त्वं धकारैरित्यन्वयः । गौः स्वर्गे च बलीवर्दे रश्मौ च कुलिशे पुमान् । स्त्री सौरभेयी दृग्बाणदिग्वाग्भूष्वप्सु भूम्नि चेति मेदिनी । अत्र चानायिषतेवेति विषयोत्प्रेक्षणपूर्वं कं तस्य हेतुत्वेनोत्प्रेक्षणमिति पूर्वस्माद्भेदः । एवं पूर्वत्र इच्छयेति गुणरूपोहेतुरिह तु क्रियारूपइत्यपि द्रष्टव्यं । अत्र चोत्प्रेक्षाद्वयसत्त्वेपि हेतूत्प्रेक्षायाः प्राधान्यात्तत्त्वेनैव व्यपदेशोनतु स्वरूपोत्प्रेक्षात्वेन तस्याअंगत्वात् । एवमन्यत्रापि बोध्यं । पूरमि ति । अयं विधुश्चंद्रः पयोधेः पूरं वर्धयितुमेणांकमणिं] चंद्रकांतं कियंति लोकोक्त्या

अपरिमितानि पयांसि दोग्धीति शंके। तथा प्रियैः पतिभिर्विप्रयोगे वियोगे सति सशोकानां कोकांगनानां नयने कर्मभूते कियंति पयांसि दोग्धीति शंके इत्यन्वयः। दुहेर्द्विकर्मकत्वादेणांकमणिमिति द्वितीया। एवं नयने इत्यत्रापि मध्यः किमित्य त्रैकस्य वद्धत्वस्य फलत्वेन कुचधृतेरुत्प्रेक्षणमिह तु द्रावणस्त्रावणयोर्द्वयोः फलत्वेन पूरवर्धनस्य तदिति भेदः। बृंहणं वर्द्धनं तदा वर्धनकाले तेन चंद्रेण। रथस्थितानामिति। रविः रथे स्थितानां नियुक्तानां पुरातनानां वाहनानामश्वानां परिवर्तनायेव तुरगोत्तमानामुत्पत्तिभूमावुत्तरस्यां दिशि प्रतस्थइत्यन्वयः। प्रायोब्जमित्यत्रैकस्य गुणस्य फलत्वेनोत्प्रेक्षणमिह तु परिवर्तनक्रियायाइति भेदः। नन्वलंकारसर्वस्वकारादिभिरन्येषामपि जात्यादिभेदानामुक्तत्वात्कुतस्ते न प्रदर्शिताइत्याशंक्याह। एता एवेति उक्तभेदाएवेत्यर्थः। उत्प्रेक्षाइत्यनंतरं चमत्कारविशेषप्रयोजिकाइति शेषः। तथा च जात्यादिभेदानां चमत्कारविशेषानाधायकत्वादप्रदर्शनमिति भावः। इत्युत्प्रेक्षेति। इत्यनेनोत्प्रेक्षाबोधकत्वेनेत्यर्थः। त्वत्कीर्तिरिति। अत्रानुपात्तस्वर्गगमनविषया स्वर्गगाप्रवेशतादात्म्योत्प्रेक्षा विशेषणीभूतभ्रमणश्रांतत्वरूपहेतूत्प्रेक्षा वा प्रतीयतइति बोध्यं ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ इति श्रीमत्तत्सदुपाख्यवैद्यनाथकृतायामलंकारचंद्रिकायां श्रीमत्कुवलयानंदीयटीकायामुत्प्रेक्षाप्रकरणम् ॥ ॥ ॥

रूपकातिशयोक्तिः स्यान्निगीर्याध्यवसानतः। पश्य
नीलोत्पलद्वंद्वान्निःसरंति शिताः शराः ॥ ३५ ॥

विषयस्य स्वशब्देनोल्लेखनं विषयिवाचकेनैव शब्देन ग्रहणं विषयनिगरणं तत्पूर्वकं विषयस्य विषयिरूपतयाध्यवसानमाहार्यनिश्चयस्तस्मिन्सति रूपकातिशयोक्तिः यथा नीलोत्पलशरशब्दाभ्यां लोचनयोः कटाक्षाणां च ग्रहणपूर्वकं तद्रूपताध्यवसानम्। यथा वा ॥ वापी कापि स्फुरति गगने तत्परं सूक्ष्मपद्या सोपानालीमधिगतवती कांचनीमैंद्रनीली ॥ अग्रे शैलौ सुकृतिसुगमौ चंदनच्छन्नदेशौ तत्रत्यानां सुलभममृतं सन्निधानात्सुधांशोः ॥ अत्र वाप्यादिशब्दैर्नाभिप्रभृतयोनिगीर्णाः ॥

अतिशयोक्तिं लक्षयति ॥ रूपकातिशयोक्तिरिति। ग्रहणमुपस्थापनं। विषयिरू

पतयेति। विषयिणोरूपमस्य तस्य भावस्तत्ता तयेत्यर्थः। रूपं चाभेदताद्रूप्यान्यतरत्। तस्मिन्सतीति । सप्तमीसमर्थात्तसिरित्यभिप्रायेण । एवंचानुपात्तविषयधर्मिकाहार्यनिश्चयविषयीभूतं विषय्यभेदताद्रूप्यान्यतरद्रूपकातिशयोक्तिरिति लक्षणं बोध्यं । अत्र रूपकवारणायानुपात्तेति। अयमेव च रूपकादस्यां विशेषोऽतिशयइत्युच्यते । भ्रांतिवारणायाहार्येति। उत्प्रेक्षावारणाय निश्चयेति। नीलोत्पलेति। अत्र नीलोत्पलपदात्साध्यवसानलक्षणया शक्यलक्ष्योभयानुगतकांतिविशेषादिपुरस्कारेणोपस्थिते कामिनीनयने शक्युपस्थितस्य नीलोत्पलत्वविशिष्टस्याभेदसंसर्गेणान्वयः । शक्युपस्थितयोः कृतीष्टसाधनतयोरिव शक्तिलक्षणाभ्यामुपस्थितयोरप्येकपदार्थयोस्तात्पर्यवशेनान्वयांगीकारे बाधकाभावात् । एवं च नीलोत्पलाभिन्नकांतिविशेषवद्वृंद्वादिति बोधादियमभेदातिशयोक्तिरित्युच्यते। नचैवं सति रूपकादवैलक्षण्यमिति वाच्यं। रूपके विषयिभेदव्याप्यस्य विषयतावच्छेदकस्य भानेन वैलक्षण्यस्य स्फुटत्वात् । यदा त्वभेदभाने न तात्पर्यं किं तु भेदभाने तदा कांतिविशेषादिरूपताद्रूप्यस्यैव बोधात्ताद्रूप्यातिशयोक्तिर्वक्ष्यते इति बोध्यं । वापीति। मध्यभागमारभ्य मुखपर्यंतं नायिकांगवर्णनमिदम्। गगने सूक्ष्मतया तद्वद्दुर्लक्ष्ये मध्ये काप्यनिर्वचनीयशोभा वापी तद्वद्गंभीरा नाभिः स्फुरति शोभते तत्परं तदूर्ध्वभागे ऐन्द्रनीली इन्द्रनीलघटिता सूक्ष्मपद्या सरणिस्तद्वच्छ्यामा रोमावलिः स्फुरतीत्यनुपज्यते। किंभूता कांचननिर्मितां सोपानपंक्तिं तत्सदृशीं त्रिवलीमधिगतवती प्राप्तवती । तथा अग्रे तदूर्ध्वदेशे शैलौ तद्वत्तुंगविशालौ कुचौ स्फुरतइति विभक्तिपरिणामेन संबध्यते। कीदृशौ । सुकृतिनां पुण्यकृतां सुगमौ सुलभगमनौ सुलभौ च। पुनः कीदृशौ चंदनतरुभिश्चंदनपंकेन चाच्छन्नोव्याप्तोदेशोययोस्तथाभूतौ। तत्रत्यानां तदाश्लिष्टानां च सुधांशोस्तद्वदाल्हादकस्य मुखस्य सन्निधानादमृतं तद्वदास्वाद्यमधरमाधुर्यं सुलभमित्यन्वयः॥

अत्रातिशयोक्तौ रूपकविशेषणं रूपके दर्शितानां विधानामिहापि संभवोस्तीत्यतिदेशेन प्रदर्शनार्थम्. तेनात्राप्यभेदातिशयोक्तिस्ताद्रूप्यातिशयोक्तिरिति द्वैविध्यं द्रष्टव्यं। तत्राप्याधिक्यन्यूनताविभागश्चेति सर्वमनुसंधेयं । यथा वा । सुधाबद्धग्रासैरुपवनचकोरैरनुसृतां क्विरज्योत्स्नामच्छां लवलिफल

पाकप्रणयिनीं ॥ उपप्राकाराग्रं प्रहिणु नयने तर्कय मनागना
काशे कोयं गलितहरिणः शीतकिरणः ॥ इत्यत्र कोयमि
त्युक्त्या प्रसिद्धचंद्राद्भेदस्ततउत्कर्षश्च गर्भितः ॥ एवमन्यत्रा
प्यूहनीयम् ॥ ३५ ॥

विधानां भेदानां । इतीत्यस्य प्रदर्शनार्थमित्यनेनान्वयः । अतिदेशेनेति साद्दश्ये नेत्यर्थः । मुख्यरूपकाभेदस्यातिशयोक्तावभावाद्रूपकसद्दशपरं । षण्मासमग्निहोत्रं जुव्हतीत्यत्राग्निहोत्रपदवद्धर्मातिदेशकमित्याशयः । आधिक्यन्यूनतेत्यत्रानुभयोक्तेरुक्तोदाहरणेषु प्रसिद्धतरत्वादनुपादानं वोध्यम् । यत्त्वत्र कैश्चिदुक्तं विषयिवाचकपदस्य विषये साध्यवसानलक्षणायाः शक्यतावच्छेदकमात्रप्रकारकलक्ष्यविशेष्यकवोधत्वं कार्यतावच्छेदकं एवं च निगरणे सर्वत्र विषयतावच्छेदकधर्मरूपेणैव विषयस्य भानं न विषय्यभिन्नत्वेनेति स्थितेऽभेदातिशयोक्तिस्ताद्रूप्यातिशयोक्तिरिति द्वैविध्यप्रयुक्त मिति तत्प्रौढिविलसितम् । शक्यतावच्छेदकस्य लक्ष्ये पूर्वमप्रीतत्वेन तद्विशिष्टतया लक्षणायाअसम्भवात् । यद्धर्मविशिष्टे शक्यसंवंधग्रहस्तद्धर्मप्रकारकलक्ष्योपस्थितेः स मानप्रकारकशाब्दवोधे हेतुत्वाल्लक्षणापरिहार्यायाअनुपपत्तेस्तदवस्थत्वाच्च । एवमपि तात्पर्यवशात्ताद्दशवोधांगीकारे तद्वशादेव शक्याभेदप्रकारकवोधेपि वाधकाभावा न्मात्रपदेन विषयतावच्छेदकस्यैव व्यावर्तनादिति दिक् । सुधावद्धेति । विद्धशाल भंजिकाख्यायां नाटिकायां स्फटिकप्राकारशिखरगतां मृगांकावलीमालोकयतोराज्ञोविदूषकं प्रत्युक्तिरियम् प्राकाराग्रसमीपे नयने प्रहिणु प्रेरय मनाक् ईषत्तर्कय अनाकाशे अनंतरिक्षे कोयं शीतकिरणश्चंद्र इति मुखे चंद्रगताल्हादकारित्वरूपताद्रूप्याध्यवसानम् । कीद्दशः गलितश्च्युतोहरिणोयस्मात्तथाभूतस्तेन निष्कलंकतयोत्कर्षाभिव्यक्तिः । पुनः कीद्दक् । सुधायां वद्धोग्रासस्तदभिलाषोयैस्तैरुपवनसंवन्धिभिश्चकोरैरनुसृतां लवल्याः फलपाकस्य प्रणयिनीं सद्दशीमच्छां स्वच्छां ज्योत्स्नान्तरत्वेनाध्यवसितां कान्तिं प्रभां किरन्प्रसारयन्नित्यर्थः । लवली लताविशेषोहरफारेवडीति भाषाप्रसिद्धः । प्राकारोवरणः शालइत्यमरः । समावद्धग्रासैरिति क्वचित्पाठस्तत्राप्युक्तएवार्थः । नवलवलीतिपाठे नवश्चासौ लवलिपाकश्चेत्यन्वयोबोध्यः । नन्विहाभेदविवक्षैव किं न स्यादतआह अत्रेति । कोयमित्यनेनानिर्ज्ञातत्वप्रकाशनात्प्रसिद्धस्य निर्ज्ञातत्वात्तद्वैलक्षण्यावगतिरिति भावः । गर्भितोगलितेत्यादिविशेषण व्यंग्यत्वेनाभिप्रेतः अन्यत्रापीति । 'अनुच्छिष्टोदेवैरपरिदलितोराहुदशनैः कलंकेना

श्लिष्टो न खलु परिभूतोदिनकृता ॥ कुहूभिर्नोलिप्तो न च युवतिवक्त्रेण विजितः कलानाथः कोयं कनकलतिकायामुदयते ॥' इत्यादावित्यर्थः अथवान्यत्रापि न्यूनताया मपीत्यर्थः। कोयं भूमिगतश्चंद्रइत्यादावदिव्यत्वरूपन्यूनताप्रकाशनमूहनीयमिति भावः। ननूक्तोदाहरणेऽव्ययमिति विषयस्योपादानात्कथमतिशयोक्तिरिति चेदत्राहुः। इदंत्वस्य विषयिविशेषणत्वेन विवक्षायामतिशयोक्तिरेव यदा तु विषयविशेषणत्वविवक्षा तदा रूपकमिति व्यवस्था। अतएव प्रकाशकृता दशमे रूपकातिशयोक्त्यादिसंदेहसंकरे नयनानंददायींदोर्बिंबमेतत्प्रसीदतीत्युदाहृतमिति ॥ ३५ ॥

यद्यपन्हुतिगर्भत्वं सैव सापन्हवा मता ॥ त्वत्सूक्तिषु
सुधा राजन्भ्रांताः पश्यंति तां विधौ ॥ ३६ ॥ ३७

अत्र त्वत्सूक्तिमाधुर्यमेवामृतमित्यतिशयोक्तिश्चंद्रमंडलस्थममृतं न भवतीत्यपन्हुतिगर्भा। यथा वा ॥ मुक्ताविद्रुममंतरा मधुरसः पुष्पं परं धूर्वहं प्रालेयद्युतिमंडले खलु तयोरेकासिकानार्णवे ॥ तच्चोदंचति शंखमूर्ध्नि न पुनः पूर्वाचलाभ्यंतरे तानीमानि विकल्पयंति तइमे येषां न सा दृक्पथे ॥ अत्राधररसएव मधुरसइत्याद्यतिशयोक्तिः पुष्परसोमधुरसो न भवतीत्यपन्हुतिगर्भा। अलंकारसर्वस्वकृतास्वरूपोत्प्रेक्षायां सापन्हवत्वमुदाहृतं। 'गतासु तीरं तिमिघट्टनेन ससंभ्रमं पौरविलासिनीषु ॥ यत्रोल्लसत्फेनततिच्छलेन मुक्ताट्टहासेव विभाति शिप्रा' इति तत्स्त्वियानत्र भेदः। एतत्तु शुद्धापन्हुतिगर्भं। यत्र फेनततित्वमपन्हुतं तत्रैवाट्टहासत्वोत्प्रेक्षणादिह तु पर्यस्तापन्हुतिगर्भत्वमिंदुमंडलादावपन्हुतस्यामृतादेः सूक्त्यादिषु निवेशनात्। इदं च पर्यस्तापन्हुतिगर्भत्वमुत्प्रेक्षायामपि संभवति। तत्र स्वरूपोत्प्रेक्षायां यथा ॥ जानेतिरागादिदमेव बिंबं बिंबस्य च व्यक्तमितोऽधरत्वं ॥ द्वयोर्विशेषावगमाक्षमाणां नाम्नि भ्रमो

भूदनयोर्जनानां ॥ अत्र प्रसिद्धफले बिंबतामपन्हुत्यातिशयेण निमित्तेन दमयंत्यधरे तदुत्प्रेक्षापर्यस्तापन्हुतिगर्भा । हेतूत्प्रेक्षा यां तद्गर्भत्वं प्राग्लिखिते हेतूत्प्रेक्षोदाहरणे एव दृश्यते । तत्र चांधकारेष्वांध्यहेतुत्वमपन्हुत्यान्यत्र तन्निवेशितम् । फलोत्प्रेक्षायां यथा ॥ रवितप्तोगजः पक्ष्यांस्तद्बृह्मान्बाधितुं ध्रुवं ॥ सरो विशतु न स्नातुं गजस्नानं हि निष्फलं ॥ अत्र गजस्य सरःप्रवेशं प्रति फले स्नाने फलत्वमपन्हुत्य पक्ष्यबाधने तन्निवेशितं ३६ ३७

अलमनया प्रसक्तानुप्रसक्त्या प्रकृतमनुसरामः—

एनां विभजते ॥ यद्यपन्हुतीति । अपन्हुतिगर्भत्वं पर्यस्तापन्हुतिगर्भत्वं सैव रूपकातिशयोक्तिरेव । तथा च सापन्हवत्वनिरपन्हवत्वभेदेन द्विविधाऽतिशयोक्तिरिति भावः । मुक्तेति । तान्यनुभवैकवेद्यानीमानि वस्तूनि ते इमे जनाः विकल्पयंति सदसद्वेति विकल्पविषयाणि कुर्वंति । येषां जनानां सा प्रक्रांता सुंदरी दृक्पथे लोचनमार्गे नास्तीत्यन्वयः । तादृशसुंदरीदर्शनशालिनस्तु विकल्पयंतीति भावः । तानि कानि वस्तूनि तत्राह । मुक्ता मौक्तिकं विद्रुमं प्रवालं चांतरा अनयोर्मध्ये मधुरसः । अंतरांतरेण युक्ते इति द्वितीया । पुष्पं परं केवलं धूर्वहं भारवाहकं न तु मधुरसयुक्तं । तयोर्मुक्ताविद्रुमयोः । खलु निश्चितं प्रालेयद्युतिमंडले चंद्रमंडले एकासिका एकस्मिन्नासिका अवस्थितिरैकाधिकरण्यमित्यर्थः । न त्वर्णवे समुद्रे तच्च चंद्रमंडलं च शंखस्य मूर्ध्नि मस्तके उदंचति उदयं प्राप्नोति न पुनः पूर्वाचलस्योदयगिरेरभ्यंतरे उदंचति । अत्र मुक्ताविद्रुममधुरसप्रालेयद्युतिमंडलशंखशब्दैः क्रमेण दंताधरतन्माधुर्यमुखकंठानिगीर्णाः । पुर्वोदाहरणे भ्रांतत्वोक्त्या स्पष्टोऽपन्हवः इह तु परं धूर्वहमित्युक्त्या गूढइति भेदः । प्रालेयं मिहिकाचेत्यमरः । गतास्विति । पुरे भवाः पौर्यस्तासु विलासिनीषु तिमीनां मत्स्यानां संघट्टनेन ससंभ्रमं सभयं तीरं प्रतिगतासु सतीषु यत्र नगर्यां शिप्रा नदी उल्लसंतीनां फेनततीनां छलेन मुक्तः कृतोऽट्टहासउद्धतहास्यं यथा तथाभूतेव विभातीत्यन्वयः । इतीति इत्यत्रेत्यर्थः । इंदुमंडलादावित्यादिपदात्पुष्परसादिपरिग्रहः । सूक्त्यादिष्विति सूक्तिमाधुर्यादिष्वित्यर्थः । आदिना अधरमाधुर्यपरिग्रहः । निवेशनादभेदाध्यवसानात् । जाने इति दमयंतीं वर्णयतोनलस्योक्तिः । अतिशयिताद्रागाल्लोहित्यादिद

मधरस्वरूपमेव बिंबमिति जाने न तु बिंबफलमित्येवकारार्थः । बिंबस्य बिंबफलस्यातोस्मादोष्ठादधरत्वं निकृष्टत्वं व्यक्तं स्फुटं । कथं तर्हि विपरीता लोके प्रसिद्धिस्तत्राह । द्वयोरनयोर्विशेषस्य तारतम्यस्यावगमे बोधेऽक्षमाणामसमर्थानां जनानां नाम्नि भ्रमोविपर्यासोभूदिति । अन्यत्रेति । सूर्यकर्तृके नेत्रापरपर्यायगोनयने इत्यर्थः । निवेशितमुत्प्रेक्षितं । रवीति । रविणा संतप्तोगजस्तस्य रवेर्गृह्यान्पक्ष्यान्बंधूनिति यावत् । ध्रुवं प्रायोबाधितुं सरः प्रविशति न तु स्नातुं स्नानार्थं । हि यस्माद्गजस्य स्नानं निष्फलं निष्प्रयोजनमित्यन्वयः । प्रसक्तानुप्रसक्त्येति । अतिशयोक्तेः सापन्हवत्वकथनप्रसंगादलंकारसर्वस्वकृदुक्तं स्वरूपोत्प्रेक्षायां शुद्धापन्हुतिगर्भत्वं दर्शितं तदनुप्रसक्त्या च त्रिविधास्वप्युत्प्रेक्षासु पर्यस्तापन्हुतिगर्भत्वमित्यर्थः ॥ ३६ ॥

भेदकातिशयोक्तिस्तु तस्यैवान्यत्ववर्णनं ॥ अन्यदेवास्य गांभीर्यमन्यद्धैर्यं महीपतेः ॥ ३७ ॥ ३८

अत्र लोकप्रसिद्धगांभीर्याद्यभेदेपि भेदोवर्णितः । यथा वा ॥ अन्येयं रूपसंपत्तिरन्या वैदग्ध्यधोरणी ॥ नैषा नलिनपत्राक्षी सृष्टिः साधारणी विधेः ॥ ३७ ॥

भेदकेति । तस्यैव तज्जातीयस्यैवान्यत्ववर्णनं तज्जातीयभिन्नत्वेन वर्णनं तच्चाहार्यं बोध्यमेवमग्रेपि तेन भ्रांतौ नातिव्याप्तिः । इदं च लोकोत्तरत्वप्रतिपत्त्यर्थम् । अन्यदेवेति । अस्य महीपतेर्गांभीर्यमन्यदेव प्रसिद्धगांभीर्यभिन्नमेवेत्यर्थः । अन्येयमिति । रूपं सौंदर्यं वैदग्ध्यं चातुर्यं धोरणी परिपाटी एषा नलिनपत्राक्षी विधेः साधारणी सृष्टिर्नैवेत्यन्वयः । अत्रोत्तरार्धे नञ्भंग्याऽन्यत्ववर्णनं विशेषः ॥ ३७ ॥

संबंधातिशयोक्तिः स्यादयोगे योगकल्पनम् ॥ सौधाग्राणि पुरस्यास्य स्पृशंति विधुमंडलं ॥ ३८ ॥

यथा वा ॥ कतिपयदिवसैः क्षयं प्रयायात्कनकगिरिः कृतवासरावसानः ॥ इति मुदमुपयाति चक्रवाकी वितरणशालिनि वीररुद्रदेवे ॥ अत्र चक्रवाक्याः सूर्यास्तमयकारकमहामेरुक्षयसंभावनाप्रयुक्तसंतोषासंबंधेपि तत्संबंधोवर्णितः ॥ ३८ ॥

संबंधेति । अयोगे असंबंधे योगकल्पनं संबंधवर्णनम् । संबंधश्चाभेदभिन्नत्वे सत्य न्यत्वाद्यनिरूपितोग्राह्यः । तेन रूपकातिशयोक्त्यादिप्रभेदेषु नातिव्याप्तिः । सौधेति । सौधोत्त्री राजसदनमित्यमरः । नन्वत्रैव स्पृशंतीवेंदुमंडलमितीवपदप्रयोगे उत्प्रेक्षाप्र तीतेस्तदप्रयोगे गम्योत्प्रेक्षात्वमुचितं । इवादिसत्वे या वाच्योत्प्रेक्षा सैवेवाद्यभावे गम्योत्प्रेक्षेति नियमात् । अन्यथा त्वत्कीर्तिर्भ्रमणश्रांतेत्यादिपूर्वोदाहृते पद्येपि ग म्योत्प्रेक्षा न स्याद्विशेषाभावादिति चेन्मैवम् । उपदर्शितनियमस्यालंकारांतराविषय एवाभ्युपगमात् । अन्यथा नूनं मुखं चंद्रइत्यादौ नूनमित्यप्रयोगे गम्योत्प्रेक्षापत्तेः । एवं च प्रकृतेऽसंबंधे संबंधवर्णनरूपातिशयोक्त्यलंकारविषये न गम्योत्प्रेक्षावसरः । त्वत्कीर्तिरित्युदाहरणे तु भ्रमणश्रांतत्वरूपहेत्वंशे गम्योत्प्रेक्षाभिप्रेता न तु स्वर्गंगा प्रवेशांशइति सर्वमवदातं । असंदिग्धमुदाहणांतरमाह । यथा वेति । कतिपयेति । वीररुद्रदेवाख्ये नृपे वितरणशालिनि दानशालिनि सति चक्रवाकी इति मुदं संतो षमुपयाति प्राप्नोति । इति किम् । कृतं वासरस्यावसानं नाशो येन स कनकगिरिः सुमेरुः कतिपयैरल्पैर्दिवसैः क्षयं प्रयायादिति । संभावनायां लिङ् ॥ ३८ ॥

योगेप्ययोगोऽसंबंधातिशयोक्तिरितीर्यते ॥ त्वयि दात रि राजेंद्र स्वर्द्रुमान्नाद्रियामहे ॥ ३९ ॥

अत्र स्वर्द्रुमेष्वादरसंबंधेपि तदसंबंधोवर्णितइत्यसंबंधातिशयो क्तिः । यथा वा ॥ अनयोरनवद्यांगि स्तनयोर्जृंभमाणयोः ॥ अवकाशो न पर्याप्तस्तव बाहुलतांतरे ॥ ३९ ॥

योगेपीति । योगे सत्यप्ययोगवर्णनमित्यर्थः । स्वर्गस्थाद्रुमाः । कल्पवृक्षा दयः स्वर्द्रुमेष्विति विषयसप्तमी स्वर्द्रुमविषये यआदरस्तस्य संबंधेप्यर्थादर्थिषु यद्वा अर्थिषु स्वर्द्रुमविषयादरसंबंधाभावप्रतीतौ तत्समानवित्तिवेद्यतया स्वर्द्रुमेष्वप्यादर विषयत्वाभावावगमाद्यथाश्रुतमेव साधु । अनयोरिति । अनवद्यानि निर्दुष्टान्यंगा नि यस्यास्तथाभूते इति संबोधनं । जृंभमाणयोर्वर्द्धमानयोरनयोः स्तनयोस्तव बाहुलतयोरंतरे मध्ये पर्याप्तोऽवकाशोनास्तीत्यन्वयः । अत्र बाहुलतयोरंतरे स्तन पर्याप्तावकाशसंबंधेपि तदसंबंधउक्तः ॥ ३९ ॥

अक्रमातिशयोक्तिः स्यात्सहत्वे हेतुकार्ययोः ॥ आलिं गंति समं देव ज्यां शराश्च पराश्च ते ॥ ४० ॥

अत्र मौर्व्यां यदा शरसंधानं तदानीमेव शत्रवः क्षितौ पतंतीति हेतुकार्ययोः सहत्वं वर्णितं । यथा वा ॥ मुंचति मुंचति कोशं भजति च भजति प्रकंपमरिवर्गः ॥ हंमीरवीरखड्गे त्यजति त्यजति क्षमामाशु ॥ अत्र खड्गस्य कोशत्यागादिकालएव रिपूणां धनगृहत्यागादिर्वर्णितः ४० ॥

अक्रमेति । क्रमः पौर्वापर्यं तदभावोऽक्रमस्तद्रूपस्यातिशयोक्तिरित्यर्थः । सहत्वे समकालत्वे आलिंगंति समं युगपज्ज्यां मौर्वीं पृथ्वीं च पराः शत्रवः । मुंचतीति । हंमीरसंज्ञकस्य वीरस्य खड्गे कोशं पिधानं मुंचति सत्यरीणां वर्गः समूहोपि कोशं भांडारं मुंचति । तथा खड्गे प्रकंपमुल्लासनं भजति सति स प्रकृष्टं कंपं भजति । एवं खड्गे क्षमां क्षांतिं त्यजति सति सोपि क्षमां पृथ्वीं त्यजतीत्यर्थः । कोशोस्त्री कुड्मले खड्गे पिधानेऽर्थौघदिव्ययोरित्यमरः । अत्र शतृप्रत्ययभंग्या यौगपद्यवर्णनं विशेषः । धनगृहेति धनसंबंधिगृहेत्यर्थः ॥ ४० ॥

चपलातिशयोक्तिस्तु कार्ये हेतुप्रसक्तिजे ॥ यास्यामी त्युदिते तन्व्यावलयोभवदूर्मिका ॥ ४१ ॥

अत्र नायकप्रवासप्रसक्तिमात्रेण योषितोतिकार्श्यं कार्यमुखेन दर्शितम् । यथा वा ॥ आदातुं सकृदीक्षितेपि कुसुमे हस्ताग्रमाल्लोहितं लाक्षारंजनवार्तयापि सहसा रक्तं तलं पादयोः ॥ अंगानामनुलेपनस्मरणमप्यत्यंतखेदावहं हंताधीरदृशः किमन्यदलकामोदोपि भारायते ॥ यामि न यामीतिधवे वदति पुरस्तत्क्षणेन तन्वंग्याः ॥ गलितानि पुरोवलयान्यपराणि तथैव दलितानि ॥ ४१ ॥

चपलेति । हेतोः प्रसक्तिर्ज्ञानं तज्जन्ये कार्ये सतीत्यर्थः । यास्यामीति । उदिते उक्ते प्रियेणेति शेषः । तन्व्याऊर्मिका अंगुलीयकं वलयः कंकणमभवदित्यर्थः । ऊर्मिका त्वंगुलीये स्यादस्त्रभंगतरंगयोरिति विश्वः । कार्यमुखेनेति । अंगुलीय

कस्य कंकणपदप्राप्तिरूपकार्यवर्णनद्वारेणेत्यर्थः । आदातुमिति । सहजसौकुमार्यव त्याविरहदशायां तदतिशयवर्णनमिदम् । हंतेति खेदे । आदातुं ग्रहीतुं सकृदेक वारमपि कुसुमे ईक्षिते सत्यधीरदृशोहस्ताग्रमालोहितं भवतीति शेषः । अपिना किमु गृहीते इति गम्यते । लाक्षया यद्रंजनं तद्वार्त्तयापि सहसा अकस्मात्पादयोस्त लं रक्तं भवति किमु रंजनेनेति पूर्ववत् । एवमंगानां चंदनादिना यदनुलेपनं तत्स्म रणमप्यत्यंतखेदकरं किमुतानुलेपनं किमन्यद्वाच्यमिति शेषः । अलकानामगुरु धूपाद्यामोदोपि भारायते भारइवाचरतीत्यर्थः । कर्तरि क्यङ् । अत्रादानादिरूप हेतुप्रसक्तिमात्रेण हस्ताग्रलौहित्यादिरूपकार्योत्पत्तेः साक्षादेव वर्णनं न तु कार्यमुखे नेति पूर्वस्माद्भेदः । हेतुकार्ययोरिव हेतुप्रसक्तिकार्ययोरपि समकालत्वं संभवतीति सूचयितुमुदाहरणांतरमाह । यामीति । धवे दयिते यामि न यामीति वदति सति तत्क्षणेन तत्कालमेव तन्वंग्याः पुरोवलयान्यग्रिमकंकणानि पुरः प्रथमं गलिता न्यपराण्यपि तथैव तत्कालमेव दलितानि भग्नानीत्यन्वयः । पुरोग्रे प्रथमे च स्या दिति विश्वः । अत्र वदति गलितानीति शतृप्रत्ययेन समकालतावगतिः ॥ ४१ ॥

अत्यंतातिशयोक्तिस्तु पौर्वापर्यव्यतिक्रमे ॥ अग्रे मा
नो गतः पश्चादनुनीता प्रियेण सा ॥ ४३ ॥

यथा वा ॥ कवींद्राणामासन्प्रथमतरमेवांगणभुवश्चलद्भृंगासंगाकु
लकरिमदामोदमधुराः ॥ अमी पश्चात्तेषामुपरि पतितारुद्रनृपतेः
कटाक्षाः क्षीरोदप्रसरदुरुवीचीसहचराः ॥ एतास्तिस्रोप्य
तिशयोक्तयः कार्यशैघ्र्यप्रत्यायनार्थाः ॥ ४२ ॥

अत्यंतेति । अत्र हेतुकार्ययोरित्यनुवर्तते तत्पौर्वापर्येति क्वचित्पाठः साधुरेव । व्यतिक्रमोऽत्र वैपरीत्यम् । अग्रे प्रथमं अनुनीता समाहिता । कवींद्राणामिति । कविश्रेष्ठानामंगणसंबंधिन्योभूमयः प्रथमतरमेव प्रथममेव चलतां चपलानां भृंगाणां भ्रमराणामासंगेनाकुलानां करिणां मदजलस्यामोदेन परिमलेन मधुरारमणीयाआस न्भवन् । पश्चादनंतरं तेषां कवीनामुपरि रुद्रसंज्ञकस्य नृपतेरमी दृश्यमानाः कटाक्षाः पतिताः । कीदृशाः क्षीरमुदकं यस्य तथाभूतस्य क्षीरार्णवस्य प्रसरंती नामुरुवीचीनां बृहत्तरंगाणां सहचरास्तत्सदृशाइत्यर्थः । उदकस्योदः संज्ञायामित्यु दादेशः । अत्र यथोक्तकटाक्षरूपकार्यमुखेन नृपतिप्रसादरूपहेतुकथनं पूर्वस्माद्विशेषः ।

एताअव्यवहितोक्ताः । अथोक्तेषु प्रभेदेष्वनुगतप्रवृत्तिनिमित्ताभावात्कथमतिशयोक्तिपदप्रयोगइति चेदत्राहुः । तावत्प्रभेदान्यतमत्वमेव सर्वानुगतमतिशयोक्तिपदप्रवृत्तिनिमित्तं तदेव च सामान्यलक्षणमिति । नव्यास्तु निगीर्याध्यवसानमेवातिशयोक्तिः प्रभेदांतरं त्वनुगतरूपाभावादलंकारांतरमेव । नचान्यत्वादिप्रभेदेष्वन्यत्वादिभिरभेदादीनां निगरणं संभवतीति वाच्यम् । अन्यत्वादिभिरभिन्नवस्तुप्रतीतेरेव चमत्कारित्वेनानुभवसिद्धतयान्यत्वादिभिरभेदप्रतीत्यंगीकारेऽनुभवासंगतेः । अन्यतमत्वं तु नालंकारविभाजकोपाधितां भजते चमत्काराप्रयोजकत्वादिति वदंति। वस्तुतस्तु रूपकभिन्नत्वे सति चमत्कृतिजनकाहार्यारोपनिश्चयविषयत्वमेवातिशयोक्तिसामान्यलक्षणं । रूपकवारणाय सत्यंतं भ्रांतिवारणायाहार्येति उत्प्रेक्षानिरासाय निश्चयेति । रूपकातिशयोक्तावभेदस्य द्वितीयप्रभेदेऽन्यत्वस्य तृतीये संबंधस्य चतुर्थेऽसंबंधस्य पंचमे सहत्वस्य षष्ठे हेतुप्रसक्तिजन्यत्वस्य सप्तमे पूर्वापरत्वयोश्च तथाविधारोपविषयत्वसत्त्वात्सर्वत्र लक्षणसमन्वयः । नचैवंविधारोपस्य रूपकस्वभावोक्तिभिन्नेषु प्रायशः सर्वालंकारेषु सत्त्वादतिप्रसंगइति वाच्यं । इष्टापत्तेः । अलंकारांतराणां चमत्कारे प्रधानतया तदंगत्वेनावस्थितायाअतिशयोक्तेरप्राधान्येन व्यपदेशानर्हत्वात् । प्राधान्येन व्यपदेशा भवंतीति न्यायात् । अलंकारांतराणामेव प्रधानत्वेन व्यपदेशार्हत्वात् । अतएव काव्यप्रकाशकृता विशेषालंकारप्रसंगेऽभिहितं सर्वत्रैवंविधे विषयेऽतिशयोक्तिरेव प्राणत्वेनावतिष्ठते। तां विना प्रायेणालंकारत्वाभावात् । अतएवोक्तं 'सैषा सर्वत्र वक्रोक्तिरनयार्थोविभाव्यते ॥ यत्नोऽस्यां कविभिः कार्यः कोलंकारोनया विना' इति ॥ दंडिनाप्युक्तं 'अलंकारांतराणामप्येकमाहुः परायणम् ॥ वागीशमहितामुक्तिमिमामतिशयाव्हयामिति'॥४२॥ इतिश्रीमत्तत्सदुपाख्यवैद्यनाथकृतायामलंकारचंद्रिकायां श्रीमद्गंगराजाध्वरींद्रसूनुश्रीमदप्पयदीक्षितकृतकुवलयानंदटीकायामतिशयोक्तिप्रकरणं संपूर्णम् ॥ ॥ ॥ ॥

वर्ण्यानामितरेषां वा धर्मैक्यं तुल्ययोगिता ॥ संकुचंति सरोजानि स्वैरिणीवदनानि च ॥ ४३ ॥ त्वदंगमार्दवे दृष्टे कस्य चित्ते न भासते ॥ मालतीशशभृल्लेखा कदलीनां कठोरता ॥ ४४ ॥ प्रस्तुतानामप्रस्तुतानां वा गुणक्रियारूपैकधर्मान्वयस्तुल्ययोगिता । संकुचंतीति प्रस्तुततुल्ययोगितायाउदाहरणं । तत्र प्रस्तुतचंद्रोदयकार्य्यतया वर्णनीयानां सरोजानां प्र

काशभीरुस्वैरिणीवदनानां च संकोचरूपैकक्रियान्वयोदर्शितः । उत्तरश्लोके नायिकासौकुमार्य्यवर्णने प्रस्तुतेऽप्रस्तुतानां मालत्यादीनां कठोरतारूपैकगुणान्वयः । यथा वा ॥ संजातपत्रप्रकरान्वितानि समुद्वहंति स्फुटपाटलत्वं॥विकस्वराण्यर्ककराभिमर्शाद्दिनानि पद्मानि च वृद्धिमीयुः ॥ नागेंद्रहस्तास्त्वचि कर्कशत्वादेकांतशैत्यात्कदलीविशेषाः॥लब्ध्वापि लोके परिणाहिरूपं जातस्तदूर्वोरुपमानबाह्याः ॥ अत्र ग्रीष्मवर्णने तदीयत्वेन प्रस्तुतानां दिनानां पद्मानां चैकक्रियान्वयः । ऊरुवर्णनेऽप्रस्तुतानां करिकराणां कदलीविशेषाणां चैकगुणान्वयः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

तुल्ययोगितां लक्षयति ॥ वर्ण्यानामिति । वर्ण्यत्वेन प्रस्तुतानामित्यर्थः । इतरेषां प्रस्तुतानाम् । एतच्चोभयमपि सावधारणं । वर्ण्यानामेवेतरेषामेव वेत्यर्थः । बहुवचनमनेकार्थकम् । द्वयोर्धर्मैक्यस्यापि संग्राह्यत्वात् । धर्मैक्यं धर्मस्यैक्यमेकत्वं एकोधर्मइति यावत् । सच चमत्कारकारी बोध्यः । एवं चानेकप्रस्तुतमात्रसंबद्धैकचमत्कारिधर्मानेकाप्रस्तुतमात्रसंबद्धैकधर्मान्यतरत्वं लक्षणं बोध्यम् । मुखं विकसितस्मितमित्यादावतिप्रसंगवारणायानेकेति । अत्र च मुखप्रेक्षितादिरूपानेकवर्ण्यसंबंधोनैकोधर्मइति तन्निरासः । दीपकवारणाय मात्रेति । प्रस्तुताप्रस्तुतप्रभेदसाधारण्यायान्यतरत्वनिवेशः । त्वदंगेति । प्रियां प्रति दयितोक्तिः । तवांगस्य मार्दवे सौकुमार्ये दृष्टे सति कस्य चित्ते मालत्यादीनां कठोरता न भासते अपितु सर्वस्यैवेत्यर्थः । शशं बिभर्तीति शशभृच्चंद्रस्तस्य लेखा कला । गुणक्रियारूपेति । एतच्च तथाविधधर्मस्य प्रायशोगुणक्रियारूपत्वमित्यभिप्रेत्योक्तं न तु लक्षणे तेन रूपेण धर्मस्य निवेशः । गौरवात्प्रयोजनाभावाच्च । यत्तु कैश्चिदेतद्ग्रंथदूषणलालसैर्धर्मस्य गुणक्रियारूपत्वेन लक्षणे निवेशइत्याशयमारोप्याभिहितं । तदेतदापाततः 'शासति त्वयि हे राजन्नखंडावनिमंडलं ॥ न मनागपि निश्चिते मंडले शत्रुमित्रयोः' इत्यत्राभावरूपधर्मस्यैवान्वयादिति तदिदमापाततोपि न मनोरमम् । तथा हि । शासतीति त्वदुदाहृतपद्ये निश्चिते नेति निश्चितभेदः

शत्रुमित्रमंडलधर्मतयोपात्तः सच गुणस्वरूपएव । चिंताभावबच्छेदस्य चिंता नातिरिक्तत्वात् । अन्यथा चिंताभावाभावस्याप्यतिरिक्तत्वापत्तेः । अथ तत्रापि वैपरीत्यादिष्टापत्तिमालंबसे भवत्वेवं तुष्यतु भवान् । एवमप्यभावस्य कथं गुणवहिर्भावः । जातिक्रियाद्रव्यातिरिक्तस्यैव चतुष्टयीशब्दानां प्रवृत्तिरिति वदद्भिर्वैयाकरणैस्तदनुसारिभिश्चालंकारिकैर्गुणत्वांगीकारात् । अतएव जातिगुणयोर्विरोधे प्रकाशकृद्भिरुदाहृतं गिरयोप्यनुन्नतियुजइति । तथा विद्यानाथेनापि अमदः सार्वभौमोपीति । वस्तुतस्तु लक्षणेन तेन रूपेण धर्मस्य निवेशोऽभिप्रेतइत्यावेदितमतो न काप्यनुपपत्तिरिति । स्वैरिणी स्वेन ईरितुं शीलमस्यास्तादृशी व्यभिचारिणीति यावत् । स्वादीरेरिणोरिति वृद्धिः । स्वैरिणी पांसुला च स्यादित्यमरः । संजातेति । दिनानि पद्मानि च वृद्धिमीयुः प्रापुः । कीदृशानि संजातैः पत्राणां प्रकरैः समूहैरन्वितानि । पूर्वपत्राणां वसंतेन विगलनात् । तथा स्फुटाविकासिताः पाटलावृक्षविशेषायेषु तानि तेषां भावस्तत्त्वं । समुद्वहंतीति शत्रंतं । दधानानीत्यर्थः । पद्मपक्षे तु स्फुटानि विकासितानि च तानि पाटलानि पाटलवर्णानि तेषां भावस्तत्त्वमित्यादिपूर्ववत् । एवमर्कस्य करैः किरणैरभिमर्शनाद्विकस्वराणि भासुराणि दिनानि । पद्मानि तु विकासशालीनि । नागेंद्रेति । नागेंद्राणां गजश्रेष्ठानां हस्ताः शुण्डाः कदलीविशेषाश्च परिणाहोविशालता तच्छालि रूपं स्वरूपं लब्ध्वापि यथाक्रमं त्वचि कर्कशत्वात्कठोरत्वादेकांतेन नियमेन शैत्याच्च हेतोर्लोके तस्याः पार्वत्याऊर्वोरुपमानाद्बाह्याउपमानत्वरहिताजाताइत्यन्वयः । तदीयत्वेनेति तत्कालिकत्वेनेत्यर्थः । ग्रीष्मकालिकवस्तुवर्णनस्यैव ग्रीष्मवर्णनरूपत्वादिति भावः । एकक्रियेति वृद्धिप्रातिरूपकक्रियान्वयइत्यर्थः । एकगुणेति उपमानबाह्यत्वरूपैकगुणेत्यर्थः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

हिताहिते वृत्तितौल्यमपरा तुल्ययोगिता ॥ प्रदीयते
पराभूतिर्मित्रशात्रवयोस्त्वया ॥ ४५ ॥ ६

अत्र हिताहितयोर्मित्रशात्रवयोरुत्कृष्टभूतिदानस्य पराभवदानस्य च श्लेषेणाभेदाध्यवसायाद्वृत्तितौल्यं । यथा वा ॥ यश्च निंबं परशुना यश्चैनं मधुसर्पिषा ॥ यश्चैनं गंधमाल्याद्यैः सर्वस्य कटुरेव सः ॥ अत्र वृश्चति सिंचत्यर्चति इत्यध्याहारेण

वाक्यानि पूरणीयानि। पूर्वोदाहरणं स्तुतिपर्यवसायि इदं तु निंदापर्यवसायीति भेदः । इयं सरस्वतीकंठाभरणोक्ता तुल्ययोगिता ॥ ४५ ॥

हिताहिते इति। हिताहितविषये इत्यर्थः । वृत्तितौल्यमिति । वृत्तिर्वर्तनं व्यवहरणमिति यावत् तस्य तौल्यं साम्यं। अपरा पूर्वोक्तविलक्षणा । प्रदीयतइति। परा उत्कृष्टा भूतिः संपत्तिरेव पराभूतिः पराभवः । शत्रूणां समूहः शात्रवम् । तस्य समूहइत्यण् । पराभवदानस्येति । शत्रुसंबंधिपराभवसंपादनस्येत्यर्थः । पराभवस्य मुख्यदानासंभवात् । अतएव संप्रदानत्वासंभवान्मित्रशात्रवयोरिति संबंधसामान्ये षष्ठी। श्लेषेण पराभूतिपदश्लेषेण। यथा वेति । अत्र चशब्दाअप्यर्थाविरोधद्योतकाः । अत्रेति। योपि निंबं परशुना छिनत्ति योप्येनं मधुयुक्तेन सर्पिषा आज्येन सिंचति योप्येनं गंधमाल्याद्यैरर्चति इति क्रमेणेत्यर्थः । उक्तप्रकारस्य तुल्ययोगितापदवाच्यत्वे वृद्धसंमतिं दर्शयति इयमिति। तथा च वृद्धव्यवहारान्नानार्थस्तुल्ययोगिताशब्दइति भावः । अत्र केचिदाहुः। नेयं तुल्ययोगिता पूर्वोक्ततुल्ययोगितातोभेदमर्हति । वर्ण्यानामितरेषां वेत्यादिपूर्वोक्तलक्षणक्रांतत्वात् । एकानुपूर्वीबोधितवस्तुकर्मकदानमात्रत्वस्य परंपरया तादृशशब्दस्य वा धर्मस्यैक्यात् । यश्च निंबमित्यत्रापि कटुत्वविशिष्टनिंबस्यैव परंपरया छेदकसेचकपूजकधर्मत्वसंभवादिति तदेतत्पेशलम्। तथाहि। यत्रानेकान्वयित्वेन ज्ञातोधर्मस्तेषामौपम्यगमकत्वेन चमत्कृतिजनकस्तत्र पूर्वोक्तप्रकारः । यत्र तु हिताहितोभयविषयकशुभाशुभरूपैकव्यवहारस्य व्यवहर्तृगतस्तुतिनिंदान्यतरद्योतकतया चमत्कृतिजनकत्वं तत्रापरइति भेदात्। नह्यत्र पराभूतिशब्दस्य तदर्थकर्मदानस्य वा परंपरया शत्रुमित्रगतत्वेन भानं अपि तु श्लेषबलादेकत्वेनाध्यवसितस्य तादृशदानस्य राजगतत्वेनैवेति कथं पूर्वोक्तलक्षणाक्रांतत्वम्। एतेन यश्च निंबमित्यत्र कटुत्वविशिष्टनिंबस्यैव परंपरया छेदकसेचकपूजकधर्मत्वमिति निरस्तम् । वस्तुगत्या तद्धर्मत्वस्यालंकारतासंपादकत्वाभावात् । अन्यथा संकुचंति सरोजानीत्येतावतैव तुल्ययोगितालंकारापत्तेः । किं त्वनेकगतत्वेन ज्ञायमानधर्मत्वस्यैव तुल्ययोगिताप्रयोजकत्वमिति तदभावे तदंतर्गतिकथनमसमंजसमेव। अथाप्युक्तोदाहरणयोस्तथाभानमस्तीत्याग्रहस्तथापि न पूर्वोक्तलक्षणस्यात्र संभवः। 'धर्मोर्थइव पूर्णश्रीस्त्वयि राजन् विराजते' इति प्रकृतयोरुपमायामतिव्याप्तिवारणार्थमनेकानुगतधर्मत्वपर्याप्तविषयितासंबंधावच्छिन्ना

वच्छेदकताकचमत्कृतिजनकताश्रयज्ञानविषयधर्मत्वमिति विवक्षायास्तत्रावश्यकत्वा त् प्रकृते च हितत्वाहितत्वादेर्विषयस्याधिकस्यानुप्रवेशादिति विभावनीयम् ॥ ४५ ॥

गुणोत्कृष्टैः समीकृत्य वचोन्या तुल्ययोगिता ॥ लोकपा
लोयमः पाशी श्रीदः शक्रोभवानपि ॥ ४६ ॥

अत्र वर्णनीयोराजाशक्रादिभिर्लोकपालत्वेन समीकृतः । यथा वा ॥ संगतानि मृगाक्षीणां तडिद्विलसितान्यपि ॥ क्षणद्वयं न तिष्ठंति घनारब्धान्यपि स्वयम् ॥ पूर्वत्र स्तुतिरिह तु निंदा इयं काव्यादर्शे दर्शिता । इमां तुल्ययोगितां सिद्धिरिति केचिद्व्यवजन्हुः । यदाह जयदेवः ‘ सिद्धिः ख्यातेषु चेन्नाम कीर्त्यते तुल्यतोक्तये ॥ युवामेवेह विख्यातौ त्वं बलैर्जलधिर्जलैः ’ इति । मतांतरेष्वत्र वक्ष्यमाणं दीपकमेव ॥ ४६ ॥

गुणोत्कृष्टैरिति । गुणैरुत्कृष्टाः श्रेष्ठास्तैरित्यर्थः । समीकृत्य साम्यं विवक्षित्वा वचइति वचनं वचः प्रतिपादनमिति यावत् अर्थात्तत्साधारणधर्मस्य । अन्येति धर्मस्य वर्ण्यावर्ण्यगतत्वाद्युक्तविलक्षणेत्यर्थः । पाशोऽस्यास्तीति पाशी वरुणः । प्रचेता वरुणः पाशीत्यमरः । श्रीदः कुबेरः शक्रइंद्रः लोकपालपदं चेंद्रादिषु रूढं । राज्ञि तु योगमात्रेण प्रयुक्तं । संगतानीति संगतानि संगमाः तडितां विद्युतां विलसितानि घनं निविडं यथा स्यात्तथा आरब्धानीति संगमपक्षे घनैर्मेघैरारब्धानीति च तडिद्विलसितपक्षेर्थः । काव्यादर्शे एतन्नामकदंडिकृतग्रंथे दर्शिता तुल्ययोगिता पदवाच्यत्वेन निर्दिष्टा । केचिदालंकारिकाव्यवजन्हुर्व्यवहृतवंतः । ख्यातेषु गुणत्वेन प्रसिद्धेषु । युवामेवेति । इह भूलोके बलैः सैन्यैः अत्र च सैन्यजलयोः प्रसरणशीलत्वादिसादृश्याद्बिंबप्रतिबिंबभावेनाभेदमाश्रित्य धर्मैक्यं बोध्यं । मतांतरेष्विति बहुवचनेन बहुसंमततया दंडयुक्तुल्ययोगितायामस्वरसोध्वन्यते । सच दीपकतुल्ययोगितयोर्भेदकथनावसरे व्यक्तीभविष्यतीति संक्षेपः ॥ ४६ ॥ इतिश्रीमत्तत्सदुपाख्यवैद्यनाथकृतायामलंकारचंद्रिकाख्यायांकुवलयानंदटीकायांतुल्ययोगिताप्रकरणं ॥ ४६ ॥

वदंति वर्ण्यावर्ण्यानां धर्मैक्यं दीपकं बुधाः ॥
मदेन भाति कलभः प्रतापेन महीपतिः ॥ ४७ ॥

प्रस्तुताप्रस्तुतानामेकधर्मान्वयोदीपकम् । यथा कलभमहीपालयोः प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्भानक्रियान्वयः । यथा वा ॥ मणिः शाणोल्लीढः समरविजयी हेतिदलितोमदक्षीणोनागः शरदि सरितः श्यानपुलिनाः ॥ कलाशेषश्चंद्रः सुरतमृदिता बालवनिता तनिम्ना शोभंते गलितविभवाश्चार्थिषु नृपाः ॥ अत्र प्रस्तुतानां नृपाणामप्रस्तुतानां मण्यादीनां च शोभैकधर्मान्वयः । प्रस्तुतैकनिष्ठः समानोधर्मः प्रसंगादन्यत्रोपकरोति प्रासादार्थमारोपितोदीपइव रथ्यायामिति दीपसाम्याद्दीपकं । संज्ञायां चेति इवार्थे कन्प्रत्ययः । यद्यपि 'सुवर्णपुष्पां पृथिवीं चिन्वंति पुरुषास्त्रयः । शूरश्च कृतविद्यश्च यश्च जानाति सेवितुं ' इत्यत्र प्रस्तुतानामप्रस्तुतानां युगपद्धर्मान्वयस्तथापि प्रासंगिकत्वं न हीयते । वस्तुगत्या प्रस्तुतोद्देशेन प्रस्तुतस्यैव वर्णनस्याप्रस्तुतेऽन्वयात् । नहि दीपस्य रथ्याप्रासादयोर्युगपदुपकारत्वेन जामात्रर्थं श्रपितस्य सूपस्यातिथिभ्यः प्रथमपरिवेषणेन च प्रासंगिकत्वं हीयते । तुल्ययोगितायां त्वेकं प्रस्तुतमन्यदप्रस्तुतमिति विशेषाग्रहणात्सर्वोद्देशेनैव धर्मान्वयइति विशेषः । अयं चानयोरपरोविशेषः । उभयोरनयोरुपमालंकारस्य गम्यत्वाविशेषेप्यत्राप्रस्तुतमुपमानं प्रस्तुतमुपमेयमिति व्यवस्थितउपमानोपमेयभावस्तत्र तु विशेषाग्रहणादैच्छिकः सइति ॥ ४७ ॥

दीपकं लक्षयति ॥ वदंतीति । वर्ण्यावर्ण्यान्वितैकचमत्कारिधर्मोदीपकमित्यर्थः । उपमादिवारणायात्रापि पूर्ववल्लक्षणपरिष्कारोबोध्यः । कलभः करिशावकः । भानक्रियेति क्रियारूपैकधर्मान्वयइत्यर्थः । अत्रापि क्रियाविशेषणीभूतयोर्मदप्रतापयोर्बिंबप्रतिबिंबभावोबोध्यः । यथा वेति । शाणेन निकषपाषाणेनोल्लीढउल्लिखितोमणिः । तथा हेतिभिरायुधैर्निहतः क्षतक्षतः समरे संग्रामे विजयशीलोयोद्धा

मदेन क्षीणोनागोहस्ती शरत्काले श्यानानि शुष्काणि पुलिनानि जलनिर्मुक्तत टानि यासां ताः सरितोनद्यः कलामात्रावशिष्टश्चंद्रः सुरते मृदिता चुंबनालिंगनाद्युप मर्दम्लायितांगी बाला नवयौवना वनिता स्त्री एवमर्थिषु याचकेषु गलितः संक्रां तोविभवः समृद्धिर्येषां ते नृपाश्च तन्निम्ना तनोः कृशस्य भावस्तन्निमा कार्श्यं तेन शोभंतइत्यन्वयः । शाणस्तु निकषः कषइत्यमरः । शोभैकेति । शोभारूपैकधर्मे त्यर्थः । पूर्वोदाहरणे आदिदीपकमिहत्वंतदीपकमिति भेदः । प्रस्तुताप्रस्तुतसाधा रणधर्मस्य दीपकपदवाच्यतायां बीजमाह । प्रस्तुतैकेत्यादि । प्रस्तुतैकनिष्ठः प्रस्तु तैकपरः प्रस्तुतान्वयविवक्षयाभिहितइतियावत् । रथ्यायामिवेत्यनंतरमुपकरोतीत्यनुष ज्यते । इतीति चाध्याहार्यं । इति दीपकसादृश्यात्समानोधर्मोदीपकमुच्यतइति शेषः। यत्र धर्मस्य पूर्वं प्रस्तुतेन्वयः पश्चादन्यत्र यथोक्तोदाहरणयोस्तत्रैवेतरत्र प्रसंगोपका रित्वमित्याशयेन शंकते । यद्यपीति । सुवर्णेति सुवर्णमेव पुष्पं यस्याइति विग्रहः । त्रयोगुणत्रयान्यतमयुक्ताः शूरश्चेत्यादिं प्रत्येकं चकारोनैरपेक्ष्यद्योतकः । कृतविद्यः प्रख्यातविद्यः एतच्च प्रासंगिकं पद्यं यदा यत्प्रसंगे पठ्यते तदा तस्य प्रस्तुतत्वमि तरयोस्त्वप्रस्तुतत्वमिति बोध्यं । युगपदिति त्रयश्चिन्वंतीति त्रिष्वपि युगपदन्वयइ त्यर्थः । चिन्वंतीति बहुवचनांतस्य प्रस्तुतमात्रेणैकवचनांतेन पूर्वमन्वयायोगादिति भावः । समाधत्ते तथापीति । प्रासंगिकत्वं प्रसंगोपकारित्वं । न हीयतइति । तथा च धर्मस्य पश्चादन्वयोन तत्र प्रयोजकइति भावः । किं तर्हि प्रयोजकं तत्राह वस्तु गत्येति । प्रस्तुतोद्देशेन प्रस्तुतोद्देश्यकान्वयबोधेच्छया प्रस्तुतस्यैव पदाभिहितस्यैव वर्णनस्य कर्मव्युत्पत्त्या तद्विषयधर्मस्य । तथा च चमत्काराय प्रस्तुताप्रस्तुतान्वित स्वार्थं बोधयत्वितीच्छयोच्चरितपदाभिहितधर्मस्योभयत्रान्वयेप्युद्देशाख्येच्छाविषय ता प्रस्तुतएव न त्वप्रस्तुते किंतु विशेषणताख्यविषयतैवेति तथाविधोद्देश्यताविरहएव प्रासंगिकत्वे बीजमित्याशयः । एतदेवोपपादयति नहीति । प्रासंगिकत्वमिति दीप सूपयोरथ्यातिथिविषये प्रसंगोपकारित्वमित्यर्थः । तथा च त्वन्मते तस्य प्रासंगिक त्वं न स्यादिति भावः । इदमुपलक्षणं । जामातृविषये प्रासंगिकत्वापत्तिरपि बोध्या। एतदेव तुल्ययोगितातोभेदकमित्याह तुल्ययोगितायां त्विति । ननूद्देश्यत्वानुद्देश्यत्व योश्चमत्काराप्रयोजकत्वान्नालंकारभेदप्रयोजकत्वं युक्तमित्यस्वरसादाह । अयं चेति। अयं वक्ष्यमाणः अनयोर्दीपकतुल्ययोगितयोः । अत्र दीपके उपमानोपमेयभावइत्य नंतरं गम्यइति शेषः । तत्र तुल्ययोगितायां विशेषाग्रहणात्प्रस्तुताप्रस्तुतत्वरूपव्यव स्थापकाभावात् ऐच्छिकोऽव्यवस्थितः सउपमानोपमेयभावः । नव्यास्तु नैतावतापि

तुल्ययोगितातोदीपकस्य पृथक्भावउचितः । धर्मस्य सकृद्वृत्तित्वमूलायाविच्छित्तेर विशेषात् । अन्यथा तुल्ययोगितायामपि धर्मिणां केवलप्रकृतत्वस्य केवलाप्रकृतत्वस्य च विशेषस्य सत्त्वादलंकारद्वैतापत्तेः । तस्मात्तुल्ययोगितायाएव त्रैविध्यमुचितमित्याहुः ॥ ४७ ॥ इतिश्री॰वैद्यनाथकृतालंकारचंद्रिकायांकु॰टी॰दीपकप्रकरणम्॥

त्रिविधं दीपकावृत्तौ भवेदावृत्तिदीपकं ॥ वर्षत्यंबुदमालेयं वर्षत्येषा च शर्वरी ॥ ४८ ॥ उन्मीलंति कदंबानि स्फुटंति कुटजोद्गमाः ॥ माद्यंति चातकास्तृप्तामाद्यंति च शिखावलाः ॥ ४९ ॥

दीपकस्यानेकोपकारार्थतया दीपस्थानीयस्य पदस्यार्थस्योभयोर्वाऽऽवृत्तौ त्रिविधमावृत्तिदीपकं । क्रमेणार्धत्रयेणोदाहरणानि दर्शितानि । यथा वा ॥ उत्कंठयति मेघानां माला वर्गं कलापिनां ॥ यूनां चोत्कंठयत्यद्य मानसं मकरध्वजः ॥ शमयति जलधरधारा चातकयूनां तृषं चिरोपनतां ॥ क्षपयति च वधूलोचनजलधारा कामिनां प्रवासरुचिं ॥ वदनेन निर्जितं तव निलीयते चंद्रबिंबमंबुधरे ॥ अरविंदमपि च सुंदरि निलीयते पाथसां पूरे ॥ एवं चावृत्तीनां प्रस्तुताप्रस्तुतोभयविषयत्वाभावेपि दीपकच्छायापत्तिमात्रेण दीपकव्यपदेशः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

त्रिविधमिति । दीपकस्यावृत्तावावृत्तिदीपकं भवेत्तच्च त्रिविधमित्यर्थः । वर्षतीति । शर्वरी रात्रिः वर्षं वत्सरइवाचरतीत्यर्थः । कदंबानि कदंबकुसुमानि उन्मीलंति विकसंति कुटजोद्गमाः कुटजकलिकाः स्फुटंति विकसंति तृप्ताश्चातकामाद्यंति मत्ताभवंति शिखावलामयूराश्च माद्यंतीत्यन्वयः । त्रैविध्यमुपपादयन्नेव व्याचष्टे दीपकस्येति । क्रमेणेति। आद्येर्धे वर्षतीति शब्दावृत्तिः । अलंकारसंपादकत्वाच्च न कथितपदत्वं दोषः । द्वितीये विकासरूपस्यार्थस्यावृत्तिः । उन्मीलंति स्फुटंतीति शब्दभेदेन तस्यैव बोधनात् । तृतीये तु द्वयोरावृत्तिः स्फुटैवेति । उत्कंठयतीति । मेघानां माला पंक्तिः कलापिनां मयूराणां वर्गं समूहं उत्कंठयत्यूर्ध्वं कंठोयस्य तादृशं करोति । तथा मकर

ध्वजः कामोयूनां तरुणानां मानसमुत्कंठयत्युत्सुकं करोतीत्यर्थभेदेपि शब्दावृत्तिः। शमयतीति । जलधरस्य मेघस्य धारा पंक्तिश्चातकतरुणानां चिरकालमुपनतां मां तृषं पिपासां शमयति वधूलोचनयोर्जलधारा अश्रुपंक्तिश्च कामिनां प्रवासेच्छां क्षपयतीत्येकएव नाशरूपोर्थः शब्दभेदेनोक्तइत्यर्थावृत्तिःवदनेनेति। पाथसां जलानां। अत्र निलीयतेशब्दस्य तदर्थस्य तिरोधानस्य चावृत्तिः। ननु प्रस्तुतार्थं सकृदुपात्तस्य प्रसंगादप्रस्तुतोपकारित्वे दीपकमित्युक्तं नचावृत्तौ तत्संभवतीति कथमावृत्तिदीपकमुक्तमित्याशंक्याह । एवंचेति । दीपस्थानीयशब्दार्थयोरावृत्तौ चेत्यर्थः । प्रस्तुताप्रस्तुतेति। अंबुदमालादीनां विरहोद्दीपकतया केवलप्रस्तुतत्वाचंद्रबिंबारविंदयोश्च केवलाप्रस्तुतत्वादिति भावः। दीपकच्छायेति दीपकसादृश्येत्यर्थः । तच्च प्रस्तुताप्रस्तुतोपकारयोग्यत्वं वर्षतीत्यादौ श्लेषवशेनास्तीति भावः। मात्रपदेन दीपकात्पृथगेवायमलंकारो न तु तत्प्रभेदइति सूचितं।अतएव दंडिना'अर्थावृत्तिः पदावृत्तिरुभयावृत्तिरित्यपि ॥ दीपकस्थानमेवेष्टमलंकारत्रयं यथा'इत्युक्तविकासंतीत्याद्युदाहृतं । दीपकस्थानं स्थानापन्नं सदृशमिति यावत् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायां आवृत्तिदीपकप्रकरणम् ॥ ॥

वाक्ययोरेकसामान्ये प्रतिवस्तूपमा मता ॥ तापेन
भ्राजते सूर्यः शूरश्चापेन राजते ॥ ५१ ॥

यत्रोपमानोपमेयवाक्ययोरेकः समानोधर्म्मः पृथङ्निर्दिश्यते सा प्रतिवस्तूपमा प्रतिवस्तुप्रतिवाक्यार्थमुपमासमानधर्मोस्यामितिव्युत्पत्तेः । यथाऽत्रैव भ्राजते राजतइत्येकएव धर्मउपमानोपमेयवाक्ययोः पृथग्भिन्नपदाभ्यां निर्दिष्टः । यथा वा ॥ स्थिरा शैली गुणवतां खलबुद्ध्या न बाध्यते ॥ रत्नदीपस्य हि शिखा वात्ययापि न नाश्यते ॥ यथा वा ॥ तवामृतस्यंदिनि पादपंकजे निवेशितात्मा कथमन्यदिच्छति ॥ स्थितेऽरविंदे मकरंदनिर्भरे मधुव्रतोनेक्षुरसं समीक्षते ॥ अत्र यद्यपि उपमेयवाक्ये अनिच्छा उपमानवाक्ये अवीक्षेति धर्मभेदः प्रतिभाति तथापि वीक्षणमात्रस्यावर्जनीयस्य प्रतिषेधानर्हत्वात् इच्छा

पूर्वकवीक्षाप्रतिषेधोयमनिच्छापर्यवसितएवेति धर्मैक्यमनुसंधेयं। अर्थावृत्तिदीपकं प्रस्तुतानामप्रस्तुतानां वा प्रतिवस्तूपमा तु प्रस्तुताप्रस्तुतानामिति विशेषः। आवृत्तिदीपकं वैधर्म्येण न संभवति प्रतिवस्तूपमा तु वैधर्म्येण दृश्यते। यथा॥ विद्वानेव हि जानाति विद्वज्जनपरिश्रमं॥ नहि वंध्या विजानाति गुर्वीं प्रसववेदनाम्॥ यदि संति गुणाः पुंसां विकसंत्येव ते स्वयं। नहि कस्तूरिकामोदः शपथेन विभाव्यते॥ ५०॥

सकृद्धर्मोक्तिप्रसंगादसकृत्तद्धर्मोक्तिगम्यवाक्यार्थसादृश्यकं प्रतिवस्तूपमालंकारं लक्षयति। वाक्ययोरिति। द्विवचनमेकाभिप्रायं मालानुरोधादिति बोध्यं। एकसामान्ये एकस्मिन्समानधर्मे सति। सूरः सूर्यः। लक्षणं व्याचष्टे। यत्रेति। उपमानोपमेयेति भावप्रधानं। उपमानोपमेयभावपरयोरित्यर्थः। पृथगिति भिन्नशब्देनेत्यर्थः। अयमेव च वस्तुप्रतिवस्तुभावइत्युच्यते। स्थिरेति। शैली सद्वृत्तं। रत्नमेव दीपोरत्नदीपः। अत्र पूर्वार्द्धमुपमेयवाक्यमुत्तरार्धमुपमानवाक्यम्। उभयत्र च नाशाभावरूपः समानधर्मः शब्दभेदेनोपात्तः। सामान्याभावमात्रबोधकस्यापि बाधतेरत्र नाशरूपविशेषपरत्वात्। अयमेव च पूर्वोदाहरणाद्भेदः। तवेति। ईश्वरं प्रति भक्तस्योक्तिः। अमृतप्रस्रवणशीले तव पादपंकजे निवेशितआत्मांतःकरणं येन तादृशोभक्तोऽन्यदमृतातिरिक्तं फलं कथमिच्छति न कथमपीत्यर्थः। अमृतं चात्र ब्रह्मानंदरूपं हि निश्चितं। मधुव्रतोभ्रमरोमकरंदेन रसेन निर्भरे व्याप्तेऽरविंदे स्थिते सति इक्षुरसं न वीक्षतइत्युपमानवाक्यं। अवर्जनीयस्येति। अनिष्टेपि स्वसामग्रीवशाज्जायमानस्येत्यर्थः। इच्छापूर्वकेति। तथा च वीक्षतेरिच्छापूर्वकवीक्षणे लक्षणेति भावः। अनिच्छापर्यवसितइति। सविशेषणे हीति न्यायादिति भावः। उन्मीलंति कदंबानीति पूर्वोदाहृतायामर्थावृत्तावतिव्याप्तिमाशंक्याह। अर्थावृत्तिरित्यादि। शब्दावृत्तौ तु धर्मस्यैकेनैव शब्देनावृत्त्या बोधनान्न भिन्नशब्दबोध्यत्वमिति नातिव्याप्तिरतोर्थावृत्तिपर्यंतानुधावनं। एवं च भिन्नशब्दबोध्यैकधर्मगम्यं प्रस्तुताप्रस्तुतवाक्यार्थसादृश्यं प्रतिवस्तूपमेति लक्षणं बोध्यं। दृष्टांतालंकारेतिव्याप्तिवारणाय भिन्नशब्दबोध्येति। तत्र तु बिंबप्रतिबिंबभावापन्नधर्मगम्यं सादृश्यमिति नातिव्याप्तिः। 'दिवि भाति यथा भानुस्तथा त्वं भ्राजसे भुवि' इत्यादिवाक्यार्थो

पमायामतिव्याप्तिवारणाय गम्यमिति । अर्थावृत्तिवारणाय प्रस्तुताप्रस्तुतेति । 'आननं मृगशावाक्ष्यावीक्ष्य लोलालकावृतं । भ्रमद्भ्रमरसंकीर्णं स्मरामि सरसीरुहं' इति स्मरणालंकारेतिव्याप्तिवारणाय वाक्यार्थेति । अत्र हि दिवि भातीति वाक्यार्थो पमायां गगनाधिकरणशोभाश्रयभानुसदृशोभूम्यधिकरणकशोभाश्रयस्त्वमिति प्रतीतिवन्न स्मर्यमाणतादृशसरोरुहसदृशं तथाविधमाननमिति प्रतीतिर्येन वाक्यार्थगतोपमा गम्या स्यात् किंतु स्मरणासंपृक्ता तादृशसरोरुहसदृशं तादृशमाननमिति पदार्थगतोपमैवेति तद्वारणमिति दिक् । प्रस्तुताप्रस्तुतत्वयोश्चमत्कृतिविशेषाप्रयोजकतया नालंकारभेदप्रयोजकत्वमित्यस्वरसादाह । अयं चेति । वक्ष्यमाणइत्यर्थः । विद्वानेवेति । यद्यप्यन्ययोगव्यवच्छेदार्थेनैवकारेणाविद्वान्नजानातीति पूर्ववाक्यार्थस्तस्य च नहि वंध्येत्युत्तरवाक्यार्थः सधर्मैव तथापि रूपवत्येवाकाशइत्यादिप्रयोगवारणाय भावान्वयस्याप्यावश्यकतया विद्वान् जानातीति वाक्यार्थस्याऽपि प्रतीतेस्तदभिप्रायेण वैधर्म्योदाहरणत्वं बोध्यं । ननु वैधर्म्येणोपमेति व्याहतं तस्याः साधर्म्यरूपत्वादिति चेत्सत्यम् । वैधर्म्येणोपन्यस्तेन नहि वंध्येति वाक्यार्थेनाक्षिप्तस्यापि तु प्रसवित्र्येव जानातीति वाक्यार्थस्योपमानत्वेन विवक्षणान्मुखतोवैधर्म्यप्रतीतावपि साधर्म्यएव पर्यवसानान्न दोषः । वैधर्म्येणेत्यस्य च वैधर्म्यद्वारा इत्यर्थः । यदि संतीति । एवकारोभिन्नक्रमः । स्वयमेव विकसंति प्रकाशंतइत्यर्थः । अत्रापि गुणाः स्वयं प्रकाशंतइति भावान्वयविधर्मा कस्तूरिकामोदः शपथेन न ज्ञायतइति वाक्यार्थस्तदाक्षिप्तेन किंतु स्वयमेव प्रकाशतइति वाक्यार्थेन चौपम्यं गम्यमिति पूर्ववद्वैधर्म्योदाहरणत्वसंगतिः । यत्त्वत्र कैश्चिदुक्तं विद्वानेवेति पद्यं भवतु नाम कथंचिद्वैधर्म्योदाहरणं यदि संतीति तु न युक्तम् । वैधर्म्योदाहरणं प्रस्तुतधर्मिविशेषोपारूढार्थदार्ढ्याय स्वाक्षिप्तस्वव्यतिरेकसमानजातीयस्य धर्म्यंतरारूढस्याप्रकृतार्थस्य कथनं । यथा 'वंशभवोगुणवानपि संगविशेषेण पूज्यते पुरुषः ॥ न हि तुंबीफलविकलोवीणादंडः प्रयाति महिमानं' इत्यादौ अत्र हि संगविशेषेण पूज्यते इति प्रस्तुतार्थाक्षिप्तस्य संगविशेषेण विना न पूज्यतइति स्वव्यतिरेकस्य सजातीयोनहि तुंबीफलविकल इत्याद्यप्रकृतार्थोनिबद्धइति वैधर्म्योदाहरणत्वम् । यदि संतीत्यत्र तु स्वयं प्रकाशंते न परेणेत्यस्य प्रस्तुतस्यैव सजातीयोऽप्रकृतोर्थः । शपथेन न विभाव्यते किंतु स्वयमेवेति प्रकृतार्थानुरूपतयैव पर्यवसानादिति । तत्रेदं वक्तव्यम् । वंशभवइत्यादिभवदुदाहृतपद्येपि कथं वैधर्म्योदाहरणत्वं । नहीत्यादेस्तुंबीफलविकलोमहिमानं न प्रयात्यपितु तद्युक्तइति प्रकृतार्थानुरूपतयैव पर्यवसानादिति । किं बहुना सर्वत्रैव वैधर्म्यो

दाहरणे साधर्म्यपर्यवसानं विना नोपमानिर्वाहइति तदुच्छेदप्रसंगः । अथाप्रात प्रतिपन्नेनाप्रकृतवाक्यार्थेन वैधर्म्यात्तदुदाहरणत्वं तर्हि प्रकृतेपि तदस्तीति तुल्यं । यदपि प्रस्तुतेत्यादिवैधर्म्योदाहरणत्वनिर्वचनं तदयुक्तं । 'भटाः परेषां विशरारुतामगुर्दधत्यवाते स्थिरतां हि पांसवः' इति वैधर्म्यदृष्टांताव्यापनात् । नह्यत्र प्रस्तुतवाक्यार्थः स्वव्यतिरेकमाक्षिपति किंत्वप्रकृतवाक्यार्थएवेति दिक् ॥ ५० ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायांप्रतिवस्तूपमालंकारप्रकरणम् ॥

चेद्बिंबप्रतिबिंबत्वं दृष्टांतस्तदलंकृतिः ॥ त्वमे
व कीर्तिमान्राजन्विधुरेव हि कांतिमान् ॥५१॥

यत्रोपमानोपमेयवाक्ययोर्भिन्नावेव धर्मौ बिंबप्रतिबिंबभावेन निर्दिष्टौ तत्र दृष्टांतः । त्वमेव कीर्तिमानित्यत्र कीर्तिकांत्योर्बिंबप्रतिबिंबभावः । यथा वा ॥ कामं नृपाः संति सहस्रशोन्ये राजन्वतीमाहुरनेन भूमिं ॥ नक्षत्रताराग्रहसंकुलापि ज्योतिष्मती चंद्रमसैव रात्रिः ॥ यथा वा ॥ देवीं वाचमुपासते हि बहवः सारं तु सारस्वतं जानीते नितरामसौ गुरुकुलक्लिष्टोमुरारिः कविः ॥ अब्धिर्लंघितएव वानरभटैः किंत्वस्य गम्भीरतामापातालनिमग्नपीवरतनुर्जानाति मंथाचलः ॥ नन्वत्रोपमानोपमेयवाक्ययोर्ज्ञानमेकएव धर्मइति प्रतिवस्तूपमा युक्ता । मैवं । अचेतने मंथाचले ज्ञानस्य बाधितत्वेन तत्र जानातीत्यनेन सागराधस्तलावधिसंस्पर्शमात्रस्य विवक्षितत्वात् । अत्रोदाहरणे पदावृत्तिदीपकाद्विशेषः पूर्ववत्प्रस्तुताप्रस्तुतविषयत्वकृतोद्रष्टव्यः । वैधर्म्येणाप्ययं दृश्यते । कृतं च गर्वाभिमुखं मनस्त्वया किमन्यदेवं निहताश्च नोद्विषः ॥ तमांसि तिष्ठंति हि तावदंशुमान्न यावदायात्युदयाद्रिमौलिताम् ॥ ५१ ॥

दृष्टांतालंकारं लक्षयति ॥ चेदिति । वाक्ययोरित्यनुवर्तते । धर्मयोरित्यध्या

हार्थं। तदिति तदेत्यर्थकं अर्थतोव्याचष्टे । यत्रेति। यत्र काव्ये। तथा चोपमानो पमेयवाक्यार्थघटकधर्मयोर्बिंबप्रतिबिंबभावोदृष्टांतइति लक्षणम्। कारुमिति। अनेन प्रकृतराजविशेषेण राजन्वतीं शोभनराजवतीम्। राजन्वान्सौराज्ये इति निपातः। नक्षत्राण्यश्विन्यादीनि सप्तविंशतिः। ताराखतदितराः गोवलीवर्दन्यायात्। ग्रहा भौमादयः संकुला व्याप्ता ज्योतिष्मतीति। प्राशस्त्ये मतुप्। अत्र राजन्वतीज्यो तिष्मतीत्यनयोर्बिंबप्रतिबिंबभावः पूर्वोदाहरणे कीर्तिकांत्योर्बिंबप्रतिबिंबभावप्रयोजकं मनोहारित्वरूपं सादृश्यमार्थमिह तु राजज्योतिषोः प्राशस्त्यरूपं तच्छाब्दमिति भेदः। देवीमिति। देवीं वाचं सरस्वतीं बहवउपासते हि सेवंतएव हिशब्दस्यै वकारार्थत्वात्। तु परं सरस्वतीसंबंधिसारं असौ प्रसिद्धोगुरुकुले क्लिष्टोऽध्ययन श्रमवान् मुरारिनामा कविर्नितरामतिशयेन जानीते। अत्र दृष्टांतमाह। वानररूपैर्भटैर्योद्धृभिरब्धिर्लंघितएव किं त्वस्याब्धेर्गंभीरतां पातालपर्यंतनिमग्ना पीवरा स्थूला तनुर्यस्यैवंविधोमन्थाचलोमंदराद्रिरेव जानातीति। दृष्टान्तोदाहरण त्वासंगतिमाशंकते नन्विति। वाक्ययोरिति सप्तमी। एकधर्मइत्यनंतरं शब्दभेदेन निर्दिष्टइति शेषः। सागरस्याधस्तनोयोऽवधिरिति गंभीरतापदार्थकथनं संस्पर्श स्तु लक्षणया जानात्यर्थइति बोध्यम्। तथा च धर्मभेदान्न प्रतिवस्तूपमा किंतु सारस्वतसारज्ञानसागराधस्तलावधिसंस्पर्शयोर्बिंबप्रतिबिंबभावाद्दृष्टांतालंकारएवेत्या शयः। 'वर्षत्यंबुदमालेयं वर्षत्येषा च शर्वरी' इतिवत्पदावृत्तिदीपकं स्यादित्याशंक्य समाधत्ते। अत्रेति। पूर्ववदर्थावृत्तिप्रतिवस्तूपमयोरिव। प्रस्तुताप्रस्तुतेति दृष्टांतः प्रस्तु ताप्रस्तुतविषयः। पदावृत्तिस्तु तदन्यतरमात्रविषयेत्यर्थः। यद्यप्यत्रात्मनेपदपरस्मै पदभेदेन पदभेदान्न पदावृत्तिशंकोचिता तथापि पाठपरिवर्तनेन पदाभेदेपि न पदावृत्तेरयं विषयइति बोधयितुमेतदुक्तं। अयं दृष्टांतः। कृतं चेति नृपं प्रति मंत्रिणउक्तिः। हे राजन् त्वया मनोगर्वस्याभिमुखं न तु गर्वितं कृतं च। किमन्यदपे क्षितमिति शेषः। एवं शस्त्रप्रयोगादिकं विना नोऽस्माकं द्विषः शत्रवोनिहताश्च न तु निहनिष्यंते। अंशुमान्सूर्योयावदुदयाद्रेर्मौलितां शिरोलंकारतां नायाति तावदेव तमांसि तिष्ठंति तस्मिंस्तु तथाभूते न तिष्ठंतीति दृष्टांतः। अत्र मनोगर्वाभिमुखी करणवैरिहननयोरंशुमदुदयाचलमस्तकानागमनतमःस्थित्योश्च यथाक्रमं वैधर्म्येण बिंबप्रतिबिंबभावः ॥ ५१ ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायां दृष्टांतालंकारप्रकरणम् ॥

वाक्यार्थयोः सदृशयोरैक्यारोपोनिदर्शना ॥ य

द्दातुः सौम्यता सेयं पूर्णेंदोरकलंकता ॥ ५२ ॥

अत्र दातृपुरुषसौम्यत्वस्योपमेयवाक्यार्थस्य पूर्णेंदोरकलंकत्व स्योपमानवाक्यार्थस्य यत्तद्भ्यामैक्यारोपः । यथा वा ॥ अरण्यरुदितं कृतं शवशरीरमुद्वर्तितं स्थलेऽब्जमवरोपितं सुचिरमूखरे वर्षितं ॥ श्वपुच्छमवनामितं बधिरकर्णजापः कृतोधृतोंधमुखदर्पणोयदबुधोजनः सेवितः ॥ अत्राबुधजनसेवायाअरण्यरोदनादीनां यत्तद्भ्यामैक्यारोपः ॥ ५२ ॥

निदर्शनां लक्षयति ॥ वाक्यार्थयोरिति । सदृशवाक्यार्थसंबंधी यऐक्यारोपः । उपमेयवाक्यार्थे उपमानवाक्यार्थाभेदारोपइति यावत् । यद्दातुरिति । दातुः सौम्यतेति यत इति सामान्ये नपुंसकं । सेयमिति विधेयाभिप्रायकं स्त्रीलिंगं । यत्तद्भ्यामिति । यद्यपि मुखं चंद्रइतिवद्दातुः सौम्यता पूर्णेंदोरकलंकतेत्येतावताप्यैक्यारोपः संभवति । तथापि यत्तद्भ्यां शीघ्रं स्फुटतया तदवगमात्तदुपन्यासः । अरण्येति । अबुधोमूर्खोजनः सेवितोयदिति गुणीभूतसेवनक्रियापरामर्शः । उत्तरवाक्यगतेन यच्छब्देन तच्छब्दाक्षेपात् । तदरण्यरुदितं कृतमित्याद्यन्वयः । उद्वर्तनं यवगोधूमादिचूर्णेन मलापकर्षणं । स्थले निर्जलप्रदेशे । अब्जं जलजम् । ऊखरे अंकुरायोग्यक्षारभूभागे शुनः पुच्छं श्वपुच्छं अवनामितं ऋजुतासंपादनाय नम्रीकृतं । बधिरस्य कर्णे जपएवजापः प्रलापइत्यर्थः । अंधस्य मुखे तत्संमुखं दर्पणोधृतः । इत्येवं निरर्थकत्वेन सदृशानामनेकेषां वाक्यार्थानामबुधजनसेवनरूपप्रकृतवाक्यार्थे ऐक्यारोपः पूर्वत्र त्वेकस्यैवैक्यारोपइति विशेषः ॥ ५२ ॥

पदार्थवृत्तिमप्येके वदंत्यन्यां निदर्शनां ॥ त्वन्नेत्रयुगुलं धत्ते लीलां नीलांबुजन्मनोः ॥ ५३ ॥

अत्र नेत्रयुगले नीलांबुजगतलीलापदार्थारोपोनिदर्शना । यथा वा ॥ वियोगे गौडनारीणां यो गंडतलपांडिमा ॥ अदृश्यत स खर्जूरीमंजरीगर्भरेणुषु ॥ पूर्वस्मिन्नुदाहरणे उपमेये उपमानधर्मारोपइह तूपमाने उपमेयधर्मारोपइति भेदः ॥ उभयत्राप्यन्यधर्म

स्यान्यत्रासंभवेन तत्सदृशधर्माक्षेपादौपम्ये पर्यवसानं तुल्यं । इयं पदार्थवृत्तिनिदर्शना ललितोपमेति जयदेवेन व्याहृता । यद्यपि वियोगे गौडनारीणामिति श्लोकः प्राचीनैर्वाक्यार्थवृत्तिनिदर्शनायामुदाहृतस्तथापि विशिष्टयोर्धर्मयोरैक्यारोपोवाक्यार्थवृत्तिनिदर्शना । उपमानोपमेययोरन्यतरस्मिन्नन्यतरधर्मारोपः पदार्थवृत्तिनिदर्शनेति व्यवस्थामाश्रित्यास्माभिरिहोदाहृतः । एवं च 'त्वयि सति शिव दातर्यस्मदभ्यर्थितानामितरमनुसरंतो दर्शयंतोर्थिमुद्रां ॥ चरमचरणपातैर्दुर्ग्रहं दोग्धुकामाः करभमनुसरामः कामधेनौ स्थितायां ॥ दोर्भ्यामब्धिं तितीर्षंतस्तुष्टुवुस्ते गुणार्णवम्'इत्यादिषु वाक्यभेदाभावेपि वाक्यार्थवृत्तिरेव निदर्शना । विशिष्टयोरैक्यारोपसद्भावात् ॥—

निदर्शनांतरमाह ॥ पदार्थेति । पदार्थवृत्तिं पदार्थसंबंधिनीम् । एके आलंकारिकाः अन्यां पूर्वोक्तविलक्षणाम् । त्वन्नेत्रेति । लीलां शोभां नीलांबुजन्मनोर्नीलोत्पलयोः । वियोगइति । गौडदेशगतानां नारीणां वियोगे स्वकांतवियोगकाले यो गंडतले पाण्डिमा पांडुवर्णोभवति । स खर्जूरीणां लतानां मंजरीगर्भस्थेषु रेणुष्वदृश्यत दृष्टइत्यन्वयः । उपमाने यथोक्तरेणुरूपे । उपमेये उपमानधर्मारोपएव पदार्थनिदर्शनायाः प्राचीनैरुदाहरणात्कथमियं पदार्थनिदर्शनोच्यतइति शंकायामाह । उभयत्रेति । उपमेये उपमानधर्मारोपे उपमाने उपमेयधर्मारोपे चेत्यर्थः । तथा चौपम्यपर्यवसायित्वस्यैव पदार्थनिदर्शना जीवातुत्वेनारोपविषयस्योपमेयत्वेन निवेशे प्रयोजनाभावादिहापि सा युक्तैवेति भावः । नन्वेवं सति वाक्यार्थनिदर्शनालक्षणस्यात्रातिव्याप्तिरित्याशंक्याशयवानाह । यद्यपीति । वियोगकालीनगौडनारीगंडतलपांडिम्नः खर्जूरीमंजरीगर्भरेणुदृष्टपांडिम्नश्च यत्तद्भ्यामैक्यारोपसत्त्वादिति भावः । अर्थविशेषविवक्षयातिव्याप्तिं परिहरन्नेव स्वाभिमतनिदर्शनाद्वयविषयविभागं दर्शयति । तथापीति । विशिष्टयोर्बिंबप्रतिबिंबभावापन्नधर्मविशिष्टयोः एवं च वाक्यार्थशब्देनैतादृशार्थविवक्षणाद्वियोगइत्याद्युदाहरणे नातिव्याप्तिरिति भावः । उपमानेत्यादि । एतच्च स्वरूपकथनं । नन्वेवंरूपेण लक्षणे निवेशः । ताद्रूप्यरूपकातिव्याप्तिवारणायो

पमाकल्पकत्वस्यारोपविशेषणस्यावश्यकत्वेनोपमाकल्पकस्तत्त्वद्धर्मारोपइत्येतावदेव लक्षणस्य निर्दुष्टत्वात् । तदुक्तं । 'अभवन्वस्तुसंबंधउपमापरिकल्पकइति' । ता द्रूप्यरूपके तु ताद्रूप्यावच्छिन्नाभेदएव विवक्षितो न पुनरुपमेति तद्वारणम् । ननु त्वयि सतीत्याद्युदाहरणे क्वापि निदर्शना न स्यादन्यधर्मस्यान्यत्रारोपात् एकवाक्यत्वेन वाक्यार्थभेदाभावाच्च । पदार्थवाक्यार्थनिदर्शनयोरसंभवादि त्याशंक्याह । एवं चेति । उक्तव्यवस्थाश्रयणे चेत्यर्थः । विशिष्टयोरिति । बिंबप्रति बिंबभावापन्नवस्तुविशिष्टयोरित्यर्थः । तत्र तावत्पूर्वपद्ये भो शिव अस्मदभ्यर्थितानां दातरि त्वयि सति इतरं क्षुद्रं प्रभुमनुसरंतोर्थिनां मुद्रां चिन्हं दर्शयंतोवयं कामधेनौ स्थितायां दोग्धुकामाश्वरमयोः पाश्चात्ययोः चरणयोः पातैर्दुर्ग्रहं दुःखेन ग्राह्यं करभ मुष्ट्रशिशुमनुसरामइत्यर्थके सकलकामदमहेश्वरकालीनक्षुद्रधनिकानुसरणकर्तुः काम धेनुस्थितिकालीनतथाविधकरभानुसरणकर्तुश्चैक्यारोपः। तत्रोपमानकोटिविशेषणयोः कामधेनुकरभयोरुपमेयकोटिविशेषणयोश्च महेश्वरक्षुद्रधनिकयोर्यथाक्रमं बिंबप्रतिबिं बभावोबोध्यः । एवमनुसरणयोरपि । एवं दोर्भ्यामित्यत्राप्यब्धिगुणसमूहयोर्बिंबप्रति बिंबभावोबोध्यः ।—

वाक्यार्थयोः सदृशयोरिति लक्षणवाक्ये वाक्यार्थशब्देन बिंब प्रतिबिंबभावापन्नवस्तुविशिष्टस्वरूपयोः प्रस्तुताप्रस्तुतधर्मयो र्विवक्षितत्वादिति । एवं च'राजसेवामनुष्याणामसिधारावलेहनं ॥ पंचाननपरिष्वंगोव्यालीवदनचुंबनम्'इत्यत्र प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तां त्रयोरेकैकपदोपात्तत्वेपि वाक्यार्थवृत्तिनिदर्शनाया न क्षतिः । त योर्बिंबप्रतिबिंबभावापन्नवस्तुविशिष्टव्यवहाररूपत्वात् । अतएव निदर्शनायारूपकाद्भेदः । रूपके ह्यविशिष्टयोरेव मुखचंद्रादिक योरैक्यारोपः । 'अंघ्रिदंडोहरेरूर्ध्वमुत्क्षिप्तोबालिनिग्रहे ॥ विधि विष्टरपद्मस्य नालदंडोमुदेस्तु नः'इति विशिष्टरूपकोदाहरणेपि न बिंबप्रतिबिंबभावापन्नवस्तुविशिष्टरूपता । विधिविष्टरकम लश्लिष्टत्वरूपसाधारणधर्मवत्तासंपादनार्थमेव तद्विशेषणोपा दानात् । यद्वातुः सौम्यतेत्यादिनिदर्शनोदाहरणेषु दातृपूर्णेंद्वा

दीनामानंदकरत्वादिनेवात्र विशेषणयोर्बिंबप्रतिबिंबभावाभावा त्। यत्र तु विषयिविशेषणानां परस्परसादृश्येन बिंबप्रतिबिंब भावोस्ति। 'ज्योत्स्ना भस्मच्छुरणधवला बिभ्रती तारकास्थी न्यंतर्धानव्यसनरसिका रात्रिकापालिकीयं ॥ द्वीपाद्द्वीपं भ्रम ति दधती चंद्रमुद्रा कपाले न्यस्तं सिद्धांजनपरिमलं लांछनस्य च्छलेन'। इति सावयवरूपकोदाहरणे तत्रापि विषयविषयि णोस्तद्विशेषणानां च प्रत्येकमैक्यारोपो न तु ज्योत्स्नादिवि शिष्टरात्रिरूपविषयस्य भस्मादिविशिष्टकापालिकीरूपविषयि णश्च विशिष्टरूपेणैक्यारोपोस्तीति । तस्माद्राजसेवा मनुष्या णामित्यादावपि वाक्यार्थवृत्तिनिदर्शनैव युक्ता। मतांतरे त्विह पदार्थवृत्त्यैव निदर्शनया भाव्यमिति ॥ ५३ ॥

नन्वियं व्यवस्था मूलविरुद्धेत्याशंक्याह । वाक्यार्थयोरिति । ननु वाक्यार्थश ब्दस्यावांतरवाक्यार्थसाधारणानेकपदार्थपरत्वेनैवोक्तोदाहणसंग्रहसंभवादेवंविधगुरु तरार्थपरत्वं न युक्तमित्यतआह। एवं चेति। एवंविधार्थविवक्षणे चेत्यर्थः। अवलेहनं जिव्हया घट्टनं। पंचाननः सिंहस्तस्य परिष्वंगआलिंगनम्। व्याली भुजंगी अश क्यत्वं बलवदनिष्टजनकत्वं च साधारणोधर्मः। प्रस्तुतवृत्तांतोराजसेवा। निदर्शना यास्तल्लक्षणस्य न क्षतिर्नाव्याप्तिः। तयोः प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तांतयोः। असिधारादिभिः समं राज्ञोबिंबप्रतिबिंबभावात्तद्विशिष्टयोश्चैक्यारोपादिति भावः। एवं तर्हि सदृशयोरै क्यारोपइत्येव लक्षणमस्त्वित्याशंक्याह। अतएवेति । एतादृशविशेषणविवक्षणादेवे त्यर्थः। भेदोऽव्यावृत्तिः। तथा च तदभावे रूपकेऽतिप्रसंगः स्यादिति भावः। कथ मनेन तद्वारणं तत्राह । रूपके हीति। अविशिष्टयोर्बिंबप्रतिबिंबभावापन्नवस्त्ववि शिष्टयोः। बिंबप्रतिबिंबभावापन्नेत्यस्य व्यावृत्तिं दर्शयति । अंघ्रिदंडइत्यादि । बले दैंत्यविशेषस्य निग्रहे बंधने कर्त्तव्ये ऊर्ध्वमुत्क्षिप्तोहरेरंघ्रिदंडोवोयुष्माकं मुदेऽस्त्विति संबंधः। कीदृशः। विधेर्ब्रह्मणोविष्टरआसनं तद्रूपस्य पद्मस्य नालदंडइत्यर्थः । विशि ष्टरूपकेति । ऊर्ध्वोत्क्षिप्तत्वविशिष्टांघ्रिदंडविधिविष्टरपद्मसंबंधित्वविशिष्टनालदंडसंबं धिरूपकेत्यर्थः। विशेषणेति । ऊर्ध्वोत्क्षिप्तत्वरूपोपमेयविशेषणविधिविष्टरपद्मसंबंधि

त्वरूपोपमानविशेषणयोरित्यर्थः । एवकारसूचितबिंबप्रतिबिंबभावव्यतिरेकं स्फुटय ति । यद्वातुरिति । अभावादिति । सादृश्याभावादिति भावः । रूपकविशेषेऽतिव्या प्तिमाशंक्य परिहरति । यत्र त्वित्यादिना । यत्र त्वित्यस्य इति सावयवरूपकोदाहरणे इत्यग्रेतनेनान्वयः । विषयविषयिविशेषणानामारोपविषयारोप्यमाणसंबंधिनां विशे षणानाम् । ज्योत्स्नेति । इयं रात्रिरेव कापालिकी योगिनी द्वीपाद्द्वीपांतरं भ्रमती त्यन्वयः । एतत्प्रधानरूपकम् । एतदंगभूतान्यपराणि विशेषणैः प्रतिपाद्यंते । यथा ज्योत्स्नारूपेण भस्मना छुरणमंगलेपस्तेन धवला तारकारूपाण्यस्थीनि बिभ्रती अंतर्धानस्य व्यसने कौतुके रसिका चंद्ररूपे मुद्राकपाले न्यस्तं लांछनस्य च्छलेन सिद्धांजनस्य परिमलं चूर्णं दधती धारयंती । दीक्षाकालगृहीतोपकरणेषु मुद्रोपपद नाम्ना पाखंडानां व्यवहारइति चंडीदासः । मुद्रापरिमलशब्दौ प्रशंसार्थावित्यन्ये । मुद्रा चिन्हं तद्रूपे कपाले इति वार्थः । विषयविषयिणोरात्रिकापालिक्योः । तद्विशे षणानां तत्संबंधिनां ज्योत्स्नाभस्मादीनां । यथाश्रुते रात्रिकापालिकीति समासस्यो त्तरपदार्थप्रधानतया ज्योत्स्नादीनां रात्रिविशेषणत्वाभावादसंगतेः प्रत्येकमेवेति । शुद्धस्वरूपेणैवेत्यर्थः । नत्विति । उक्तयुक्त्या विशेषणत्वाभावादिति भावः । वस्तुतो भस्मादेः कापालिकीं प्रत्यपि न विशेषणत्वमपि तु तत्कोटिनिविष्टत्वमेवेत्यपि बोध्यं । वाक्यार्थशब्दस्य बिंबप्रतिबिंबभावापन्नवस्तुविशिष्टार्थपरत्वमंगीकृत्य राजसेवेत्युदा हरणे वाक्यार्थवृत्तिनिदर्शनात्वमुक्तमुपसंहरति । तस्मादिति । उक्तलक्षणस्य व्यवस्थि तत्वादित्यर्थः । मतांतरे त्विति । सदृशयोर्वाक्यार्थयोरैक्यारोपइति यथाश्रुतलक्षणां गीकर्तृमते इत्यर्थः । इह राजसेवेत्युदाहरणे । पदार्थवृत्त्यैवेति । उपमाकल्पकएकपदा र्थे अपरपदार्थतद्धर्मान्यतरारोपइति तल्लक्षणस्य तदभिमतत्वादिति भावः ॥ ५३ ॥

अपरां बोधनं प्राहुः क्रियया ऽसत्सदर्थयोः ॥ नश्येद्राज
विरोधीति क्षीणं चंद्रोदये तमः ॥ ५४ ॥ उदयन्नेव स
विता पद्मेष्वर्पयति श्रियं ॥ विभावयन्समृद्धीनां फलं
सुहृदनुग्रहः ॥ ५५ ॥

कस्यचित्किंचित्क्रियाविशिष्टस्य स्वक्रियया परान्प्रत्यसतः सतोवार्थस्य बोधनं यन्निबध्यते तदपरां निदर्शनामाहुः । असदर्थबोधने उत्तरार्धमुदाहरणम् । तत्र नश्येदिति बोधय

दिति वक्तव्ये बोधयदित्यस्य गम्यमानत्वादप्रयोगः । ततश्च राज्ञा चंद्रेण सह विरुध्य स्वयं नाशक्रियया विशिष्टं तमः स्वकीयनाशक्रियया दृष्टांतभूतया अन्योप्येवं राजविरुद्धश्चेन्नश्येदित्यनिष्टपर्यवसायिनमर्थं बोधयदेव नष्टमिति निबंधनादसदर्थनिदर्शना । तथा उत्तरश्लोके सविता स्वोदयसमयएव पद्मेषु लक्ष्मीमादधानः स्वया पद्मलक्ष्म्याधानक्रियया परान्प्रति समृद्धीनां फलं सुहृदनुग्रहएवेति श्रेयस्करमर्थं बोधयन्निबद्धं इति सदर्थनिदर्शना । यथा वा ॥ उन्नतं पदमवाप्य योलघुर्हेलयैव स पतेदिति ब्रुवन् ॥ शैलशेखरगतः पृषद्गणश्चारुमारुतधुतः पतत्यधः ॥ अत्र गिरिशेखरगतोवृष्टिबिन्दुगणोमंदमारुतमात्रेणापि कंपितः पतन् लघोरुन्नतपदप्राप्तिः पतनहेतुरित्यसदर्थं बोधयन्निबद्धइत्यसदर्थनिदर्शना ॥—

निदर्शनांतरमाह ॥ अपरामिति । पूर्वविलक्षणामित्यर्थः ॥ निदर्शनामित्यनुषज्यते । क्रिययाऽसत्सदर्थयोर्बोधनमपरां निदर्शनां प्राहुरिति संबंधः । सदसदर्थयोरिति वक्तव्येपि छंदोऽनुरोधादित्थमभिधानं । समुद्राभ्रादघइत्यादिसौत्रनिर्देशेन पूर्वनिपातविधेरनित्यत्वज्ञापनात् । लक्षणं व्याचष्टे कस्यचिदिति । अत्रासतःसतोवेति विभागकथनं न तु लक्षणांतर्गतं । उदासीनार्थबोधने चमत्कारित्वाभावेनैवानतिप्रसंगात् । स्वक्रियया सहकारिभूतया क्रियाविशिष्टस्य वस्तुनः संबंध्यर्थस्य बोधनं बोधानुकूलोव्यापारोयन्निबध्यते वर्ण्यते सा निदर्शनेति लक्षणं । अथ 'निवातपद्मोदरसोदराभ्यां विलोचनाभ्यामवलोकयंती ॥ न केवलं यूनि मनोभवेपि व्यनक्ति कंचित्तपसः प्रभावं' इत्यादावतिव्याप्तिः । अवलोकनक्रियाविशिष्टया कामिन्या तपःप्रभावबोधनस्य वर्णनादिति चेत् न । क्रिययेत्यनेन दृष्टांतविधया बोधनस्य विवक्षितत्वात् । तत्कोदाहरणे च लिंगविधया बोधकत्वेन तदभावात् । इत्थं च दृष्टांततया क्रियाविशिष्टस्यार्थबोधकत्वं वर्ण्यमानं निदर्शनेति पर्यवसितं । नश्येदित्यत्र बोधनस्यावर्णनात्कथमुदाहरणत्वमतआह । तत्रेति । उदाहरणइत्यर्थः । लक्ष्ये लक्षणं संगमयति । ततश्चेति । बोधनस्य गम्यमानत्वाच्चेत्यर्थः । दृष्टांतभूत

येति । दृष्टांतेष्वनुभूतया विद्यमानयेत्यर्थः । दृष्टांतोभूतः संजातोययेति वा । एवं तमोवत् । चंद्रस्यापि राजत्वं सोमोवै ब्राह्मणानां राजेत्यादिश्रुतिप्रसिद्धं । अनिष्टपर्यवसायिनमर्थं नाशरूपानिष्टसाधनं राजविरुद्धत्वरूपमर्थं । उन्नतमिति । योलघुरल्पबुद्धिरल्पपरिमाणश्च स उन्नतं पदं उत्कर्षमुच्चस्थानं चावाप्य हेलयैव पतेदिति ब्रुवन् कथयन् शैलशेखरगतोगिरिमस्तकवर्त्ती पृषद्गणोजलबिंदुसमूहश्चारुणा मंदेनापि मारुतेन धुतः कंपितोऽधःपतत्युत्कर्षाद्धीयतेऽधोदेशे च पततीत्यर्थः । ध्रुवमिति पाठे बोधनस्य पूर्ववद्गम्यमानत्वादप्रयोगः । दृषत्कणइति पाठे पाषाणकणइत्यर्थः ॥—

चूडामणिपदे धत्ते यो देवं रविमागतं ॥ सतां कार्यातिथेयीति बोधयन् गृहमेधिनः ॥ अत्र समागतं रविं शिरसा संभावयन्नुदयाचलः स्वनिष्ठया रविधारणक्रियया समागतानां सतामेवं गृहमेधिभिरातिथ्यं कार्यमिति सदर्थं बोधयन्निबद्धइति सदर्थनिदर्शना । अत्र केचित् वाक्यार्थवृत्तिपदार्थवृत्तिनिदर्शनाद्वयमसंभवद्वस्तुसंबंधनिबंधनमिति तृतीया तु संभवद्वस्तुसंबंधनिबंधनेति च व्यवहरंति । तथा हि । आद्यनिदर्शनायां वाक्यार्थयोरैक्यमसंभवत्तयोः साम्ये पर्यवस्यति । द्वितीयनिदर्शनायामप्यन्यधर्मोऽन्यत्रासंभवन्धर्मिणोः साम्ये पर्यवस्यति । तृतीयनिदर्शनायां तु स्वक्रियया परान्प्रति सदसदर्थबोधनं संभवदेव समतां गर्भीकरोति । बोधयन् गृहमेधिनइत्यादौ हि कारीषोग्निरध्यापयतीतिवत्समर्थाचरणे णिचः प्रयोगः । ततश्च यथा कारीषोग्निः शीतापनयनेन बटूनध्ययनसमर्थान्करोति एवं वर्ण्यमानः पर्वतः स्वयमुपमानभावेन गृहमेधिनउक्तबोधनसमर्थान्कर्त्तुं क्षमते । यथायं पर्वतः समागतं रविं शिरसा संभावयत्येवं गृहमेधी समागतं संतमुचितपूजया संभावयेदित्यतः संभवति बोधनसंबंधइति ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

चूडेति ॥ यउदयाचलआगतं देवं रविं चूडामणेः पदे स्थाने मस्तके धत्ते धारयति । किंकुर्वन् । गृहमेधिनोगृहस्थान्सतामातिथेयी कार्येति बोधयन् । आतिथेयी आतिथ्यं । अत्र उक्तनिदर्शनात्रयविषये । केचिदित्यस्येतिव्यवहरंतीत्यनेनान्वयः । धर्मिणोरिति । धर्मयोः । साम्यमात्रेण चमत्कारानिष्पत्तेस्तत्कृतबिंबप्रतिबिंबभावेन धर्मिणोः साम्यावगतिरिति भावः । गर्भीकरोतीति । स्वविशेषणत्वेन स्वीकरोतीत्यर्थः । दृष्टांततया बोधनस्यैव तत्र विवक्षितत्वात् । एतदेवोपपादयति बोधयन्नित्यादिना । करीषं शुष्कगोमयं तस्यायं कारीषः । समर्थाचरणे समर्थकरणे । सामर्थ्योत्पादनइति यावत् । भावप्राधान्यात् । उपमानभावेन दृष्टांतत्वेन । एवं प्रदर्शिते निदर्शनात्रये निदर्शनापदप्रवृत्तिनिमित्तस्यैकस्याभावान्नानार्थ एव निदर्शनाशब्दइति बोध्यं ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायां निदर्शनाप्रकरणम् ॥

व्यतिरेकोविशेषश्चेदुपमानोपमेययोः ॥ शैला
इवोन्नताः संतः किंतु प्रकृतिकोमलाः ॥ ५६ ॥

अयमुपमेयाधिक्यपर्यवसायी व्यतिरेकः । यथा वा ॥ पल्लवतः कल्पतरोरेषविशेषः करस्य ते वीर ॥ भूषयति कर्णमेकः परस्तु कर्णं तिरस्कुरुते ॥ तन्न्यूनत्वपर्यवसायी यथा । रक्तस्त्वं नवपल्लवैरहमपि श्लाघ्यैः प्रियायागुणैस्त्वामायांति शिलीमुखाः स्मरधनुर्मुक्तास्तथा मामपि ॥ कांतापादतलाहतिस्तवमुदे तद्वन्ममाप्यावयोः सर्वं तुल्यमशोक केवलमहं धात्रा सशोकः कृतः ॥ अनुभयपर्यवसायी यथा । दृढतरनिबद्धमुष्टेः कोशानिषण्णस्य सहजमलिनस्य ॥ कृपणस्य कृपाणस्य च केवलमाकारतोभेदः ॥५६॥

व्यतिरेकं लक्षयति ॥ व्यतिरेकइति । विशेषोवैलक्षण्यं । उपमेयस्याधिक्यमुत्कर्षः । पल्लवतइति । पंचम्यर्थे तसिल् । कल्पतरोः पल्लवतः पल्लवादेषवक्ष्यमाणस्ते तव करस्य विशेषइति संबंधः । एकः पल्लवः परोहस्तः । कर्णं राधेयं तिरस्कुरुते दानातिशयेनेति भावः । अत्रोपमेयस्य करस्योत्कर्षः । पूर्वोदाहरणे उन्नतत्वेनौपम्यं शाब्दमिह तु रक्तवत्कोमलत्वादिप्रयुक्तं तद्गम्यमिति भेदः । तन्न्यूनत्वेति । उपमेय

न्यूनत्वेत्यर्थः । रक्तस्त्वमिति । अशोकवृक्षं प्रति विरहिणः कस्यचिदुक्तिः । हे अशोक आवयोः सर्वं तुल्यं समानम् । अहं केवलं धात्रा विधात्रा सशोकः शोकसहितः कृतः । त्वं तु शोकरहितइत्यशोकपदश्लेषादवगम्यते । किं तत्सर्वं समानं तत्राह रक्तइत्यादि । त्वं नूतनैः पल्लवैरक्तोरक्तवर्णः अहमपि प्रियायाः श्लाघनीयैर्गुणैः सौंदर्यादिभीरक्तोऽनुरक्तः । अर्थात्प्रियायाम् । हे सखे त्वां प्रति शिलीमुखाभ्रमराआयांति मां प्रत्यपि स्मरेण धनुषा मुक्ताः प्रेरिताः शिलीमुखाबाणाआयांति । एवं कांतायाः पादतलस्याघातो यथा तव मुदे संतोषाय तद्वत्तथा ममापि संतोषायेत्यर्थः । कामिनीपादघातेनाशोकस्य पुष्पोद्गमइति कविप्रसिद्धिः । अत्रोपमेयस्य सशोकत्वे नापकर्षः । अनुभयपर्यवसायी उपमेयोत्कर्षापकर्षान्यतरपर्यवसानरहितः । दृढतरेति । कृपणस्य कृपाणस्य खड्गस्य चाकारतोदीर्घाद्वर्णादाकृतेश्च केवलं भेदोवैलक्षण्यं । प्रकारांतरेण तु साम्यमेवेत्यर्थः । कथं तत्राह दृढतरेत्यादि । दृढतरं निबद्धोमुष्टिर्येनेति । कृपणपक्षे धनव्ययवैमुख्येन मुष्टिमोचनाभावात् । खड्गपक्षे तु दृढतरं निबद्धः संबद्धोमुष्टिर्मुष्टिग्राह्यभागोयस्येत्यर्थः । कोशोभांडारगृहं तत्र निषण्णउपविष्टः कृपणः कोशे पिधानके निषण्णः स्थितइति खड्गपक्षे सहजमलिनः स्वभावमलिनः मलिनवेषत्वात्कृपणः खड्गस्तु कृष्णवर्णत्वादिति । एवं च किंचिद्धर्मप्रयुक्तसाम्यवत्तया प्रतीयमानयोः किंचिद्धर्मप्रयुक्तवैलक्षण्यं व्यतिरेकशरीरं । वैलक्षण्यं तु क्वचिदुपमेयस्योत्कर्षे क्वचिच्च तदपकर्षे पर्यवसन्नं क्वचित्तु तदन्यतरपर्यवसानविरहेपि स्ववैचित्र्यविश्रांतमात्रमिति बोध्यं । एतेन चरमभेदद्वयतदुदाहरणदूषणं कस्यचिदापातरमणीयमिव भासमानं प्रयुक्तं वेदितव्यं । अत्यंतासारतया तु नानुवादमर्हतीत्युपरम्यते ॥ ५६ ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायां व्यतिरेकप्रकरणम् ॥

सहोक्तिः सहभावश्चेद्भासते जनरंजनः ॥ दिगंतमगमत्तस्य कीर्तिःप्रत्यर्थिभिः सह ॥ ५७ ॥

यथा वा ॥ छाया संश्रयते तलं विटपिनां श्रांतेव पांथैः समं मूलं याति सरोजलस्य जडता ग्लानेव मीनैः सह ॥ आचामत्यहिमांशुदीधितिरपस्तप्तेव लोकैः समं निद्रा गर्भगृहं सह प्रविशति क्लांतेव कांताजनैः ॥ जनरंजनइत्युक्तेरनेन सार्द्धं विहरांबुराशेरित्यादौ न सहोक्तिरलंकारः ॥ ५७ ॥

सहोक्तिरितिलक्ष्यनिर्देशः । सहभावइत्यादिलक्षणं । सहभावः साहित्यं । जनरंजनः सहृदयजनाल्हादकः । एवं च चमत्कृतिजनकं साहित्यं सहोक्तिरिति लक्षणं । दिगंतमिति । तस्य राज्ञः कीर्तिः प्रत्यर्थिभिः शत्रुभिः सह दिगंतमगमदित्यन्वयः । अत्र च तृतीयायानिरूपितत्वार्थकतया प्रत्यर्थिनिरूपितसाहित्यवती कीर्तिर्गमनाश्रयइति बोधे एकधर्मान्वयित्वरूपसाहित्यबलात्प्रत्यर्थिनामपि गमनान्वयप्रतीतिः । तदुक्तं । 'सा सहोक्तिः सहार्थस्य बलादेकं द्विवाचकं' इति । छायेति । ग्रीष्मर्तौ मध्यान्हवर्णनमिदम् । छाया पांथैरध्वगैः समं सार्धं विटपिनां तरूणां तलं मूलप्रदेशं संश्रयते । कुतइत्याकांक्षायामुत्प्रेक्षते श्रांतेवेति । श्रमश्चात्रातपातिशयकृतोबोध्यः । एवमग्रेपि । जडता शीतलता ग्लानेव सरोजलस्य मूलमधोदेशं मीनैर्मत्स्यैः सह याति गच्छति । ग्लानिर्बलापचयः । तथा अहिमाउष्णा अंशवः करायस्यैवंभूतस्य रवेर्दीधितिस्तप्तेव संतप्तेव सती लोकैः समं अपः जलानि आचामति पिबति । दीधितिः स्त्रियामित्यमरः । निद्रा क्लांतेव सती कांताजनैः सह गर्भगृहमभ्यंतरगृहं प्रविशति । तत्रैव तदुद्भवात् । क्लांतिस्तेजोहानिः । सौकुमार्यातिशयेन तत्सौलभ्यात्कांतोपादानं । इत्यादाविति । इंदुमतीस्वयंवरे रघुवंशे 'अनेन सार्द्धं विहरांबुराशेस्तीरेषु तालीवनमर्मरेषु ॥ द्वीपांतरानीतलवंगपुष्पैरपाकृतस्वेदलवामरुद्भिः' इति पद्यं । अत्र सहोक्तिचमत्कारित्वान्नालंकाररूपेत्यर्थः ॥ ५७ ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायां सहोक्तिप्रकरणम् ॥

विनोक्तिश्चेद्विना किंचित्प्रस्तुतं हीनमुच्यते ॥ विद्या हृद्यापि साऽवद्या विना विनयसंपदम् ॥ ५८ ॥

यथा वा ॥ यश्च रामं न पश्येत्तु यं च रामोन पश्यति ॥ निंदितः सभवेल्लोके स्वात्माप्येनं विगर्हते ॥ अत्र च रामदर्शनेन विना हीनत्वं विनाशब्दमंतरेणैव दर्शितम् ॥ ५८ ॥

विनोक्तिरिति । किंचिद्विना प्रस्तुतं वर्ण्यहीनं दुष्टमुच्यते चेत्तदा विनोक्तिनामालंकारइत्यर्थः । विद्येति । विनयसंपत्तिं विना या विद्या सा हृद्या मनोहरापि दुष्टेत्यन्वयः । अत्र प्रस्तुतायाविद्यायाविनयं विना दुष्टत्वमुक्तम् । यश्चेति । यः पुरुषः स्वात्मा स्वांतःकरणं विगर्हते निंदति रामदर्शनं विनेति । रामकर्मकं रामकर्तृकं च दर्शनं विनेत्यर्थः । अंतरेणापीति । विनापीत्यर्थः । तथा च विनोक्तिरित्यर्थग्रहणं न तु शब्दग्रहणमिति भावः ॥ ५८ ॥

तच्चेत्किंचिद्विना रम्यं विनोक्तिः सापि कथ्यते ॥ वि
ना खलैर्विभात्येषा राजेंद्र भवतः सभा ॥ ५९ ॥

यथा वा ॥ आविर्भूते शशिनि तमसा मुच्यमानेव रात्रिर्नैश
स्यार्चिर्हुतभुजइव च्छिन्नभूयिष्ठधूमा ॥ मोहेनांतर्वरतनुरियं ल
क्ष्यते मुक्तकल्पा गंगा रोधःपतनकलुषा गृह्णतीव प्रसादं ॥ अत्र त
मःप्रभृतीन्विना निशादीनां रम्यत्वं विनाशब्दमंतरेण दर्शितं॥५९॥

प्रकारांतरमाह ॥ तच्चेदिति । तत्प्रस्तुतं किंचिद्विना रम्यं चेत्सापि विनोक्तिः क थ्यतइत्यन्वयः । इत्थं च किंचिद्व्यतिरेकेण प्रस्तुतस्य रम्यत्वारम्यत्वान्यतरवर्णनं वि नोक्तिरिति प्रकारद्वयसाधारणं सामान्यलक्षणं बोध्यम् । यत्तु हृद्योविनार्थसंबंधएव विनोक्तिः । हृद्यत्वं च विनाकृतस्य वस्तुनोरमणीयत्वारमणीयत्वाभ्यां भवतीत्यर्वा चीनैरुक्तं तदयुक्तम् । कारणं विना कार्योत्पत्तिकथनरूपे विभावनालंकारेऽतिव्याप्ते र्वारणाय विनार्थसंबंधप्रयुक्तप्रस्तुतगतरमणीयत्वादेरपि लक्षणे निवेशस्यावश्यकत्वादि ति । आविर्भूतइति । मानवतीविषये नायकस्य परामर्शोयं । इयं वरतनुरंतः अंतःक रणे मोहेन मानावेशेन मुक्तकल्पा ईषन्न्यूनमुक्ता लक्ष्यते । केव । पूर्वं रोधसस्तटस्य प तनेन कलुषा अनंतरं कालुष्यापगमात्प्रसादं नैर्मल्यं गृह्णत्याश्रयंती गंगेव । तथा श शिनि चंद्रे आविर्भूते उदिते सति तमसा मुच्यमाना रात्रिरिव । एवं छिन्नोनष्टोभूयि ष्ठोधूमोयस्याएवंभूता निशिभवस्य हुतभुजोवन्हेरर्चिः शिखेवेति । दर्शितमिति । अर्थ तोबोधितमित्यर्थः ॥ ५९ ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायां विनोक्तिप्रकरणम् ॥

समासोक्तिः परिस्फूर्तिः प्रस्तुतेऽप्रस्तुतस्य चेत् ॥
अयमैंद्रीमुखं पश्य रक्तश्चुंबति चंद्रमाः ॥ ६०॥

यत्र प्रस्तुतवृत्तांते वर्ण्यमाने विशेषणसाम्यबलादप्रस्तुतवृत्तांत स्यापि परिस्फूर्तिस्तत्र समासोक्तिरलंकारः । समासेन संक्षेपेण प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तांतयोर्वचनात् । उदाहरणमयमैंद्रीति । अत्र हि चंद्रस्य प्राचीप्रारंभलक्षणमुखसम्बंधलक्षणे उदये वर्ण्यमाने मुखशब्दस्य प्रारम्भवदनसाधारण्याद्रक्तशब्दस्यारुणकामुकसा

धारण्याच्चुंबतीत्यस्य प्रस्तुतार्थसंबन्धमात्रपरस्य शक्यार्थांतरसाधारण्याच्चन्द्रमःशब्दगतपुल्लिंगेन ऐंद्रीशब्दगतस्त्रीलिंगेन तत्प्रतिपाद्येंद्रसंबंधित्वेन चोपस्कृतादप्रस्तुतपरवनितासक्तपुरुषवृत्तांतः प्रतीयते। यथा वा ॥ व्यावल्गत्कुचभारमाकुलकचं व्यालोलहारावलिप्रेंखत्कुंडलशोभिगंडयुगलं प्रस्वेदि वक्त्रांबुजं॥ शश्वद्दत्तकरप्रहारमधिकश्वासं रसादेतया यस्मात्कंदुक सादरं सुभगया संसेव्यसे तत्कृती ॥ अत्र कंदुकवृत्तांते वर्ण्यमाने व्यावल्गत्कुचभारमित्यादिक्रियाविशेषणसाम्याद्विपरीतरतासक्तनायिकावृत्तांतः प्रतीयते। पूर्वत्र विशेषणानि श्लिष्टानीह साधारणानीति भेदः। सारूप्यादपि समासोक्तिर्दृश्यते।—

समासोक्तिं लक्षयति ॥ समासोक्तिरिति। प्रस्तुते वर्ण्यमाने अप्रस्तुतस्याप्रस्तुतवृत्तांतस्य परिस्फूर्तिश्चेत्तदा समासोक्तिरित्यन्वयः। अयमिति। इंद्रस्येयमैंद्री प्राची मुखमादिभागोवदनं च रक्तोरक्तवर्णोऽनुरक्तश्च। चुंबनं संबंधोवक्त्रसंयोगविशेषश्च। यथाश्रुतलक्षणस्य वक्ष्यमाणे। 'असावुदयमारूढः कांतिमान् रक्तमंडलः॥ राजा हरति सर्वस्य हृदयं मृदुलैः करैः' इत्यादिप्रकृताप्रकृतश्लेषेऽतिव्याप्तेराह। विशेषणसाम्यबलादिति। विशेषणमात्रसाम्यबलादित्यर्थः। एवं च विशेषणमात्रसाम्यगम्याप्रस्तुतवृत्तांतत्वं लक्षणं बोध्यं। उदाहृतश्लेषे चाप्रकृतनृपवृत्तांतस्य विशेष्यवाचिना श्लिष्टेन राजपदेनाप्यवगमान्नातिव्याप्तिः। संज्ञाप्रवृत्तिनिमित्तमवयवार्थं दर्शयति। समासेनेति। वचनात्प्रतिपादनात्। लक्ष्ये लक्षणं संगमयति। अत्रेति। प्रारंभआदिभागः। साधारण्याच्छिष्टत्वात्। यद्यपि चुंबतीत्यत्र न श्लेषस्तथाप्यर्थद्वयबोधकत्वमात्रेण तस्य साधारण्योक्तिः। उपस्कृतादिति साधारण्यादित्यस्य विशेषणं। तत्र चंद्रमःशब्दगतेन पुल्लिंगेन नायकत्वाभिव्यक्त्या उपस्कारः। ऐंद्रीतिस्वरूपपरं तद्वतेन स्त्रीलिंगेन तदर्थस्य नायिकात्वाभिव्यक्त्या ऐंद्रीशब्दप्रतिपाद्येनेंद्रसंबंधित्वेन च परकीयत्वाभिव्यक्त्येति बोध्यं। वृत्तांतोव्यवहारोमुखचुंबनरूपः। व्यावल्गदिति। नायिकानुरक्तस्य कस्यचित्क्रीडालंबनं कंदुकं प्रत्युक्तिरियम्। हे कंदुक सुभगया सुंदर्या एतया नायिकया रसात्प्रीतिविशेषात्सादर

मादरसहितं यथास्यात्तथा यस्मात्संसेव्यसे तत्तस्मात्कृती धन्योसीत्यन्वयः । कथमित्याकांक्षायां संसेवनक्रियां विशिनष्टि । व्यावल्गदित्यादिना । व्यावल्गद्विशेषत आसमंताच्चलन्कुचभारोयत्र तथा आकुलाः क्रीडावेशेनेतस्ततः पर्यस्ताः कचाः केशायत्र एवं व्यालोला दोलायिता हारावलिर्यत्र तथा प्रेंखद्भ्यां चंचलाभ्यां कुंडलाभ्यां शोभायुक्तं गंडयुगलं यत्र एवं प्रस्वेदयुक्तं वक्त्रांबुजं यत्र शश्वन्निरंतरं दत्तः करेण प्रहारोयत्र तथा अधिकः श्वासोयत्र । तथेति । वृत्तांतः विपरीतरतरूपः । अत्रापि कंदुकशब्दगतपुल्लिंगेन नायकत्वाभिव्यक्तिर्बोध्या । श्लिष्टानीति । श्लेषमूलकाभेदाध्यवसायविषयाणीत्यर्थः । साधारणानीति । श्लेषं विनैव प्रकृताप्रकृतवृत्तांतयोरनुगतानीत्यर्थः । तथा च लक्षणे साम्यशब्देन श्लेषकृतं स्वारसिकं च साम्यं विवक्षितमिति भावः । सारूप्यात्सादृश्यात् ।—

यथा वा ॥ पुरा यत्र स्रोतः पुलिनमधुना तत्र सरितां विपर्यासं यातोघनविरलभावः क्षितिरुहां ॥ बहोर्दृष्टं कालादपरमिव मन्ये वनमिदं निवेशः शैलानां तदिदमिति बुद्धिं द्रढयति ॥ अत्र वनवर्णने प्रस्तुते तत्सारूप्यात्कुटुंबिषु धनसंतानादिसमृद्ध्यसमृद्धिविपर्यासं प्राप्तस्य तत्समाश्रयस्य ग्रामनगरादेर्वृत्तांतः प्रतीयते । अत्र च प्रस्तुताप्रस्तुतसाधारणविशेषणबलात्सारूप्यबलाद्वाऽप्रस्तुतवृत्तांतस्य प्रत्यायनं तत्प्रस्तुते विशेष्ये तत्समारोपार्थं सर्वथैव प्रस्तुतानन्वयिनः कविसंरंभगोचरत्वायोगात् । ततश्च समासोक्तावप्रस्तुतव्यवहारसमारोपश्चारुताहेतुः । न तु रूपकइव प्रस्तुते अप्रस्तुतरूपसमारोपोस्ति । मुखं चंद्रइत्यत्र मुखे चंद्रत्वारोपहेतुचंद्रपदसमभिव्याहारवद्रक्तश्चुंबति चंद्रमाइत्यादिसमासोक्त्युदाहरणे चंद्रादौ जारत्वाद्यारोपहेतोस्तद्वाचकपदसमभिव्याहारस्याभावात् । 'निरीक्ष्य विद्युन्नयनैः पयोदोमुखं निशायामभिसारिकायाः ॥ धारानिपातैः सह किंनु वांतश्चंद्रोयमित्यार्ततरं ररास' इत्येकदेशविवर्तिरूपकोदाहरणइव प्रस्तु

ते अप्रस्तुतरूपसमारोपगमकस्याप्यभावात् । तत्र हि विद्युन्नयनैरित्यत्र निरीक्षणानुगुण्यादुत्तरपदार्थप्रधानरूपमयूरव्यंसकादिसमासव्यवस्थितादुत्तरपदार्थभूतनयनान्वयानुरोधात् । पयोदे अनुक्तमपि द्रष्टृपुरुषत्वरूपणं गम्यमुपगम्यते ॥—

पुरेति । उत्तरचरिते सीतात्यागानन्तरं कदाचिद्वनम्प्रति गतस्य भगवतो रामचन्द्रस्येयमुक्तिः । पुरा वनवासकाले सरितां नदीनां स्रोतः प्रवाहो यत्र प्रदेशे आसीत्तत्राधुना पुलिनमस्तीति शेषः । तथा क्षितिरुहां तरूणां घनविरलभावो विपर्यासं वैपरीत्यं यात प्राप्तः । सांद्राणां विरलता विरलानां शाखापल्लवादिवृद्ध्या सांद्रता जातेत्यर्थः । तथा च बहोर्भूयसः कालादनंतरं दृष्टमिदं वनमपरमन्यदिव मन्ये परं तु शैलानां पर्वतानां निवेशो विन्यासविशेषस्तदेवेदं वनमिति बुद्धिं प्रत्यभिज्ञारूपां द्रढयति दृढीकरोतीत्यर्थः । तत्सारूप्यादिति । वनसादृश्यादित्यर्थः । ग्रामादौ किं वनसादृश्यमित्याकांक्षायां तद्गर्भं विशेषणमाह । कुटुंबिष्वित्यादि । कुटुंबिषु कुटुंबिगतो योधनसमृद्ध्यसमृद्ध्योर्विपर्यासस्तं प्राप्तस्येत्यर्थः । तत्समाश्रयस्य तादृशकुटुंबिसमाश्रयस्य । तथा च समृद्ध्यसमृद्धिविपर्यासवदाश्रयत्वं सादृश्यमिति भावः । किमस्य सादृश्यस्योत्थापकमिति चेत् घनविरलेति विपर्यासमिति च । ताभ्यामुक्तसादृश्यगर्भीकरणात् । एतेनैषा सादृश्यगर्भविशेषणोपस्थापितसादृश्यमूला समासोक्तिरिति मूलग्रंथानवबोधरतद्विरोधश्चेति दूषणमलग्नकं वेदितव्यम् । अथात्राप्रस्तुतवृत्तांतस्य विशेषणसाम्यगम्यत्वाभावादुक्तलक्षस्याव्याप्तिरिति चेन्न । विशेषणसाम्यगम्यसादृश्यगम्यत्वेपि विशेषणसाम्यगम्यत्वानपायात् । प्राधान्यात्तु परं सारूप्यस्य गमकत्वोपदर्शनं सारूप्यादिति ग्रंथेन । एवमग्रेपि विशेषणसाम्यात्सादृश्याद्वेति विकल्पोक्तिरपि प्राधान्याभिप्रायैवेति निरवद्यं । एवमलंकारं निरूप्य तद्बोधप्रकारमुपदर्शयितुं भूमिकामारचयति । अत्र चेति । अत्र एषूदाहरणेषु । अप्रस्तुतवृत्तांतस्येति । अप्रकृतजारादिसंबंधिनश्चुंबनादिव्यवहारस्येत्यर्थः । विशेष्ये चंद्रादौ । सर्वथा आरोपानारोपान्यतरविधया । प्रकृतान्वयिनः प्रकृतान्वयशून्यस्य । यद्वा सर्वथैवेत्यस्य कवीत्यादिनान्वयः । कविसंरंभेति स्वप्रतीत्युद्देश्यकशब्दसंदर्भरूपकविव्यापारेत्यर्थः । अप्रस्तुतवृत्तांतस्य चुंबनादेरिवाप्रस्तुतस्य जारादेरपि चंद्रादौ समारोप इति मतं निराकरोति । नन्विति । अप्रस्तुतरूपेति । अप्रस्तुतस्वरूपेत्यर्थः । कुतस्तत्राह । मुखमित्यादि । तादात्म्येन चंद्रारोपे तादा

त्म्यस्यापि संसर्गविधया आरोपविषयत्वात्तस्य च चंद्रत्वानतिरेकाच्चंद्रत्वारोपेत्युक्तिः। न तु प्रकारतया चंद्रत्वारोपउक्तइति भ्रमितव्यम्। चंद्रइतिशब्देन चंद्रविशेषणत्वेनोपस्थितस्य चंद्रत्वस्य मुखे विशेषणतयाऽरोपासंभवात्। एवं जारत्वेत्यत्रापि बोध्यं। तद्वाचकेति जारवाचकेत्यर्थः। ननु जारादिपदसमभिव्याहाराभावाच्छ्रौतारोपासंभवेप्यार्थोजाराद्यारोपोस्तु। न हि तत्रापि तादृशसमभिव्याहारोहेतुः। रूपकध्वनेरुच्छेदापत्तेरित्याशंक्याह। निरीक्ष्येति। पयोदोमेघोविद्युत्स्वरूपैर्नयनैर्निशायामभिसारिकायामुखं वीक्ष्य धारानिपातैः सह वांतः किं त्वयं चंद्रइति मत्वा आर्ततरं यथा स्यात्तथा ररासे आक्रंदनं कृतवानित्यर्थः। उदाहरणइवेति व्यतिरेकदृष्टांतः। अत्र यथागमकमस्ति तादृशस्य समासोक्त्युदाहरणे अभावादित्यर्थः। तथा चार्थारोपोप्यनाशंक्यइति भावः। ननु विद्युन्नयनैरित्यत्र किमप्रस्तुतारोपगमकं यदभावात्समासोक्तौ तदभावइत्यतोगमकं दर्शयितुमाह तत्रेति। आनुगुण्यादानुकूल्यात्। उपमितसमासस्य पूर्वपदार्थप्रधानतया नयनसदृशविद्युत्करणकत्वस्य निरीक्षणे संभवात्प्रतिकूलत्वमिति भावः। अनुक्तमप्यश्रौतमपि। रूपणमारोपः।-

नचेह तथा निरीक्षणवत् त्वय्यागते किमिति वेपतएषसिंधुरिति श्लोके सेतुकृत्वादिवच्चाप्रस्तुतासाधारणवृत्तांतउपात्तोऽस्ति। नाऽपि श्लिष्टसाधारणादिविशेषणसमर्पितयोः प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तांतयोरप्रस्तुतवृत्तांतस्य विद्युन्नयनवत्प्राधान्यमस्ति। येन तदनुरोधात्त्वं सेतुमंथकृदित्यत्रेव प्रस्तुतेनुक्तमप्यप्रस्तुतरूपसमारोपमभ्युपगच्छेम। तस्माद्विशेषणसमर्पिताप्रस्तुतव्यवहारसमारोपमात्रमिह चारुताहेतुः। यद्यपि प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तांतयोरिह श्लिष्टसाधारणविशेषणसमर्प्पितयोर्भिन्नपदोपात्तविशेषणयोरिव विशेष्येणैव साक्षादन्वयादस्ति समप्राधान्यम् तथाप्यप्रस्तुतवृत्तान्तान्वयानुरोधान्न प्रस्तुतेऽप्रस्तुतरूपसमारोपोंगीकार्यः। तथा हि। यथा प्रस्तुतविशेष्येऽप्रस्तुतवृत्तांतस्यान्वयायोग्यता तथैवाप्रस्तुतेपि जारादौ नास्ति प्रस्तुतवृत्तांतस्यान्वययोग्यता। एवं च समप्रधानयोः प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तांतयोरन्यतरस्यावश्य

मारोपेऽभ्युपगन्तव्ये श्रुतएव प्रस्तुतेऽप्रस्तुतस्यारोपश्चारुताहेतुरिति युक्तम् । नन्वेवं सति विशेषणसाम्यादप्रस्तुतस्य गम्यत्वं समासोक्तिः । 'विशेषणानां साम्येन यत्र प्रस्तुतवर्तिनां ॥ अप्रस्तुतस्य गम्यत्वं सा समासोक्तिरिष्यते' इत्यादीनि प्राचीनानां समासोक्तिलक्षणानि न संगच्छेरन् । प्रस्तुते श्लिष्टसाधारणादिविशेषणसमर्पितानुरागपूर्वकवदनचुम्बनाद्यप्रस्तुतवृत्तांतसमारोपमात्रस्य चारुताहेतुत्वाभ्युपगमेन विशेषणसाम्यकृतकामुकाद्यप्रस्तुतधर्मिव्यंजनानपेक्षणादिति चेदुच्यते ॥—

नचेहेति । इह समासोक्त्युदाहरणे । तथा निरीक्षणवन्नयनकरणकनिरीक्षणवत्सेतुकृत्वादीत्यादिना मंथनकारित्वपरिग्रहः । नन्विहापि परनायिकामुखचुंबनरूपस्याप्रस्तुतवृत्तांतस्याप्रस्तुतासाधारणधर्मत्वादप्रस्तुतारोपगमकत्वं स्यादित्याशंक्य परिहरति । नापीति । साधारणादीत्यादिना सादृश्यगर्भविशेषणसंग्रहः । वृत्तांतयोरिति निर्धारणे षष्ठी । वृत्तांतयोर्मध्यइत्यर्थः । विद्युन्नयनवदिति । प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्विद्युन्नयनयोर्मध्ये यथा नयनस्योत्तरपदार्थप्रधानसमासात्प्राधान्यं तथा नास्तीत्यर्थः । सेतुमंथकृदिति पाठः । सेतुबंधकृदिति त्वपपाठः कथंचिदर्थतोऽनुवादत्वेन व्याख्येयः । उपसंहरति । तस्मादिति । मात्रपदेनाऽप्रस्तुतारोपव्यवच्छेदः । विद्युन्नयनवत्समासकृतश्रौतप्राधान्याभावेपि विशेषणसामर्थ्यावगतस्याप्रस्तुतवृत्तांतस्यार्थतः प्राधान्यमस्तीति शंकते । यद्यपीति । नन्वप्रस्तुतवृत्तांताभिन्नत्वेनावगतस्य प्रस्तुतवृत्तांतस्य प्रस्तुतविशेष्येणान्वयात्कथमप्रस्तुतवृत्तांतस्य प्राधान्यमिति शंकानिरासायाह । विशेष्येणैवेति । ननु तद्विशेषणीभूतप्रस्तुतवृत्तांतेनेत्येवकारार्थः । समाधत्ते तथापीति । अयमाशयः । नात्र श्लिष्टादिविशेषणैः समर्पितः परनायिकामुखचुंबनादिरूपोऽप्रस्तुतवृत्तांतः प्रागेव कयापि व्युत्पत्त्या प्रस्तुतगतत्वेन भासते । यद्बलादप्रस्तुतजाराद्यारोपावगतिः स्यात् । अपितु ताटस्थ्येनावगते तस्मिन्प्रस्तुतासंबद्धस्य कविसंरंभगोचरत्वायोगात्प्रस्तुतसमारोपितत्वेन पर्यवसानमिति । नन्वेवं तर्हि प्रस्तुतवृत्तांतस्याप्यप्रस्तुतवृत्तांताश्रये धर्मिण्यन्वयोस्तु । असंबद्धाभिधानप्रसंगपरिहारस्य तुल्यत्वादित्याशंक्याह । तथाहीत्यादि । एवं च योग्यतारूपविनिगमकविरहे चं मास्तु तर्हि कस्याप्यन्वयस्तत्राह । अवश्यमिति । अन्यथाऽसंबद्धा

भिधानप्रसंगापत्तेरिति भावः। किं तर्हि विनिगमकं तत्राह। श्रुतएवेति। तथा च श्रुतप्रस्तुतार्थोपस्कारकतया चमत्कारहेतुत्वमेव विनिगमकमिति भावः। अप्रस्तुतस्या प्रस्तुतवृत्तांतस्य। नन्वेवमिति। एवमप्रस्तुतसमारोपानंगीकारे विशेषणान्यथानुपपत्त्या दिविद्यानाथोक्तं लक्षणं। प्रस्तुतवर्तिनां विशेषणानां साम्येनेत्यन्वयः। प्रस्तुते समारोपार्थम्।—

स्वरूपतोऽप्रस्तुतवृत्तांतस्यारोपो न चारुताहेतुः। किंत्वप्रस्तुत कामुकादिसंबंधित्वेनावगम्यमानस्य तस्यारोपः। तथाभूतस्यैव रसानुगुणत्वात्। न च तावदवगमने विशेषणपदानां सामर्थ्यमस्ति। अतः श्लेषादिमहिम्ना विशेषणपदैः स्वरूपतः समर्पितेन वदनचुंबनादिना तत्संबंधिनि कामुकादावभिव्यक्ते पुनस्तदीयत्वानुसंधानं तत्र भवति। यथास्वरूपतोदृष्टेन राजाश्वादिना तत्संबंधिनि राजादौ स्मारिते पुनरश्वादौ तदीयत्वानुसंधानमिति विशेषणसाम्येन वाच्योपस्कारकस्याप्रस्तुतव्यंजनस्यास्त्यपेक्षा। अतएव श्लिष्टविशेषणायामिव साधारणविशेषणायामप्यप्रस्तुतव्यवहारसमारोपइत्येव प्राचीनानां प्रवादः। कंदुके व्यावल्गत्कुचभारत्वादिविशिष्टवनितासेव्यत्वस्य कामुकसंबंधित्वेनैव समारोपणीयत्वात्। स्वरूपतः कंदुकेपि तस्य सत्वेनासमारोपणीयत्वात्। किंच सारूप्यनिबंधनत्वेनोदाहृतायां समासोक्तावप्रस्तुतवृत्तांतस्याशब्दार्थस्याप्रस्तुतवृत्तान्तरूपेणैव गम्यतया तेन रूपेण तत्र समारोपसिद्धेः। अन्यत्रापि तथैव युक्तमिति युक्तमेव प्राचीनानां लक्षणमिति विभावनीयं॥ ६०॥

अप्रस्तुतधर्मिव्यंजनानपेक्षायामपि समारोप्यमाणवृत्तान्तविशेषणत्वार्थं तदपेक्षणान्न लक्षणासंगतिरित्याह। स्वरूपतइत्यादि। स्वरूपतोऽप्रस्तुतसंबंधित्वेनाज्ञायमानस्य नन्वपेक्षासत्वेऽपि विशेषणसाम्यस्य तद्व्यंजनासामर्थ्याल्लक्षणासंगतितादवस्थ्यमित्याशंक्य साक्षादसामर्थ्येपि वृत्तांताभिव्यक्तिद्वारा तत्संभवान्न दोषइत्याह।

नचेत्यादि । तदीयत्वानुसंधानं कामुकसंबंधित्वानुसंधानं । तत्र मुखचुंबनादौ । अनुसंधानं तद्वति पाठः । अनुसंधानवदिति पाठे यथेत्यस्यासंगतेः । अतएवाप्रस्तुतव्यंजनस्यापेक्षणादेव । नन्वप्रस्तुतधर्मिव्यंजनानपेक्षणे ईदृशः प्रवादः कुतोन युक्तस्तत्राह । कंदुकइति । विशिष्टेत्यस्य सेव्यत्वेनान्वयः । संबंधित्वेनैवेत्येवकारो क्तमेवार्थं सोपपत्तिकमाह । स्वरूपतइति । अप्रस्तुतकामुकसंबंधित्वानालिंगितरूपेणे त्यर्थः । तथा चारोपासंभवात्तादृशप्रवादानुपपत्तिरिति भावः । श्लिष्टविशेषणायाम यमैंद्रीत्यादौ मुखचुंबनादेः स्वरूपतोप्यारोपस्यैव सत्त्वात्साधारणविशेषणायामुपष्टंभकत्वेन प्रवादोपन्यासः । ननु तत्रापि तादृशवनितासेव्यत्वस्य तादृशवनिताकृतविपरीतरतपात्रत्वरूपस्याप्रस्तुतवृत्तांतरूपस्य स्वरूपतोप्यारोपस्यैव संभवान्न तादृशप्रवादानुपपत्तिरतआह । किंचेति । युक्तमिति । तत्सामान्यादितरेषु तथात्वमिति न्यायादिति भावः । लक्षणमितिजातावेकवचनं । तदेवमुक्तरीत्या 'अयमैंद्रीमुखं पश्य रक्तश्चुंबति चंद्रमाः' इत्यत्र शक्तिव्यंजनाभ्यां प्राचीप्रारंभसंबंधाश्रयश्चंद्रोजारसंबंधिसानुरागपरनायिकामुखचुंबनाश्रयइति बोधः । अप्रस्तुतवृत्तांताभिन्नत्वेनाध्यवसितस्य प्रस्तुतवृत्तांतस्य तादात्म्येनाप्रस्तुतारोपविषये प्रस्तुतधर्मिण्यन्वयइति मते तु सानुरागपरनायिकामुखचुंबनाभिन्नप्राचीप्रारंभसंयोगाश्रयोजाराभिन्नश्चंद्रइति बोधः । एवमुदाहरणांतरेप्यनेनैव प्रकारेण बोधप्रकाराऊहनीयाः ॥ ६० ॥
इत्यलंकारचंद्रिकायां समासोक्तिप्रकरणम् ।

अलंकारः परिकरः साभिप्राये विशेषणे ॥ सुधांशुकलितोत्तंसस्तापं हरतु वः शिवः ॥ ६१ ॥

अत्र सुधांशुकलितोत्तंसइति विशेषणं तापहरणसामर्थ्याभिप्रायगर्भम् । यथा वा ॥ तव प्रसादात्कुसुमायुधोपि सहायमेकं मधुमेव लब्ध्वा ॥ कुर्यां हरस्यापि पिनाकपाणेर्धैर्यच्युतिं के मम धन्विनोन्ये ॥ अत्र पिनाकपाणेरिति हरविशेषणं कुसुमायुधइत्यर्थलभ्याहमर्थविशेषणं च सारासारायुधत्वाभिप्रायगर्भं । यथा वा ॥ सर्वाशुचिनिधानस्य कृतघ्नस्य विनाशिनः ॥ शरीरकस्यापि कृते मूढाः पापानि कुर्वते ॥ अत्र शरीरविशेष

णानि तस्य हेयत्वेनासंरक्षणीयत्वाभिप्रायगर्भाणि । व्यास्थं नैकतया स्थितं श्रुतिगणं जन्मी न वल्मीकतो नाभौ नाभवमच्युतस्य सुमहद्भाष्यं च नाभाषिषं ॥ चित्रार्थां न बृहत्कथामचकथं सुत्राम्णि नासं गुरुर्देव त्वद्गुणवृंदवर्णनमहं कर्तुं कथं शक्नुयां ॥ अत्र श्रुतिगणं न व्यास्थमित्यादीनि विशेषणानि स्वस्मिन्व्यासाद्यसाधारणकार्यकर्तृत्वनिषेधमुखेन नाहं व्यासइत्याद्यभिप्रायगर्भाणि ।—

गुणीभूतव्यंग्यप्रभेदभूतसमासोक्त्यलंकारप्रसंगात्तत्प्रभेदं परिकरालंकारं लक्षयति । अलंकारइति । अलंकारत्वोत्कीर्तनं च दोषाभावेनैव गतार्थत्वमिति शंकानिरासार्थं। तत्प्रपंचनं चाग्रे करिष्यते । साभिप्राये प्रकृतार्थोपपादकार्थविषयकाभिप्रायपूर्वकं तथाभूतार्थव्यंजकइति यावत् । इत्थं च प्रकृतार्थोपपादकार्थव्यंजकविशेषणत्वं लक्षणं बोध्यं । ध्वनावतिव्याप्तिवारणाय प्रकृतार्थोपपादकेति । हेत्वलंकारवारणाय बोधकत्वं विहाय व्यंजकत्वनिवेशः । वक्ष्यमाणपरिकरांकुरालंकारवारणाय विशेषणेति । तत्र तु विशेष्यं तथेति नातिप्रसंगः । सुधांश्विति । सुधांशुना कलितः कृतउत्तंसः । शेखरोयेन सइति हरविशेषणं । उत्तंसः कर्णपूरे स्याच्छेखरे चावतंसवदिति विश्वः । सामर्थ्याभिप्रायं सामर्थ्यव्यंजकं । तवेति । इंद्रं प्रति कामस्योक्तिः । तव प्रसादात्कुसुमायुधोप्यहं मधुं वसंतमेवैकं मुख्यं सहायं लब्ध्वा पिनाकोधनुर्विशेषः पाणौ यस्य तादृशस्यापि हरस्य धैर्यच्युतिं धैर्यस्खलनं कुर्यां । अन्ये धन्विनो धनुर्धरा मम पुरः के अगणनीयाइत्यर्थः । कुसुमायुधइति विशेषणं चेत्यन्वयः । अर्थलभ्येति । कुर्यामित्युत्तमपुरुषाक्षिप्तेत्यर्थः । अभिप्रायगर्भमभिप्रायपूर्वकं । अएवावयवार्थमात्रविश्रांतत्वाद्धरपदेन न पौनरुक्त्यमपि । सर्वेति । सर्वेषामशुचीनां रक्तपूयरेतोविण्मूत्रादीनां निधानस्य स्थानभूतस्य कृतघ्नस्योत्तमान्नपानादिकृतोपकारनाशकस्य । शरीरकस्येति निंदायां कप्रत्ययः । कृते तदर्थं तत्संरक्षणार्थमितियावत् । विशेषणानि पूर्वार्धोक्तानि । तस्य शरीरस्य । व्यास्थमिति । राजानं प्रति कवेरुक्तिः । हे देव राजन् त्वद्गुणानां वृंदस्य समूहस्य वर्णनं कर्तुमहं कथं शक्नुयां शक्तोभवेयमित्यन्वयः । कुतस्तत्राह । यतोहमेकरूपतया स्थितं वेदसमूहं न व्यास्थमनेकशाखारूपेण न विस्तारितवान् । तथा च तत्कर्ता व्यासो न भवामीति व्यज्यते । एवमग्रेपि ।

वल्मीकतोवल्मीकाज्जन्माऽस्यास्तीति जन्मी न भवामीति शेषः तथा च नाहं वाल्मीकिरिति। अच्युतस्य नाभौ नाऽभवं नोत्पन्नइत्यनेन नाहं चतुर्मुखइति। सुमहद्भाष्यं महाभाष्यं च नाभाषिषं न भाषितवानित्यनेन नाहं सहस्रजिव्हः शेषइति। चित्रोविचित्रोर्थोयस्यास्तां बृहत्कथां न अचकथं कथितवानित्यनेन नाहं तद्वक्ता शिवोगुणाढ्योवेति। सुत्राम्णि इंद्रे गुरुरुपदेशकोनासमित्यनेन नाहं वाक्पतिरिति च व्यज्यते।—

तत्राद्ययोरुदाहरणयोरेकैकं विशेषणं समनंतरयोः प्रत्येकं बहूनि विशेषणानि। तत्रापि प्रथमोदाहरणे सर्वाणि विशेषणान्येकाभिप्रायगर्भाणि पदार्थरूपाणि च। द्वितीयोदाहरणे भिन्नाभिप्रायगर्भाणि वाक्यार्थरूपाणि चेति भेदः। एतेषु व्यंग्यार्थसद्भावेपि न ध्वनिव्यपदेशः। शिवस्य तापहरणे मन्मथस्य कैमुतिकन्यायेन सर्वधन्विधैर्यभंजकत्वे शरीरसंरक्षणार्थं पापमाचरतां मूढत्वे स्वस्य वर्णनीयराजगुणकथनाशक्तत्वे च वाच्यएवोपस्कारकत्वात्। अतएव व्यंग्यस्य वाच्यपरिकरत्वात्परिकरइति नामास्यालंकारस्य। केचित्तु निष्प्रयोजनविशेषणोपादानेऽपुष्टार्थत्वदोषस्योक्तत्वात्सप्रयोजनत्वं विशेषणस्य दोषाभावमात्रं न कश्चिदलंकारः। एकनिष्ठतादृशानेकविशेषणोपन्यासे परं वैचित्र्यविशेषात्परिकरइत्यलंकारमध्ये परिगणितइत्याहुः। वस्तुतस्त्वनेकविशेषणोपन्यासएव परिकरइति न नियमः। श्लेषयमकादिष्वदुष्टार्थदोषाभावेन तत्रैकस्यापि विशेषणस्य साभिप्रायस्य विन्यासे विच्छित्तिविशेषसद्भावात्परिकरोपपत्तेः।—

उक्तेषूदाहरणेषु वैलक्षण्यं दर्शयति। तत्रेत्यादिना। एकैकमेकस्य विशेष्यस्यैकमेव समनन्तरयोरनन्तरोक्तयोः प्रत्येकमेकं विशेष्यं प्रति तत्रापि तयोर्मध्येपि एकाभिप्रायगर्भाण्येकार्थाभिप्रायपूर्वकाणि। वाक्यार्थेति। न व्यास्थमित्यादिनिषेधवाक्यार्थषट्कस्योक्तरीत्या हेतुत्वेनांतिमवाक्यार्थे विशेषणत्वादिति भावः। एतेषु

उक्तोदाहरणेषु । ध्वनिव्यपदेशोध्वनिव्यवहारः । तत्र हेतुमाह । तापहरणेत्यादिना । तापहरणे इत्यादिसप्तम्यंतचतुष्टयस्य वाच्यइत्यनेन सामानाधिकरण्येनान्वयः । उपस्कारकत्वादिति । तथा चापरांगरूपगुणीभूतव्यंग्यभेदत्वान्न ध्वनिव्यवहारइति भावः । नन्वेवमपि यथाश्रुतलक्षणस्य निःशेषच्युतेत्यादिध्वनावतिव्याप्तिरित्यतआह अतएवेति । वाच्योपस्कारकत्वादेवेत्यर्थः । परिकरत्वादंगत्वात् । तथा च परिकरपदमहिम्ना प्रकृतार्थोपपादकत्वस्य व्यंग्यविशेषणस्य लाभान्नातिव्याप्तिरिति भावः । अपुष्टार्थेति भावप्रधानं । उक्तत्वादिति । अर्थोऽपुष्टः कष्टो व्याहतपुनरुक्तदुःक्रमग्राम्याइत्यादिनाऽलंकारिकैरुक्तत्वादित्यर्थः । कथं तर्हि तैरेवास्यालंकारत्वेन कथनमतआह एकनिष्ठेति । तादृशेति साभिप्रायेत्यर्थः । दोषाभावेनेति । अपुष्टार्थत्वस्य दोषत्वाभावेनेत्यर्थः । उद्भटालंकारसंपत्त्या सहृदयैव मुख्यरूपदूषकता बीजाभावादिति भावः । विच्छित्तिश्चमत्कृतिः परिकरत्वोपपत्तेः परिकरस्यालंकारत्वोपपत्तेः । तत्र दोषः स्यात्प्रसक्त्या विच्छित्तिविशेषस्य तदभावयुक्तत्वासंभवात्तत्प्रयोजकमलंकारत्वमावश्यकमिति भावः—

यथा ॥ अतियजेत निजां यदि देवतामुभयतश्च्यवते जुषतेप्यघं ॥ क्षितिभृतैव सदैवतका वयं वनवताऽनवता किमहिद्रुहा॥ अत्र हि पुरुहूतपूजोद्युक्तान्नंदादीन् प्रति भगवतः कृष्णस्य वाक्ये गोवर्धनगिरिरेव चास्माकं रक्षकत्वेन दैवतमिति सएव पूजनीयोनत्वरक्षकः पुरुहूतइत्येवं परे वनवतेतिगोवर्द्धनगिरेर्विशेषणं काननवत्त्वान्निर्झरादिमत्त्वाच्च पुष्पमूलफलतृणादिभिरारण्यकानामस्माकमस्मद्धनानां गवां चायमेव रक्षकइत्यभिप्रायगर्भं । एवमत्र साभिप्रायैकविशेषणविन्यासस्याऽपि विच्छित्तिविशेषवशादस्य साभिप्रायस्याऽलंकारत्वसिद्धावन्यत्रापि सुधांशुकलितोत्तंसइत्यादौ तस्यात्मलाभो न निवार्यते । अपि च एकपदार्थहेतुकं काव्यलिंगमलंकारइति सर्वसंमतं तद्वदेकस्यापि विशेषणस्य साभिप्रायस्यालंकारत्वं युक्तमेव ६१

यमकस्थलेउदाहरति । यथेति । निजां देवतामतिक्रम्य यदि यजेत अर्थाद्देवतां

तरं पूजयेत् तदोभयतोलोकद्वयाच्च्यवते अश्यत्यघं पापमपि जुषते सेवते प्राप्नोतीति यावत् । का निजा देवता तत्राह । वयं धनवता प्रशस्तवनयुक्तेन क्षितिभृता गोवर्द्धनगिरिणैव सदैवतका दैवतसहिताः। सएवास्माकं दैवतमित्यर्थः। अनवताऽरक्षकेण । अहिद्रुहा इंद्रेण । किं प्रयोजनमिति शेषः । अहिर्वृत्रासुरः अहिर्वृत्रासुरे सर्पे इति विश्वः । नन्वेवं सति तत्रैवालंकारता स्यान्नतु सुधांशुकलितोत्तंसइत्यादावतआह । एवमिति । विच्छित्तिविशेषेति दोषाभावप्रयुक्तविच्छित्तिव्यावृत्तेत्यर्थः । ननु यमकादावपि तादृशविच्छित्तिविशेषे मानाभावः। विच्छित्तिसामान्यं तु पर्युदस्तदोषाभावेनाप्युपपन्नम् । आपत्कालपर्युदस्तस्य मृच्छौचहीनतादोषस्याभावेनैव तदानीमपि मृच्छौचकर्तुरतिशयाधानमिति नालंकारत्वसिद्धिरित्यतआह अपिचेति । 'भस्मोद्धूलन भद्रमस्तु भवते रुद्राक्षमाले शुभं हा सोपान परंपरे गिरिसुताकांतालयालंकृतिः ॥ अद्याराधनतोषितेन विभुना युष्मत्सपर्यासुखालोकोच्छेदिनि मोक्षनामनि महामोहे निलीयामहे' इत्यादौ मोक्षस्य महामोहत्वे सुखालोकोच्छेदित्वं सुखालोकोच्छेदिनीत्येकपदार्थोहेतुरिति काव्यलिंगमलंकारत्वेन यथा स्वीकृतं न तु निर्हेतुत्वदोषाभावमात्रतया विच्छित्तिविशेषस्यानुभवसिद्धत्वात्तथेहापीति भावः ॥६१ ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायां परिकरप्रकरणम् ॥

साभिप्राये विशेष्ये तु भवेत्परिकरांकुरः ॥ चतु
र्णां पुरुषार्थानां दाता देवश्चतुर्भुजः ॥ ६२ ॥

अत्र चतुर्भुजइति विशेष्यं पुरुषार्थचतुष्टयदानसामर्थ्याभिप्रायगर्भं । यथा वा ॥ फणींद्रस्ते गुणान्वक्तुं लिखितुं हैहयाधिपः ॥ द्रष्टुमाखंडलः शक्तः काहमेष क ते गुणाः । फणींद्रइत्यादिविशेष्यपदानि सहस्रवदनाद्यभिप्रायगर्भाणि ॥ ६२ ॥

साभिप्रायइति । अत्र विशेषणपदस्थाने विशेष्येति प्रक्षिप्य पूर्ववल्लक्षणं बोध्यं । तच्च परिकरेऽतिव्याप्तिवारणार्थं । लक्ष्ये लक्षणं संगमयति । अत्रेति । यद्यपि देवांतरव्यावर्तकतया चतुर्भुजइति विशेषणं तथापि नृपादिसाधारणदेवपदशक्तेर्विष्णौ नियमनेन विशेष्यप्रतीत्यौपयिकतया विशेष्यपदत्वमभिमतं बोध्यं । असंदिग्धमुदाहरति । फणींद्रइति । राजानं प्रति कवेरुक्तिः । तव गुणान्वक्तुं फ

णींद्र : शेषोऽसमर्थइत्यध्याहार्यं । एवमग्रेपि । हैहयाधिपः कार्तवीर्यः । आखंडल इंद्रः । उभयत्र गुणानित्यनुषज्यते । एष मर्त्यधर्मः । अहं क ते गुणाः केति कशब्दौ महदंतरं सूचयतः । सहस्रमुखत्वादीत्यादिना सहस्रबाहुत्वसहस्रनयनत्वयोः संग्रहः । अत्र अनेकेषां विशेष्यपदानां तत्तदभिप्रायगर्भत्वं विशेषः ॥ ६२ ॥ इति परिकरांकुरप्रकरणम् ॥

नानार्थसंश्रयः श्लेषोवर्ण्यावर्ण्योभयाश्रितः ॥ सर्वदोमाधवः पायात्स यो गंगामदीधरत् ॥ ६३ ॥ अब्जेन त्वन्मुखं तुल्यं हरिणा हितसक्तिना ॥ उच्चरद्भूरिकीलालः शुशुभे वाहिनीपतिः ॥ ६४ ॥

अनेकार्थशब्दविन्यासः श्लेषः । स च त्रिविधः । प्रकृतानेकविषयः अप्रकृतानेकविषयः प्रकृताप्रकृतानेकविषयश्च । सर्वदेत्यादिक्रमेणोदाहरणानि । तत्र सर्वदोमाधवइति स्तोतव्यत्वेन प्रकृतयोर्हरिहरयोः कीर्तनं प्रकृतश्लेषः । अब्जं कमलमब्जश्चंद्रस्तयोरुपमानमात्रत्वेनाप्रकृतयोः । कीर्तनमित्यप्रकृतश्लेषः । वाहिनीपतिः सेनापतिः समुद्रश्च ॥ तत्र समितौ शस्त्रप्रहारोत्पतद्रुधिरस्य सेनापतेरेव वर्णनं प्रकृतमितिप्रकृताप्रकृतश्लेषः । यथा वा ॥ त्रातः काकोदरोयेन द्रोग्धापि करुणात्मना ॥ पूतनामारणख्यातः समेस्तु शरणं प्रभुः ॥ नीतानामाकुलीभावं लुब्धैर्भूरिशिलीमुखैः ॥ सदृशे वनवृद्धानां कमलानां त्वदीक्षणे ॥ असावुदयमारूढः कांतिमान् रक्तमंडलः ॥ राजा हरति लोकस्य हृदयं मृदुलैः करैः॥ तत्राद्ये स्तोतव्यत्वेन प्रकृतयोः रामकृष्णयोः श्लेषः द्वितीये उपमानत्वेनाप्रकृतयोः पद्महरिणयोः श्लेषः । तृतीये राजा हरति लोकस्येति चंद्रवर्णनप्रस्तावे प्रकृतस्य प्रत्यग्रोदितचंद्रस्याप्रकृतस्य नवाभिषिक्तस्य नृपतेः श्लेषः ।—

श्लेषं लक्षयति ॥ नानार्थेति । नानार्थस्य । शब्दस्य संश्रयोयोजनं श्लेषइति लक्षणं । वर्ण्येत्यादिविभागः । वर्ण्यं चावर्ण्यं च वर्ण्यावर्ण्योभयं च एतत्त्रयाश्रितस्तद्विषयइत्यर्थः । सर्वेति । सर्वदः स माधवः पायात् यः अगं गोवर्धनपर्वतं गां पृथ्वीं च वराहावतारे धृतवानिति विष्णुपक्षे । हरपक्षे तु स उमाधवः सर्वदा पायात् । योगंगां धृतवानित्यर्थः । हरिणेन मृगेणांकरूपतया आहिता कृता सक्तिः संगोयस्येति चंद्रपक्षे । हरिणा सूर्येणेति कमलपक्षे उच्चरच्छस्त्रपातैरुद्गच्छत्कीलालं रुधिरं यस्य स वाहिनीपतिः सेनापतिः । तथा वाहिनीनां नदीनां पतिः समुद्रश्चेति पक्षे कीलालं जलं । समितौ संग्रामे । त्रातइति । येन करुणायुक्तांतःकरणेन द्रोहकर्तापि अदरोभयशून्यः काकस्त्रातोरक्षितो न तु हतः। सपवित्रनामा । रणे ख्यातोविभूरामोमे शरणमस्त्वित्यर्थः । कृष्णपक्षे तु काकोदरः कालियसर्पः पूतनायाराक्षस्यामारणेन ख्यातइति शेषः । नीतानामिति । दयितां प्रति नायकोक्तिः । तव ईक्षणे नेत्रे कमलानां पद्मानां हरिणानां च सदृशे स्तइत्यन्वयः । कीदृशानां वने जले अरण्ये च वृद्धिं प्राप्तानाम् । तथा लुब्धैर्लोभशीलैर्भूरिभिः शिलीमुखैर्भ्रमरैराकुलीभावं व्यासतां नीतानामिति पद्मपक्षे । हरिणपक्षे तु लुब्धैः व्याधैः कर्तृभिर्भूरि शिलीमुखैर्बाणैः करणभुतैराकुलीभावं चपलतां नीतानामित्यर्थः । मृगप्रभेदे कमलइतिविश्वः । असाविति । उदयं शैलमभिवृद्धिं च रक्तं रक्तवर्णमनुरक्तं च मंडलं बिंबं देशश्च राजा चंद्रोनृपश्च मृदुलैरभिनवैरल्पैश्च करैः किरणैर्ग्राह्यधनैश्च । प्रत्यग्रोदितेति अभिनवोदितेत्यर्थः—

यदत्र प्रकृताप्रकृतश्लेषोदाहरणे शब्दशक्तिमूलध्वनिमिच्छंति प्राञ्चः । तत्प्रकृताप्रकृताभिधानमूलकस्योपमादेरलंकारस्य व्यंग्यत्वाभिप्रायं न त्वप्रकृतार्थस्यैव व्यंग्यत्वाभिप्रायं । अप्रकृतार्थस्यापि शक्त्या प्रतिपाद्यस्याभिधेयत्वावश्यंभावेन व्यक्त्यनपेक्षणात् । यद्यपि प्रकृतार्थे प्रकरणबलाज्झटिति बुद्धिस्थे सत्येव पश्चान्नृपतिनद्ग्राह्यधनादिवाचिनां राजकरादिपदानामन्योन्यसन्निधानबलात्तत्तद्विषयशक्त्यंतरोन्मेषपूर्वकमप्रस्तुतार्थः स्फुरेत् । नचैतावता तस्य व्यंग्यत्वं । शक्त्याप्रतिपाद्यमाने सर्वथैव व्यक्त्यनपेक्षणात्पर्यवसिते प्रकृतार्थाभिधाने

पश्चात्स्फुरति चेत् कामं गूढश्लेषोभवतु। अस्ति चान्यत्रापि गूढश्लेषः॥—

ननु प्रकरणेनाभिधायानियमनादप्रकृतार्थस्य व्यंग्यत्वमेवेति कथं श्लेषइत्याशंक्याह। यदिति। अलंकारस्येति। नचैवं शब्दशक्तिमूलवस्तुध्वनेरुच्छेदइति वाच्यम्। 'शनिरशनिश्च तमुच्चैर्निहंति कुप्यसि नरेंद्र यस्मै त्वं। यत्र प्रसीदति पुनः सभात्युदारोनुदारश्च' इत्यत्र शनिविरुद्धरूपे प्रस्तुतेऽशनिशब्देनाभिधया प्रतीयमानेऽपि तन्मूलकस्य विरुद्धावपि त्वदनुवर्तनार्थमेकं कार्यं कुरुतइति वस्तुध्वनेरशनिशब्दव्यक्तिमूलस्य संभवात्। अलंकारस्येत्यस्योपलक्षणत्वात्। अन्योन्यसन्निधानबलात्परस्परार्थसंबंध्यर्थवाचकशब्दसमभिव्याहाररूपशब्दांतरसन्निधिबलात्। तथा चाप्रकृतेप्यभिधानियामकमस्तीति भावः। एतावता पूर्वापरभावमात्रेण तस्याप्रकृतार्थस्य गूढश्लेषइति। गूढत्वं चाप्रकृतत्वेन द्वितीयार्थस्य शीघ्रमप्रत्ययात्।—

अयमतिजरठाः प्रकाममगुर्वीरलघुविलंबिपयोधरोपरुद्धाः॥ सततमसुमतामगम्यरूपाः परिणतदिक्करिकास्तटीर्बिभर्ति॥ मंदमग्निमधुरर्यमोपलादर्शितश्वयथुचाभवत्तमः॥ दृष्टयस्तिमिरजं सिषेविरे दोषमोषधिपतेरसन्निधौ॥ अत्र हि समासोक्त्युदाहरणयोः प्राकरणिकेर्थे प्रकरणवशाज्झटिति बुद्धिस्थे विशेषणसाम्यादप्रकृतोपि वृद्धवेश्यावृत्तांतादिः प्रतीयते। तत्र समासोक्तिरभंगश्लेषइति सर्वेषामभिमतमेव। एवमन्यत्रापि गूढश्लेषे ध्वनिबुद्धिर्न कार्या॥—

अयमिति। माघे रैवतकगिरिवर्णनं। अयं गिरिस्तटीर्बिभर्तीत्यन्वयः। किंभूताः। अतिजरठाअत्यंतं कठिनाः। प्रकाममगुर्वीरतिमहत्यः। अलघुभिर्विलंबमानैर्मेघैर्व्याप्ताः। निरंतरं प्राणिनामगम्यरूपाः। परिणतातिर्यग्दंतप्रहारिणोदिग्गजायासु ताः। वृद्धवेश्यापक्षे तु जरठाजीर्णाः पयोधराः कुचाः अगम्याः संगमायोग्याः परिणते प्रकटे दिक्करिके यासां ताइत्यर्थः। दिग्वर्तुलं दशनक्षतं करिकानखक्षतं। दिग्दष्टं वर्तुलाकारं करिका नखरेखिकेति यादवः। मंदमिति। ओषधीनां पत्युश्चंद्रस्यासन्निधौ सत्यर्यमोपलाः सूर्यकांतामंदीभूतमग्निं धृ

तवंतः । तमः दर्शितः श्वयथुः पुष्टत्वं येन तथाऽभवत् । दृष्टयस्तिमिरजं दोष मांद्यं सिषेविरे । पक्षांतरे ओषधिपतिर्वैद्यः । एवं मंदाग्नित्वशोथतिमिराणि रोगविशेषाः । वृत्तांतादित्यादिपदाद्रोगिवैद्यवृत्तांतः परिगृह्यते । अभंगश्लेषइति । तथा च श्लेषस्थले व्यंजनाविरहादभक्ते तत्स्वीकारे श्लेषव्यवहारः सर्वेषामनुपपन्नः स्यादिति भावः ॥—

यथा वा ॥ रम्याइति प्राप्तवतीः पताकारागं विविक्ताइति वर्द्धयंतीः ॥ यस्यामसेवंत नमद्वलीकाः समं वधूभिर्वलभीर्युवानः ॥ अत्र द्वितीयांतविशेषणसमर्पितार्थांतराणां न शब्दसामर्थ्येन वधूभिरन्वयः विभक्तिभेदात् । न च विभक्तिभेदेपि तदन्वयाक्षेपकं साधर्म्यमिह निबद्धमस्ति । यतः 'एतस्मिन्नधिकपयःश्रियं वहंत्यः संक्षोभं पवनभुवा जवेन नीताः ॥ वाल्मीकेररहितरामलक्ष्मणानां साधर्म्यं दधति गिरां महासरस्यः ॥' इत्यत्रेवाक्षिप्तश्लेषोभवेत् ॥—

रम्याइति । माघएव द्वारकावर्णनम् । यस्यां द्वारकायां युवानोवधूभिः समं वलभीः प्रासादोपरितनगृहाण्यसेवंत सेवितवंतः । किंभूताः रम्याः इति हेतोः । पताकावैजयंतीः । प्राप्तवतीः विविक्ताविजनाः इति हेतोः । रागं रतिं वर्द्धयंतीः । नमंति वलीकानि छादनपटलप्रांतायासां ताः । वधूपक्षे पताकासौभाग्यानि । पताका वैजयंत्यां स्यात्सौभाग्यनाटकांकयोरिति मेदिनी । रागमनुरागं । विविक्ताः सतीत्वेन पवित्राः । नमत्त्रिवलीकाश्चेति । न चेति । यतइत्यस्य इत्यत्रेवाक्षिप्तः श्लेषोभवेदित्यग्रेतनेनान्वयः । एतस्मिन्निति । तत्रैव रैवतकगिरिवर्णनं । एतस्मिन्गिरौ महत्यः सरस्यः वाल्मीकेर्मुनेर्गिरां साधर्म्यं सादृश्यं दधति धारयंति । किंभूतानां गिरां । अरहितौ संबद्धौ रामलक्ष्मणौ यासु तथाभूतानां । सरसीपक्षे अरहिताः संयुक्तारामाः पतयोयासां तथाभूतालक्ष्मणाः सारसवनिता यासु ताइति । किंभूताः सरस्यः । अधिकां जलशोभां वहंत्यः पवनसंभूतेन वेगेन संक्षोभं तरंगाकुलत्वं नीताः प्रापिताः वाल्मीकिगिरस्तु । अधिकाः कपयोयासु ताः । पवनभुवा हनूमता वेगेन निजेन संक्षोभमुद्भटत्वं प्रापिताइति ॥—

सममित्येतत्तु क्रियाविशेषणं सहार्थत्वेनाप्युपपन्नं । वधूषु श्लिष्टविशेषणार्थान्वयात्प्राक् द्रागप्रतीतं साम्यं नालंबते त स्मादर्थसौंदर्यबलादेव तदन्वयानुसंधानमिति गूढश्लेषः । तद नु तद्बलादेव समशब्दस्य साधर्म्यार्थकल्पनमिति वाच्यस्यै वोपमालंकारस्यांगमयमित्यलं प्रपंचेन । तस्मात्सिद्धं श्लेष त्रैविध्यं । एवं च श्लेषः प्रकारांतरेणापि द्विविधः संपन्नः । उदाह रणगतेष्वब्जकीलालवाहिनीपत्यादिशब्देषु परस्परविलक्षणं पदभंगमनपेक्ष्यानेकार्थक्रोडीकारादभंगः । सर्वदोमाधवः योगं- गां हरिणा हितशक्तिनेत्यादिशब्देषु परस्परविलक्षणं पदभं- गमपेक्ष्य नानार्थक्रोडीकारात्सभंगः श्लेषइति । तत्र सभंग श्लेषः शब्दालंकारः । अभंगश्लेषस्त्वर्थालंकारइति केचित् । उभयमपि शब्दालंकारइत्यन्ये । उभयमप्यर्थालंकारइति स्वा भिप्रायः । एतद्विवेचनं तु चित्रमीमांसायां द्रष्टव्यम् ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

नन्वत्रापि सममित्यस्य तुल्यार्थत्वात्साधर्म्यनिबंधोस्तीति कुतो न श्लेषाक्षेपस्त त्राह । सममिति । द्राक्शीघ्रं । साम्यार्थं साम्यार्थकत्वं । तथा चानुपपत्त्यभावा त्तन्मूलकआक्षेपोन संभवतीति भावः । कथं तर्हि तदवगमस्तत्राह । अर्थसौंदर्ये ति । विशेषणानां वधूभिरन्वये चमत्कृतेरनुसंधानात्तदन्वयतात्पर्यग्रहइति भावः । तदनुश्लेषानुसंधानानंतरं । तद्बलाच्छ्लेषबलात् । साधर्म्यार्थेति । साधर्म्यरूपार्थस्ये त्यर्थः । अर्थसाम्याभावेपि सकलकलं पुरमेतज्जातं संप्रति सुधांशुबिंबमिवेत्यादिव च्छब्दसाम्यस्य संभवादिति भावः । एवकारेण व्यंग्यत्वव्यवच्छेदः । तत्र तयोर्म ध्ये । शब्देति । जतुकाष्ठन्यायेन शब्दयोरेव श्लिष्टत्वादिति भावः । अर्थेति शब्दा भेदादेकवृंतगतफलद्वयन्यायेनार्थयोरेव श्लिष्टत्वादिति भावः । केचिदलंकारसर्वस्व कारादयः । उभयमपीति सभंगाभंगश्लेषद्वयमपीत्यर्थः । शब्दस्य परिवृत्त्यसहत्वे नान्वयव्यतिरेकाभ्यां तद्गतत्वावधारणादिति भावः । अन्ये मम्मटभट्टाः । नन्व भिप्रायस्यार्थालंकारमध्यकथनादवगतस्यापि विशेषतः कथनमंतरेण कथमुपपत्ति रित्याशंक्याह । एतदिति । यद्यप्युत्प्रेक्षाग्रंथानंतरं चित्रमीमांसा न क्वापि दृश्यते

तथाप्ययमाशयउन्नीयते । चमत्कारेऽर्थमुखप्रेक्षित्वादर्थालंकारत्वमिति । अनुप्रास यमकादेस्तु न चमत्कारेऽर्थमुखप्रेक्षित्वमिति न तेषामर्थालंकारत्वमपि तु शब्दवैचिन्यात् शब्दालंकारत्वमेवेति ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायां श्लेषप्रकरणम् ॥

अप्रस्तुतप्रशंसा स्यात्सा यत्र प्रस्तुताश्रया ॥ ९
कः कृती शकुंतेषु योन्यं शक्रान्न याचते ॥ ६५ ॥

यत्राप्रस्तुतवृत्तांतवर्णनं प्रस्तुतवृत्तांतावगतिपर्यवसायि तत्राप्रस्तुतप्रशंसालंकारः । अप्रस्तुतवृत्तांतवर्णनेन प्रस्तुतावगतिश्च प्रस्तुताप्रस्तुतयोः संबंधे सति भवति । संबंधश्च सारूप्यं सामान्यविशेषभावः कार्यकारणभावोवा संभवति । तत्र सामान्यविशेषभावे सामान्याद्विशेषस्य विशेषाद्वा सामान्यस्यावगतौ द्वैविध्यं । कार्यकारणभावेपि कार्यात्कारणस्य कारणाद्वा कार्यस्यावगतौ द्वैविध्यं । सारूप्यात्तु एको भेदइत्यस्याः पंच प्रकाराः । यदाहुः 'कार्ये निमित्ते सामान्ये विशेषे प्रस्तुते सति ॥ तदन्यस्य वचस्तुल्ये तुल्यस्येति च पंचधेति ॥ ' तत्र सारूप्यनिबंधनाऽप्रस्तुतप्रशंसोदाहरणं एकः कृतीति । अत्राप्रस्तुतचातकस्य प्रशंसाप्रशंसनीयत्वेन प्रस्तुते तत्सरूपे क्षुद्रेभ्योयाचनान्निवृत्ते मानिनि पर्यवस्यति ।—

अप्रस्तुतेति । सा अप्रस्तुतप्रशंसा प्रस्तुताश्रया । प्रस्तुतमाश्रयः प्राधान्येन तात्पर्यविषयोयस्यास्तथाभूता । प्रस्तुतपरमप्रस्तुतवर्णनमप्रस्तुतप्रशंसेत्यर्थः । एकइति । कृती कुशलः शकुंतेषु पक्षिषु मध्ये यश्चातकः शक्रादिंद्रादन्यं न याचतइत्यर्थः । कार्ये इति । कार्ये प्रस्तुते सति तदन्यस्य कारणस्य वचःप्रतिपादनं निमित्ते कारणे प्रस्तुते सति तदन्यस्य कार्यस्य । एवं सामान्ये प्रस्तुते सति तदन्यस्य विशेषस्य विशेषे प्रस्तुते सति तदन्यस्य सामान्यस्य तुल्ये प्रस्तुते तदन्यस्य तत्सदृशस्येत्यर्थः । अन्यशब्दस्य प्रतिसंबंधिपरत्वात् । तत्सरूपे तत्सदृशे ॥—

यथा वा ॥ आबद्धकृत्रिमसटाजटिलांसभित्तिरारोपितोमृगप तेः पदवीं यदि श्वा ॥ मत्तेभकुंभतटपाटनलंपटस्य नादं करिष्यति कथं हरिणाधिपस्य ॥ अत्र शुनकस्य निंदानिंदनीयत्वेन प्रस्तुते तत्सरूपे कृत्रिमवेषव्यवहारादिमात्रेण विद्वत्ताभिनयवति वैधेये पर्यवस्यति । यथा वा ॥ अंतश्छिद्राणि भूयांसि कंटकाबहवोबहिः ॥ कथं कमलनालस्य मा भूवन्भंगुरागुणाः ॥ अत्र कमलनालवृत्तान्तकीर्तनं तत्सरूपे बहिः खलेषु जाग्रत्सु भ्रातृपुत्रादिभिरंतः कलहं कुर्वाणे पुरुषे पर्यवस्यति । एवं च लक्ष्यलक्षणयोः प्रशंसा-शब्दः स्तुतिनिंदास्वरूपाख्यानसाधारणकीर्तनमात्रपरोद्रष्टव्यः॥-

आबद्धेति । आबद्धाः याः कृत्रिमाः सटाः स्कंधलोमानि तैर्जटिला व्याप्ता अंसभित्तिः स्कंधदेशोयस्यैवंभूतः श्वा शुनकोमृगपतेः सिंहस्य पदवीं स्थानं यद्यारोपितः। तादृशसटायुक्तत्वेन सिंहसाम्यं प्रापितइत्यर्थः । तथापि मत्तानामिभानां गजानां कुंभतटस्य पाटने विदारणे लंपटस्य व्यसनिनोहरिणानामधिपस्य नादं सिंहनादं कथं करिष्यतीत्यर्थः। अभिनयवत्यनुकुर्वतीति सप्तम्यंतं । वैधेये मूर्खे । मूर्खवैधेयबालिशाइत्यमरः । अंतरिति । छिद्राणि रंध्राणि दोषस्थानानि च । कंटकाः शूकाः खलाश्च । भंगुराभंगशीलाः गुणाः सौभाग्यादयस्तंतवश्च । अत्र स्तुतिनिंदोदासीनस्वरूपाख्यानमात्रमिति श्लिष्टविशेषणत्वमिति च भेदः। एवं चेति । उक्तोदाहरणेषु प्रस्तुतपरस्याप्रस्तुतवर्णनस्य त्रिरूपत्वे सतीत्यर्थः ॥

सामान्यनिबंधना यथा ॥ विधाय वैरं सामर्षे नरोऽरौ य उदासते ॥ प्रक्षिप्योदर्चिषं कक्षे शेरते तेऽभिमारुतं ॥ अत्र प्रागेव सामर्षे शिशुपाले रुक्मिणीहरणाद्वैरं दृढीकृतवता कृष्णेन तस्मिन्नुदासितुमयुक्तमिति वक्तव्येऽर्थे प्रस्तुते तत्प्रत्यायनार्थं सामान्यमभिहितं । यथा वा ॥ सौहार्दस्वर्णरेखाणामुच्चावचभिदाजुषां ॥ परीक्षमिति कोप्यस्ति परी

क्षानिकषोपलः ॥ अत्र यदि त्वं प्रत्यक्षमिव परोक्षेपि मम हितमाचरसि तदा त्वमुत्तमः सुहृदिति विशेषे वक्तव्यत्वेन प्रस्तुते सामान्यमभिहितं । विशेषनिबंधना यथा ॥ अंकाधिरोपितमृगश्चंद्रमामृगलांछनः ॥ केसरी निष्ठुरक्षिप्तमृगयूथोमृगाधिपः ॥ अत्र कृष्णं प्रति बलभद्रवाक्ये मार्द्दवदूषणपरे पूर्वप्रस्तावानुसारेण क्रूरएव ख्यातिभाग्भवति न तु मृदुरिति सामान्ये वक्तव्ये तत्प्रत्यायनार्थमप्रस्तुतोविशेषोभिहितः । एवं बृहत्कथादिषु सामान्यतः कंचिदर्थम्प्रस्तुत्य तद्विवरणार्थमप्रस्तुतकथाविशेषोदाहरणेष्वियमेवाप्रस्तुतप्रशंसा द्रष्टव्या ॥—

विधायेति । ये नरामनुष्याः । सक्रोधेऽरौ शत्रौ वैरं विधायोदासीनाभवंति ते कक्षे तृणे उदर्चिषमग्निं निक्षिप्याभिमारुतं पवनाभिमुखं शेरते निद्रां कुर्वंतीत्यर्थः । सौहार्देति । सौहार्दानि मैत्राण्येव स्वर्णरेखाइति रूपकं । तासां परीक्षणे निकषोपलः परोक्षमिति संज्ञितः कोप्यस्तीत्यन्वयः । अंकेति । मृगलांछनइत्युच्यतइति शेषः । निष्ठुरं क्षिप्तानि निरस्तानि मृगयूथानि येन तादृशः केसरी सिंहोमृगाधिपइत्युच्यत इति च शेषः ॥

कारणनिबंधना यथा ॥ हृतसारमिवेंदुमंडलं दमयंतीवदनाय वेधसा ॥ कृतमध्यबिलं विलोक्यते धृतगंभीरखनीखनीलिम ॥ अत्राप्राकरणिकेंदुमंडलगततयोत्प्रेक्ष्यमाणेन दमयन्तीवदननिर्माणार्थं सारांशहरणेन तत्कार्यरूपं वर्णनीयतया प्रस्तुतं दमयंतीवदनगतलोकोत्तरं सौंदर्यं प्रतीयते । यथा वा ॥ मदीयवरदराजस्तवे । आश्रित्य नूनममृतद्युतयः पदं ते देहक्षयोपनतदिव्यपदाभिमुख्याः ॥ लावण्यपुण्यनिचयं सुहृदिं त्वदास्ये विन्यस्य यांति मिहिरं प्रतिमासभिन्नाः ॥ अत्राप्राकरणिकचंद्रकर्तृकतयोत्प्रेक्ष्यमाणेन लावण्यपुण्यनिच

यविन्यासेन कारणेन तत्कार्यमनंतकोटिचंद्रलावण्यशालित्वम नन्यमुखसाधारणं भगवन्मुखे वर्णनीयतया प्रस्तुतं प्रतीयते ॥-

हृतेति। धृतोगंभीरायां खन्यां गर्ते खस्याकाशस्य नीलिमा येनेति मंडलविशेषणम्। आश्रित्येति । हे देव प्रतिमासं भिन्नाअमृतद्युतयश्चंद्रास्ते विष्णोः पदमाकाशमेव पदं चरणमाश्रित्य देहस्य क्षये उपनतं संपन्नं दिव्यपदस्याभिमुखत्वमेषामेवंभूताः संत स्त्वदास्यरूपे सुहृदि मित्रे नूनं लावण्यस्वरूपस्य पुण्यस्य निचयं विन्यस्य मिहिरं सूर्यं प्रति यांतीत्यन्वयः ॥—

तथा हि । चंद्रस्तावन्मंत्रलिंगाद्वृद्धिक्षयाभ्यामभेदेपि भेदा ध्यवसायाद्वा प्रतिमासं भिन्नत्वेन वर्णितस्तेनाऽतीताश्चंद्राअनं तकोटयइति लब्धं । कालस्यानादित्वात्सर्वेषां च तेषामाकाश समाश्रयणं श्लेषमहिम्ना भगवच्चरणसमाश्रयत्वेनाध्यवसितं । भगवच्चरणप्रपन्नानां च देहक्षयोपस्थितौ परमपदप्राप्त्याभिमुख्यं तदानीमेव स्वसुहृद्वर्गे स्वकीयसुकृतस्तोमनिवेशनं ततः सूर्यमं डलप्राप्तिश्चेत्येतत्सर्वं श्रुतिसिद्धमिति । तदनुरोधेन तेषां देह क्षयकालस्यामावास्यारूपस्योपस्थितौ सूर्यमण्डलप्राप्तेः प्राक्प्र त्यक्षसिद्धं पुण्यत्वेन निरूपितस्य लावण्यस्य प्रहाणं निमि त्तीकृत्य तस्य चन्द्रसादृश्यस्वरूपोपचरिततत्सौहार्दवति भगव न्मुखे न्यसनमुत्प्रेक्षितं । यद्यपि सुहृद्बहुत्वे तावदल्पपुण्य संक्रमोभवति तथाप्यत्र सुहृदित्येकवचनेन भगवन्मुखमेव चंद्रस्य सुहृद्भूतं न मुखांतराणि चंद्रसादृश्यगंधस्यास्पदानीति भगवन्मुखस्येतरमुखेभ्योव्यातिरेकोपि व्यंजितः । ततश्च त स्मिन्नेव सर्वेषां स्वस्वयावल्लावण्यविन्यसनोत्प्रेक्षणेन प्राग्वर्णि तः प्रस्तुतोर्थः स्पष्टमेव प्रतीयते । यद्यपि श्रुतौ सूर्यमंडलप्रा प्त्यनन्तरभाविविरजानदीक्रमणानन्तरमेव सुहृत्सुकृतसंक्रमणं श्रूयते तथापि शारीरकशास्त्रे तस्यार्थवशात्प्राग्भावः स्थापित

इति तदनुसारेण विन्यस्य मिहिरम्प्रति यांतीत्युक्तम् ॥–

मंत्रलिंगादिति । नवोनवोभवतिजायमानइत्यादिमंत्रसामर्थ्यादित्यर्थः । मंत्रस्य मानांतरसिद्धार्थानुवादकत्वादाह । वृद्धीति । श्रुतीति । तत्सुकृतदुष्कृते विधुनुते तस्य प्रियाज्ञातयः । सुकृतमुपयंति अप्रियादुष्कृतमिति कौषीतकीश्रुतिः । सयाव त्क्षिप्येन्मनस्तावद्दादित्यं गच्छतीति सवायुमागच्छति सतत्र विजिहिते यथा रथच क्रस्य स्वं तेन सऊर्ध्वमाक्रमते सआदित्यमागच्छतीति च श्रुतौ सआदित्यमागच्छ तीत्यनंतरं सआगच्छति विरजां नदीं तां मनसैवात्येति तत्सुकृतदुष्कृते विधुनुतइति श्रुतौ । शारीरकेति । शरीरेभवः शारीरः सएव शारीरकआत्मा तत्प्रतिपादकेइत्य र्थः । अर्थवशात्प्रयोजनवशात् । पूर्वं पापादित्यागाभावेऽर्चिरादिमार्गप्राप्तिपूर्वकब्र ह्मप्राप्तेरसंभवेन पाठक्रमस्याऽर्थक्रमेण बाधादिति भावः । स्थापितइति । सांपराये तर्तव्याभावात्तथाह्यन्यइति तार्तीयाधिकरणे सिद्धांतितइत्यर्थः ॥—

कार्यनिबंधना यथा ॥ नाथ त्वदंघ्रिनखधावनतोयलग्नास्तत्कां तिलेशकणिकाजलधिं प्रविष्टाः ॥ ताएव तस्य मथनेन घनी भवंत्योनूनं समुद्रनवनीतपदं प्रपन्नाः ॥ अत्र भगवत्पादांबुज क्षालनरूपायां दिव्यसरित्यलक्तकरसादिव लग्नानां तया सह समुद्रं प्रविष्टानां तन्नखकांतिलेशकणिकानां परिणामतया संभाव्यमाने समुद्रनवनीतपदवाच्येन चन्द्रेण कार्येण तन्नख कांत्युत्कर्षः प्रतीयते । यथा वा ॥ अस्याश्चेद्गतिसौकुमार्यमधु ना हंसस्य गर्वैरलं संलापोयदि धार्यतां परभृतैर्वाचंयमत्वव्रतं ॥ अंगानामकठोरता यदि दृषत्प्रायैव सा मालती कान्तिश्चे त्कमला किमत्र बहुना काषायमालंबतां ॥ अत्र नायिकागति सौकुमार्यादिषु वर्णनीयत्वेन प्रस्तुतेषु हंसादिगतगर्वशांत्यादिरू पाण्यौचित्येन संभाव्यमानानि कार्याण्यभिहितानि ॥-

नाथेति । हे नाथ विष्णो त्वच्चरणनखप्रक्षालनजले गंगारूपे लग्नाः तेषां नखा नां कांतिलेशकणिकाः समुद्रं प्राप्ताः । ताएव च कणिकास्तस्य जलधेर्मथनेन सांद्रतां प्राप्तानूनं समुद्रसंबंधिनवनीतस्य चंद्रस्य पदं प्राप्ताः । चंद्ररूपेण परिणताइत्यर्थः ।

तया तद्द्वारेण तदित्यनंतरं हेतुरिति शेषः । तद्धेतुनखकांत्युत्कर्षइत्यर्थः । अस्याश्चेदिति । अस्याः कामिन्यागतिसौकुमार्यं दृष्टं चेदित्यध्याहारेणान्वयः । एवं संल्लापो भाषणं यदि श्रुतस्तदा परभृतैः कोकिलैर्वाचं यच्छतीति तथा तस्य भावोमौनमेव व्रतं साध्यतां । अकठोरता मार्दवं यदि दृश्यते तदा सा प्रसिद्धा मालती दृषत्प्रायैव पाषाणतुल्यैव लक्ष्यतइति । कांतिर्दृष्टा चेत्तदा कमला लक्ष्मीः काषायं वस्त्रमालंवतामाश्रयतु । किमत्र बहुनोक्तेनेत्यन्वयः । गत्यादिषु गतिसौंदर्यादिषु संभाव्यमानान्युत्प्रेक्षमाणानि ॥—

एतानि च पूर्वोदाहरणइव न वस्तुकार्याणि किंतु तन्निरीक्षण कार्याणि ॥ 'लज्जा तिरश्चां यदि चेतसि स्यादसंशयं पर्वतराजपुत्र्याः ॥ तं केशपाशं प्रसमीक्ष्य कुर्युर्वालप्रियत्वं शिथिलं चमर्यः' इत्युदाहरणांतरे तथैव स्पष्टं । अंगानामकठोरतेति तृतीयपादे तु वर्णनीयांगसौकुमार्य्यातिशयनिरीक्षणकार्यत्वमपि नार्थाक्षेप्यमालतीकठोरत्वे विवक्षितं । प्रतिप्रयोगिविशेषापेक्षकठोरत्वस्य तदकार्यत्वात्किंतु तद्बुद्धेरेव । इदमपि त्वदंगमार्दवे दृष्ट इत्याद्युदाहरणांतरे तथैव स्पष्टम् ॥—

पूर्वोदाहरणाद्वैलक्षण्यमाह । एतानीति कार्याणीत्यर्थः । लज्जेति । तिरश्चां पश्वादीनां चेतसि यदि लज्जा स्यात्तदा चमर्योगोमृगाः पर्वतराजपुत्र्यास्तं तथा रमणीयं केशपाशं प्रसमीक्ष्य वालाः केशाः प्रियायासां तास्तथा तत्त्वं शिथिलं कुर्युरित्यन्वयः । तथैव निरीक्षणकार्यत्वमेव । अर्थाक्षेप्येति । दृषत्प्रायत्वरूपार्थाक्षिप्तेत्यर्थः । इदमप्यप्रस्तुतबुद्धेः कार्यत्वमपि । अपिना प्रस्तुतबुद्धेः कारणत्वं प्रागुक्तं समुचीयते । 'त्वदंगमार्दवे दृष्टे कस्य चित्ते न भासते ॥ मालतीशशभृल्लेखाकदलीनां कठोरता' इति तुल्ययोगितायां प्रागुदाहृतं ॥—

अर्थस्य कार्यत्वइव बुद्धेः कार्यत्वेपि कार्यनिबन्धनत्वं न हीयत इति । एतादृशान्यपि कार्यनिबंधनाप्रस्तुतप्रशंसायामुदाहृतानि प्राचीनैः । वस्तुतस्तु तदतिरेकेपि न दोषः । नह्यप्रस्तुतप्रशंसायां प्रस्तुताप्रस्तुतयोः पंचविधएव संबंधइति नियंतुं शक्यते ।

संबंधांतरेष्वपि तद्दर्शनात्। यथा ॥ तापत्रयौषधवरस्य तव स्मितस्य निःश्वासमंदमरुता निबुसीकृतस्य। एते कडंकरच याइव विप्रकीर्णाजैवातृकस्य किरणाजगति भ्रमंति ॥ अत्र ह्यप्रस्तुतानां चंद्रकिरणानाम्भगवन्मंदस्मितरूपदिव्यौषधधान्यविशेषकडंकरचयत्वोत्प्रेक्षणेन भगवन्मन्दस्मितस्य तत्सारतारूपःकोप्युत्कर्षः प्रतीयते। न च धान्यकडंकरचययोः कार्यकारणभावादिसंबंधोस्ति। अतः सहोत्पत्त्यादिकमपि संबंधांतरमाश्रयणीयमेव ॥--

ननु कार्यरूपेणाप्रस्तुतेनार्थेन यत्र प्रस्तुतं तत्कारणमवगम्यते सा कार्यनिबंधना अप्रस्तुतप्रशंसोच्यते। नचोदाहृतेषु तत्संभवः। मालतीकठोरत्वादेरप्रस्तुतस्यार्थस्या कार्यतायास्त्वयैव दर्शितत्वात्। एवं प्रस्तुतस्य कामिनीगतिनिष्ठसौंदर्यातिशयादेर्निरीक्षणस्यैव कारणत्वेन स्वरूपतस्तस्याकारणत्वादित्यतआह। अर्थस्येति। अयमाशयः। अर्थस्याप्रस्तुतत्वे सुतरां तद्बुद्धेरप्रस्तुतत्वात्कार्यत्वाच्च न तावदप्रस्तुतकार्यत्वांशासंभवः। अर्थत्वस्य प्रयोजनाभावेन लक्षणेऽनिवेशाद्व्यावर्तकत्वाच्च। नापि प्रस्तुतस्य कारणत्वांशस्यासंभवः। स्वरूपतस्तस्याहेतुत्वेपि ज्ञातस्य हेतुत्वादिति। ननु गतिसौंदर्यादेर्ज्ञानमेव हेतुर्नतु ज्ञायमानं गतिसौंदर्यादि। तदभावेपि ज्ञानमात्रात्कार्योत्पत्तेरित्यस्वरसादाह। वस्तुतस्त्वविति। तदतिरेके तस्याः प्राचीनोदाहृताप्रस्तुतप्रशंसायाअतिरेके प्रकारपंचकाधिक्ये। तापेति। हे हरे तव निःश्वासरूपमंदमारुतेन निबुसीकृतस्य बुसरहितीकृतस्य स्मितरूपस्याऽऽध्यात्मिकादितापत्रयौषधश्रेष्ठस्य विप्रकीर्णाः कडंकरचयाबुससमूहाइवैते जैवातृकस्य चंद्रस्य किरणाजगति भ्रमंतीत्यन्वयः। तत्सारतारूपः किरणसारतारूपः ॥--

एवमुपमानोपमेयावाश्रित्य तत्र कविकल्पितकार्यकारणभावनिबंधने अप्रस्तुतप्रशंसे दर्शिते ततोन्यत्रापि दृश्यते। यथा॥ कालिंदि ब्रूहि कुंभोद्भव जलधिरहं नाम गृह्णासि कस्माच्छत्रोर्मे नर्मदाहं त्वमपि वदसि मे नाम कस्मात्सपत्न्याः॥ मालिन्यं तर्हि कस्मादनुभवसि मिलत्कज्जलैर्मालवीनां नेत्रांभोभिः किं

मासां समजनि कुपितः कुंतलक्षोणिपालः ॥ अत्र किमासां स मजनीति मालवीनां तथा रोदनस्य निमित्ते पृष्टे तत्प्रियमरण रूपनिमित्तमनाख्याय कुपितः कुन्तलक्षोणिपालइति तत्कार णमभिहितमिति कारणनिबंधना । मालवान्प्रति प्रस्थितेन कुंत लेश्वरेण किं ते नाशिताइति पृष्टे तद्वधानंतरभावि जलधिनर्मदा प्रश्नोत्तररूपं कार्यमभिहितमित्यत्रैव कार्यनिबंधनापि पूर्वस्यां प्रश्नः शाब्दोस्यामार्थइति भेदः ॥ ६५ ॥

एवमिति । हृतसारमित्युदाहरणे चंद्रवदने उपमानोपमेयपदार्थावाश्रित्य चंद्र सारांशहरणस्य सतः कविप्रौढोक्तिकल्पितं कारणत्वम् । एवमन्येष्वपि द्रष्टव्यम् । कालिंदीति । नर्मदायाः समुद्रस्य च संवादोयम् । तत्र यमुनाभ्रांत्या समुद्रेण कालिं दीत्युक्ते कोपात्साकूतं नर्मदाया उत्तरं । हे कुंभोद्भवागस्त्यमुने ब्रूहीति । ततः पुनः समुद्रस्य प्रतिवचनम् । अहं जलधिर्भवामि मम शत्रोर्नाम कस्माद्धेतोर्गृह्णासीति । सा पुनराह नर्मदाहमित्यादि । ततः समुद्रः पुनराह तर्हि कुतोमालिन्यमनुभवसी ति । सा पुनराह मिलत्कज्जलैर्मालवदेशांगनानां नेत्राश्रुभिरिति । ततः किमासां जातमिति समुद्रस्य प्रश्नः । कुंतलदेशाधिपः कुपितइति नर्मदायाः उत्तरम् ॥ ६५ ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायामप्रस्तुतप्रशंसाप्रकरणम् ॥

प्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य द्योतने प्रस्तुतांकुरः ॥ किं भृंग सत्यां मालत्यां केतक्या कंटकेद्धया ॥ ६६ ॥

यत्र प्रस्तुतेन वर्ण्यमानेनाभिमतमन्यत्प्रस्तुतं द्योत्यते तत्र प्र स्तुतांकुरालंकारः । उत्तरार्द्धमुदाहरणं । इह प्रियतमेन साक मुद्याने विहरंती काचिद्भृंगं प्रत्येवाहेतिवाच्यार्थस्य प्रस्तुत त्वं । नचानामंत्रणीयामंत्रणेन वाच्यासंभवादप्रस्तुतमेव वाच्य मिह स्वरूपप्रस्तुतावगतये निर्दिष्टमिति वाच्यं । मौग्ध्यादिना भृंगादावप्यामंत्रणस्य लोके दर्शनात् ॥—

प्रस्तुतेनेति । प्रधानभूतप्रस्तुतांतराभिव्यंजकं प्रस्तुतवर्णनं प्रस्तुतांकुरालंकारः ।

प्रस्तुतस्याभिव्यंजकत्वादंकुरइवांकुरइति व्युत्पत्तेः । किमिति । हे भ्रमर मालत्यां विद्यमानायां कंटकेद्धया कण्टकव्याप्तया केतक्या किं प्रयोजनमिति प्रस्तुतेन भ्रमरवृत्तांतेन मयि मनोहारिण्यां सत्यां किमुद्वेगकारिण्या परवनितयेति नायकवृत्तान्तः प्राधान्येन प्रस्तुतोऽभिव्यज्यते । कथमिह भृंगवृत्तांतस्य प्रस्तुतत्वं तत्राह । इहेति । तथा च भृंगसंबोध्यकत्वात्तद्वृत्तांतोपि प्रस्तुतइति भावः । अनामंत्रणीयामंत्रणेन संबोध्यत्वायोग्यसंबोधनेन । वाच्यासंभवाद्भृंगसंबोध्यकवाच्यार्थासंभवात् ॥—

यथा ॥ कस्त्वं भोः कथयामि दैवहतकं मां विद्धि शाखोटकं वैराग्यादिव वक्षि साधु विदितं कस्मादिदं कथ्यते ॥ वामेनात्र वटस्तमध्वगजनः सर्वात्मना सेवते न च्छायापि परोपकारकरिणी मार्गस्थितस्यापि मे ॥ इत्यत्र चेतनाचेतनप्रश्नोत्तरवत्तिर्यगामंत्रणस्यात्यंतमसंभावितत्वाभावात् । एवं प्रस्तुतेन वाच्यार्थेन भृंगोपालंभरूपेण वक्र्याः कुलवध्वाः सौंदर्याभिमानशालिन्याः क्रूरजनपरिवृत्तिदुष्प्रधर्षायां परवनितायां विटसर्वस्वापहरणसंकल्पदुरासदायां वेश्यायां वा कंटकसंकुलकेतकीकल्पायां प्रवर्तमानं प्रियतमं प्रत्युपालंभोद्योत्यते ॥—

कस्त्वमिति । शाखोटकतरुं प्रति कस्यचित्पथिकस्य प्रश्नोक्तिः । कथयामीत्याद्युत्तरं । वैराग्यादिव वदसीति पुनः प्रश्नः । साधु विदितमिति शाखोटकस्योत्तरं । कस्मादिदं वैराग्यमिति पुनःप्रश्नः । कथ्यतइति पुनरुत्तरं प्रतिज्ञाय शाखोटकआह । वामभागेनोपलक्षितोत्र वटोस्ति तं पांथोजनः सर्वात्मा नासमित्यत्र छायादिभिः सेवते आश्रयति । मम पुनर्मार्गे स्थितस्यापि न छायापि परोपकारसंपादिकेति भूताधारत्वादिति भावः । वामेनेति मार्गेति च श्लिष्टं । अत्यंतमारोपेणापि । परवनितायामिति वेश्यायामिति च विषयसप्तमी । तद्विषयइत्यर्थः । विटानां सर्वस्वस्याहरणे यः संकल्पस्तेन दुरापेति वेश्याविशेषणं ॥

यथा वा ॥ अन्यासु तावदुपमर्दसहासु भृंग लोलं विनोदय मनः सुमनोलतासु ॥ बालामजातरजसं कलिकामकाले व्यर्थं कदर्थयसि किं नवमल्लिकायाः ॥ अत्राप्युद्यानमध्ये चरंतं भृं

गं प्रत्युपालंभइति वाच्यार्थस्यापि प्रस्तुतत्वं । इदं च प्रौढांग नास्सु सतीषु बालिकां रतये क्लेशयति कामिनि शृण्वति कस्या श्चिद्विदग्धायावचनमिति तं प्रत्युपालंभोद्योत्यते । यथा वा ॥

कोशद्वंद्वमियं दधाति नलिनी कादम्बचंचुक्षतं धत्ते चूतलता न वं किसलयं पुंस्कोकिलास्वादितं ॥ इत्याकर्ण्य मिथः सखीजन वचः सा दीर्घिकायास्तटे चैलांतेन तिरोदधे स्तनतटं बिंबाधरं पाणिना ॥ अत्रेयमिति नलिनीव्यक्तिविशेषनिर्देशेन दीर्घिका यास्तटइत्यनेन च वाच्यार्थस्य प्रस्तुतत्वं स्पष्टम् । प्रस्तुतांतर द्योतनं चोत्तरार्धे स्वयमेव कविनाविष्कृतम् । अत्राद्योदाहरण योरन्यापदेशध्वनिमाह लोचनकारः ॥--

अन्येति । हे भृंग अन्यासूपमर्दक्षमासु सुमनसां पुष्पाणां लतासु तावद्यावन्नव मल्लिकायाः कलिका संजातरजस्का भवति लोलं चपलं मनोविनोदय । लोल मिति क्रियाविशेषणं वा । नवमल्लिकायालताविशेषस्य बालामभिनवामसंजात रजस्कां कलिकामकाले व्यर्थं किमिति कदर्थयसि पीडयसीत्यन्वयः । रजः पुष्प रजः स्त्रीणां रेतश्च । शृण्वतीति । एतद्वचनं शृण्वति सतीत्यर्थः । कोशेति । इयं नलिनी कमलिनी कोशद्वंद्वं मुकुलयुगलं कादंबस्य हंसस्य चंच्वा क्षतं कृतक्षतं द धाति धत्ते तथेयं चूतस्याम्रस्य लता नूतनं पल्लवं पुंरूपैः कोकिलैरास्वादितं च विंतं धत्ते इति दीर्घिकायावाप्यास्तटे मिथः परस्परं सखीजनस्य वच आक र्ण्य सा प्रस्तुता नायिका कमलमुकुलाम्रपल्लवव्याजेनैतामदीयस्तनाऽधरक्षतवृत्तांतं कथयंतीति ज्ञात्वा चैलस्य वस्त्रस्यांतेन प्रांतेन स्तनतटं तिरोदधे बिंबरूपमधरं च पाणिना तिरोदधआच्छादितवतीत्यन्वयः । अन्यापदेशेति । अन्यस्यापदेशोमि षं यत्र तादृशमित्यर्थः ॥—

अप्रस्तुतप्रशंसायां वाच्यार्थोऽप्रस्तुतत्वादवर्णनीय इति । तत्रा भिधायामपर्यवसितायां तेन प्रस्तुतार्थव्यक्तिरलंकारः । इह तु वाच्यस्य प्रस्तुतत्वेन तत्राभिधायां पर्यवसितायामर्थसौन्दर्यब लेनाभिमतार्थव्यक्तिर्ध्वनिरेवेति । वस्तुतस्त्वयमप्यलंकारएव

ध्वनिरिति व्यवस्थापितं चित्रमीमांसायां । तृतीयोदाहरणस्य त्वलंकारत्वे कस्यापि न विवादः । उक्तं हि ध्वनिकृता 'शब्दार्थशक्त्याक्षिप्तोपि व्यंग्योर्थः कविना पुनः ॥ यत्राविष्क्रियते स्वोक्त्या सान्यैवालंकृतिर्ध्वनेः'इति । एतान्यपि सारूप्यनिबंधनान्युदाहरणानि संबंधांतरनिबंधनान्यपि कथंचिद्वाच्यव्यंग्ययोः प्रस्तुतत्वनिबंधनेनोदाहरणीयानि । दिङ्मात्रमुदाह्रियते ॥--

तदीयमेव ग्रंथं दर्शयति । अप्रस्तुतेत्यादि । व्यवस्थापितमिति । प्रस्तुतत्वेपि मुख्यतया तात्पर्याभावादत्राप्यभिधापर्यवसानाभावादिति भावः । सान्यैवेति । सा अलंकृतिर्ध्वनेःसकाशादन्यैवेत्यर्थः । प्रस्तुतत्वलंभनेन प्रस्तुतत्वप्राप्त्या ॥--

रात्रिः शिवा काचन सन्निधत्ते विलोचने जाग्रतमप्रमत्ते ॥ समानधर्मा युवयोः सकाशे सखा भविष्यत्यचिरेण कश्चित् ॥ अत्र शिवसारूप्यमिव तदेकदेशतया तद्वाच्यं ललाटलोचनमपि शिवरात्रिमाहात्म्यप्रयुक्तत्वेन वर्णनीयमिति तन्मुखेन कृत्स्नं शिवसारूप्यं गम्यं । यथा वा ॥ वहंती सिंदूरं प्रबलकबरीभारतिमिरत्विषां वृंदैर्बंदीकृतमिव नवीनार्ककिरणं ॥ तनोतु क्षेमं नस्तव वदनसौंदर्यलहरीपरीवाहः स्रोतःसरणिरिव सीमंतसरणिः ॥ अत्र वर्णनीयत्वेन प्रस्तुतायाः सीमंतसरणेर्वदनसौंदर्यपरीवाहत्वोत्प्रेक्षणेन परिपूर्णतटाकवत्परीवाहकारणीभूता स्वस्थाने अमान्ती वदनसौंदर्यसमृद्धिः प्रतीयते । सापि वर्णनीयत्वेन प्रस्तुतैव ॥--

रात्रिरिति । हे विलोचने शिवा कल्याणरूपा काचनानिर्वचनीयप्रभावा रात्रिः । शिवरात्रिरित्यर्थः।संनिधत्ते संनिहिता भवत्यतोयुवां अप्रमत्ते जाग्रतं जागरूपे भवतम् । कुतस्तत्राह । युवयोः सकाशे समीपे अचिरेण समानधर्मा सदृशः सखा कश्चिद्भविष्यति तृतीयं लोचनं भाले भविष्यतीत्यर्थः । तदेकदेशतयेति शिवरात्रिमाहात्म्यप्रयुक्तत्वे हेतुः तच्च वर्ण्यत्वे । तद्वाच्यमुदाहृतकाव्यवाच्यम् । एवं चैकदेश्येकदेश

भावसंबंधनिबंधनत्वमत्र दर्शितम् । वहंतीति । भगवत्याः सीमंतवर्णनमिदम् । अयि शिवे तव सीमंतसरणिर्नः क्षेमं तनोत्वित्यन्वयः । कीदृशी सिंदूरं वहंती । किमिव प्रबलानां केशपाशरूपांधकारदीप्तीनां समूहैर्वंदीकृतं बालार्ककिरणमिव । सरणिः केव त्वद्वदनसौंदर्यलहरीणां परीवाहरूपा स्रोतःसरणिरिवेति । परीवाहो जलनिर्गममार्गः । जलोच्छासाः परीवाहाइत्यमरः ॥

यथा वा ॥ अंगासंगिमृणालकांडमयते भृंगावलीनां रुचं नासामौक्तिकमिंद्रनीलसरणिं श्वासानिलाद्गाहते ॥ दत्तेयं हिमवालुकापि कुचयोर्धत्ते क्षणं दीपतां तप्तायःपतितांबुवत्करतले धाराम्बु संलीयते।अत्र नायिकायाविरहासहत्वातिशयप्रकटनाय संतापवत्कार्याणि मृणालमालिन्यादीन्यपि वर्णनीयत्वेन विवक्षितानीतितन्मुखेन संतापोवगम्यः । यत्र कार्यमुखेन कारणस्यावगतिरपि श्लोके निबद्धा न तत्रायमलंकारः किंत्वनुमानमेव । यथा ॥ परिम्लानं पीनस्तनजघनसंगादुभयतस्तनोर्मध्यस्यांतः परिमिलनमप्राप्य हरितं ॥ इदं व्यस्तन्यासं प्रशिथिलभुजाक्षेपवलनैः कृशांग्याः संतापं वदति नलिनीपत्रशयनं ॥--

अंगेति । विरहसंतापवर्णनं । अंगसंबद्धं मृणालकांडं भृंगेभ्योविशेषरहितां तत्समां रुचं कांतिमयते प्राप्नोति । तापातिशयेन मलिनीभावात् । नासामौक्तिकं श्वासानिलादत्युष्णाद्धेतोरिंद्रनीलमणेः पदवीं तत्साम्यं गाहते प्राप्नोति । तथा कुचयोर्दत्ता निहितेयं हिमवालुका कर्पूरं क्षणं दीपरूपतां धत्ते । एवं करतले धारारूपेण सिक्तं जलं तप्तायःपिंडपतितजलवत्संलीयते तापातिशयाच्छोषं प्राप्नोतीत्यर्थः। उदाहरणद्वयेपि कार्यनिबंधनत्वं व्यक्तं।न तत्रायमिति। द्वयोरपि वाच्यत्वादितिभावः। अयमित्युपलक्षणम् अप्रस्तुतप्रशंसापि नेति बोध्यं । किंकृतस्तर्हि तत्र चमत्कारोऽतआह किंत्विति । परीति । रत्नावल्यां स्वविरहातुरायाः सागरिकायाः शयनमुपगतस्य राज्ञइयमुक्तिः । इदं बिसिनीपत्ररचितं शयनं कृशांग्याः संतापं वदत्यनुमापयति। किंभूतं पीनस्तनजघनसंगादुभयतऊर्ध्वाधोभागयोः परिम्लानं । तनोः कृशस्य मध्यस्य परिमिलनं संघर्षमप्राप्य अंतर्म

ध्यभागे हरितवर्णे । एवं प्रकर्षेण शिथिलयोर्भुजयोराक्षेपैश्चलनैश्च व्यस्तोविषमी कृतोन्यासोरचना यस्य तादृशमिति ॥ ६६ ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायां प्रस्तुतांकुरप्रकरणम् ॥

पर्यायोक्तं तु गम्यस्य वचोभंग्यंतराश्रयं ॥ नमस्तस्मै कृतौ येन मुधा राहुवधूकुचौ ॥ ६७ ॥

यदेव गम्यं विवक्षितं तस्यैव भंग्यंतरेण विवक्षितरूपादपि चारुतरेण केनचिद्रूपांतरेणाभिधानं पर्यायोक्तं । उत्तरार्द्धमुदाहरणं । अत्र भगवान्वासुदेवः स्वासाधारणरूपेण गम्योराहुवधूकुचवैयर्थ्यकारकत्वेन रूपांतरेण सएवाभिहितः ॥ लोकं पश्यति यस्यांघ्रिः सयस्यांघ्रिं न पश्यति ॥ ताभ्यामप्यपरिच्छेद्या विद्या विश्वगुरोस्तव ॥ अत्र गौतमः पतंजलिश्च स्वासाधारणरूपाभ्यां गम्यौ रूपांतराभ्यामभिहितौ । यथा वा ॥ निवेद्यतां हंत समापयंतौ शिरीषकोशम्रदिमाभिमानम् । पादौ कियद्दूरमिमौ प्रयासे निधित्सते तुच्छदयं मनस्ते ॥ अत्र कियद्दूरं जिगमिषेति गम्यएवार्थोरूपांतरेणाभिहितः ॥

ननु प्रस्तुतकार्याभिधानमुखेन कारणस्य गम्यत्वमपि प्रस्तुतांकुरविषयश्चेत्किंतर्हि पर्यायोक्तमित्याकांक्षायामाह पर्यायोक्तमिति । वचःप्रतिवादनं भंग्यंतराश्रयं भंग्यंतरप्रकारकं । लक्षणं परिष्कुरुते यदेवेति । तथा च विवक्षितस्वप्रकारातिरिक्तेन चारुतरेण रूपेण व्यंग्यस्याभिधानं पर्यायोक्तमिति लक्षणं । पर्यायेण भंग्यंतरेणोक्तमभिहितं व्यंग्यं यत्रेति व्युत्पत्तेः । लक्षणे स्वपदं व्यंग्यपरं । नच व्यंग्यस्यैव वाच्यत्वं निष्फलं विरुद्धं चेति वाच्यं प्रकारभेदात् । तदुक्तं 'यदेवोच्यते तदेव व्यंग्यं यथा तु व्यंग्यं न तथोच्यत' इति । चारुतरेणेति विशेषणात् । नमो राहुशिरश्छेदकारिणे दुःखहारिणे इत्यत्र न पर्यायोक्तप्रसंगः । स्वासाधारणरूपेण वासुदेवत्वेन । यत्तु राहुशिरश्छेदकारित्वरूपव्यंग्यमादायैव पर्यायोक्तं वक्तुमर्हं न तु विशेषणसामर्थ्यलभ्यं वासुदेवत्वमादायेति । तदयुक्तं । राहुशिरश्छेदकारित्वस्य वाच्यसिद्ध्यंगत्वेन तेनापि विवक्षितं व्यंग्यं प्रधानभूतं वासुदेवत्वं तदादायैव तत्क

थनौचित्यात् । राहुस्त्रीकुचनैष्फल्यकारिणे हरये नमइत्यत्र तु राहुशिरश्छेदकारित्वमेव विवक्षितं व्यंग्यमिति युक्तं तदादाय पर्यायोक्तमिति विभावनीयम् । लोकमिति । यस्याक्षपादस्यांघ्रिर्लोकं पश्यति अथ च सलोकोयस्य पतंजलेः शेषावतारस्यांघ्रिं न पश्यति उरगत्वात् । ताभ्यां अक्षपादपतंजलिभ्यां । अपरिच्छेद्या अनाकलनीया । निवेद्यतामिति । नलं प्रति दमयंत्याउक्तिः । तव अल्पदयं मनः कर्तृ शिरीषकलिकामृदुत्वाभिमानमपनयंतौ इमौ पादौ कियद्दूरपर्यंतं प्रयासे निधातुमिच्छति । हंत खेदे । एतन्निवेद्यतां कथ्यतामित्यर्थः ॥—

यथा वा ॥ देवं वंदे जलधिशरधिं देवतासार्वभौमं व्यासप्रष्ठा भुवनविदितायस्य वाहाधिवाहाः ॥ भूषापेटी भुवनमधरं पुष्करं पुष्पवाटी शाटीपालाः शतमखमुखाश्चंदनद्रुर्मनोभूः ॥ अत्र यस्य वेदावाहाभुजंगमाभूषणानीत्यादितद्वाक्यार्थव्यवस्थितौ वेदत्वाद्याकारेणावगम्याएव वेदादयोव्यासप्रमुखविनेयत्वाद्याकारेणाभिहिताः परं तु देवतासार्वभौमत्वस्फुटीकरणाय विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासेन प्रतिपादिताः । अत्रालंकारसर्वस्वकृतापि पर्यायोक्तस्य संप्रदायागतमिदमेव लक्षणमंगीकृतं गम्यस्यापि भंग्यंतरेणाभिधानं पर्यायोक्तमिति । 'चक्राभिघातप्रसभाज्ञयैव चकार योराहुवधूजनस्य ॥ आलिंगनोद्दामविलासवंध्यं रतोत्सवं चुंबनमात्रशेषं ' इति प्राचीनं तदुदाहरणं त्वन्यथा योजितं । राहुवधूगतेन विशिष्टेन रतोत्सवेन राहुशिरश्छेदः कारणरूपोगम्यतइति ॥--

देवमिति । देवतासार्वभौमं सकलदेवताऽधीश्वरं देवं वंदे । कीदृशं जलधिरेव शरधिस्तूणं यस्य तथाभूतं त्रिपुरसंहारे शरीकृतस्य विष्णोर्विश्रांतिस्थानत्वात् । तथा भुवनेषु विदिताः ख्याताः व्यासः प्रष्ठोऽग्र्योयेषां ते व्यासप्रमुखावसिष्ठाद्या यस्यवाहानां वाहनानां वेदानामधिवाहावाहनाधिकृताभवंति । पुरोगाग्रेसरप्रष्ठाऽग्रतःसरपुरःसराइत्यमरः । एवमधरं भुवनं पातालं भूषणपेटिका सर्पभूषणत्वात् । पुष्करमाकाशं पुष्पवाटिका पुष्पस्थानीयचंद्रोद्गमाधारत्वात् । शतमख

इंद्रस्तत्प्रमुखाअग्न्यादयोदिक्पालाः शाटीपालनाधिकृताः दिगंबरत्वेन दिशामेव शाटीरूपत्वात् । मनोभूश्चंदनतरुः चंदनस्थानीयभस्मसंबंधित्वात् । मदनभस्मना शिवेनांगानामनुलेपनस्य पुराणेषु प्रसिद्धेः । अत्र लक्षणं संगमयति । अत्रेति। व्यवस्थितौ विवक्षायां सत्यां । अवगम्याव्यंग्याः । विनेयत्वेति शिक्षणीयत्वेत्य र्थः । आदिना पातालगुप्तत्वादिपरिग्रहः । अभिहिताइति । वाहाद्यधिकृतत्वा दिना व्यासादिप्रतिपत्तौ समानवित्तिवेद्यत्वेन व्यासादिविनेयत्वादेरपि तेष्ववग मादिति भावः । साक्षादेव व्यासादिविनेयत्वाद्याकारेण किमिति न निर्दिष्टाइ त्याशंक्याह । परंत्विति । यद्यप्युक्तविशेष्यविशेषणभावेपि देवतासार्वभौमत्व मवगम्यते तथापि स्फुटप्रतिपत्त्यर्थं तद्वैपरीत्यं कृतमित्यर्थः । चक्रेति । योदे वः सुदर्शनचक्रस्याभिघाते या प्रसभं आज्ञा तयैव राहुवधूजनस्य सुरतोत्सवमा लिंगनस्योद्दामाउद्भटाये विलासास्तैर्वंध्यं रहितं चुंबनमात्रावशेषं चकारेत्यन्वयः। विशिष्टेनोक्तविशेषणविशिष्टेन । एवं चेदृशोदाहरणयोजने च । अनुपपत्तिमि ति । गम्यस्य राहुशिरश्छेदस्य भंग्यंतरेणानभिधानादव्याप्तिमाशंक्येत्यर्थः । अ भिधानायोगादिति । अयमाशयः । अत्र हि राहुशिरश्छेदकारीति वासुदेवइति वा व्यंग्यं राहुवधूजनसंबंधिताहशरतोत्सवकारित्वेन प्रकारांतरेणाभिधीयतइति न वक्तुं शक्यं । धर्मिणोवासुदेवस्य प्रक्रांतत्वेन यच्छब्दाभिहितत्वेन च व्यंग्यत्वा योगात् । व्यंग्यस्य च राहुशिरश्छेदकारित्वस्य वासुदेवत्वस्य वा धर्मस्य प्रका रांतरेणानभिधानात् । तस्मात्पर्यायेण कार्यादिद्वारेणोक्तं गम्यमाक्षिप्तं वेति लक्षणार्थः ॥

एवं च गम्यस्यैवाभिधानमिति लक्षणस्यानुपपत्तिमाशंक्या ह ॥ यद्गम्यं तस्यैवाभिधानायोगात्कार्यादिद्वारेणैवाभिधानं ल क्षणे विवक्षितमिति लक्षणं क्लिष्टगत्या योजितम् । लोचनकृ ता पर्यायोक्तं यदन्येन प्रकारेणाभिधीयत इतीदमेव लक्षण मंगीकृत्य तदुदाहरणे च कार्येण शब्दाभिहितेन कारणं व्यं ग्यं प्रदर्श्य तत्र लक्षणं लक्ष्यं नाम च क्लिष्टगत्या योजितं । वाच्यादन्येन प्रकारेण व्यंग्येनोपलक्षितं सद्यदभिधीयते तत्प र्यायेण प्रकारान्तरेण व्यंग्येनोपलक्षितमुक्तमिति सर्वोयं क्ले

शः किमर्थइति न विद्मः । प्रदर्शितानि हि गम्यस्यैव रूपांतरे णाभिधाने बहून्युदाहरणानि चक्राभिघातप्रसभाज्ञयैवेति प्राचीनोदाहरणमपि स्वरूपेण गम्यस्य भगवतोरूपांतरेणाभिधानसत्त्वात्सुयोजमेव ॥--

अभिधानमाक्षेपोव्यंजनं वा । पर्यायोक्तमिति । क्वचित्पर्यायोक्तइति पाठस्त्वयुक्तः । व्यंगेनोपलक्षितमुक्तमिति व्याख्यानग्रंथविरोधात् । न विद्मइति । यच्छब्दाभिहितस्यापि भगवतोवासुदेवत्वादिना रूपांतरेण व्यंग्यतया यथाश्रुते बाधकाभावादिति भावः । नचाभिधाविषये कथं व्यंजनेति वाच्यं । वासुदेवत्वादिना प्रतीयमाने भगवत्यभिधाविषयत्वासंभवात् । तस्याः स्वावच्छेदकधर्मेणैव बोधकत्वात् । अतएवोक्तं 'शक्यादन्येन रूपेण ज्ञाते भवति लक्षणा' इति । इह तु लक्षणाहेत्वभावाद्व्यंजनोपगम्यतइति ॥--

यत्तु तत्र राहुशिरश्छेदावगमनं तत्र प्रागुक्तरीत्या प्रस्तुतांकुर एव । प्रस्तुतेन च राहोः शिरोमात्रावशेषेणालिंगनवंध्यत्वाद्यापादानरूपे वाच्ये भगवतोरूपांतरे उपपादिते तेन भगवतः स्वरूपेणावगमनं पर्यायोक्तस्य विषयः॥--

ननु प्रस्तुतेन तादृशरतोत्सवरूपेण कार्येण प्रस्तुतस्यैव राहुशिरश्छेदरूपकारणस्य प्रतीतौ चमत्कृतिविशेषस्तस्याअलंकारत्वं गमयति । तच्चालोच्यमानप्रस्तुतप्रशंसायाअसंभवादुक्तरीत्या पर्यायोक्तरूपतयैव स्वीकर्तव्यमित्याशंक्याह । यत्त्विति । अलंकाराणामियत्तानियमाभावेन प्रस्तुतांकुरस्याप्यलंकारांतरत्वादेवंविधशब्दास्वारस्यभंगेन प्राचीनलक्षणव्याख्यानमयुक्तमिति भावः । संक्षेपतोदर्शितमपि पर्यायोक्तविषयं विशदयति प्रस्तुतेनेत्यादिना । यत्तु भगवद्रूपेणावगमनं विशेषणमर्यादालभ्यत्वेनासुंदरं पर्यायोक्तस्य विषयइति तदविचारितरमणीयम् । न हि पर्यायोक्ते व्यंग्यसौंदर्यकृतोविच्छित्तिविशेषः किंतु भंग्यंतराभिधानकृतएव । व्यंग्यं तु भंग्यंतराभिधानतोऽसुंदरमेव प्रायशोदृश्यते । यथा इहागंतव्यमिति विवक्षिते व्यंग्ये अयं देशोऽलंकरणीयः सफलतामुपनेतव्यइत्यादावतस्तदसुंदरत्वोद्भावनमकिंचित्करमेव । अलंकारसर्वस्वकारग्रंथविरोधोद्भावनं तु तच्छिक्षाकारिणं प्र

ति न शोभते । उपजीव्यत्वोद्भावनमपि ग्रंथस्याकिंचित्करमेव युक्तिविरोधइति प रोत्कर्षासहिष्णुत्वमात्रमुद्भावयितुरवगमयतीत्यलं विस्तरेण ॥ ६७ ॥

पर्यायोक्तं तदप्याहुर्यद्व्याजेनेष्टसाधनम् ॥ या मि चूतलतां द्रष्टुं युवाभ्यामास्यतामिह ॥ ६८ ॥

अत्र नायिकां नायकेन संगमय्य चूतलतादर्शनव्याजेन निर्गच्छंत्या सख्या तत्स्वाच्छंद्यसंपादनरूपेष्टसाधनं पर्यायोक्तं । यथा वा ॥ देहि मत्कंदुकं राधे परिधाननिगूहितं ॥ इति विस्रंसयन्नीवीं तस्याः कृष्णोमुदेऽस्तु नः ॥ पूर्वत्र परेष्टसाधनमत्र कंदुकशोधनार्थं नीवीविस्रंसनव्याजेन स्वेष्टसाधनमिति भेदः ॥ ६८ ॥

प्रकारांतरेण पर्यायोक्तं लक्षयति । पर्यायोक्तमिति । रमणीयेन व्याजेन मिषेण स्वस्य परस्य वा इष्टस्य यत्साधनं संपादनं तदपि पर्यायोक्तम् । पर्यायेण व्याजरूपेणोक्तं यत्रेति व्युत्पत्तेः । संपादनेति । संपादनरूपं यदिष्टं तत्साधनं तत्करणमित्यर्थः । देहीति । परिधानेनाधरवस्त्रेण निगूहितमाच्छादितमित्यर्थः । एवं च प्रकारद्वयसाधारणं तदन्यतरत्वं सामान्यलक्षणं बोध्यम् ॥ ६८ ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायां पर्यायोक्तप्रकरणम् ॥ ॥

उक्तिर्व्याजस्तुतिर्निंदास्तुतिभ्यां स्तुतिनिंदयोः ॥ कः स्वर्धुनि विवेकस्ते पापिनोनयसे दिवम् ॥ ६९ ॥ साधु दूति पुनः साधु कर्तव्यं किमतः परम् ॥ यन्मदर्थे विलूनासि दंतैरपि नखैरपि ॥ ७० ॥

निंदया स्तुतेः स्तुत्या निंदाया वा अवगमनं व्याजस्तुतिः । कः स्वर्धुनीत्युदाहरणे विवेकोनास्तीति निंदाव्याजेन गंगा सुकृतिवदेव महापातकादिकृतवतोपि स्वर्गं नयतीति व्याजरूपया निन्दया तत्प्रभावातिशयस्तुतिः । साधु दूतीत्युदा

हरणे मदर्थे महांतं क्लेशमनुभूतवत्यसीति व्याजरूपया स्तुत्या मदर्थं न गतासि किन्तु रंतुमेव गतासि धिक्त्वां दूतिकाधर्मविरुद्धकारिणीमिति निंदावगम्यते ॥—

उक्तिरिति । अत्र निंदास्तुतिभ्यामिति स्तुतिनिंद्योरिति चेतरेतरयोगो न विवक्षितः । तथा च निंदया स्तुतेः स्तुत्या च निंदायाः स्तुत्यास्तुतेश्चोक्तिरभिव्यक्तिर्व्याजस्तुतिरित्यर्थः । प्रथमे व्याजेन स्तुतिरिति चरमयोर्व्याजरूपा स्तुतिरिति च व्युत्पत्तेः । अतएव व्याजस्तुतिपदार्थानुगमाभावान्निंदया निंदाभिव्यक्तिर्व्याजनिंदाख्यमलंकारांतरमित्यग्रे वक्ष्यते । एवमाद्ये प्रकारद्वये स्तुतिनिंद्योः समानविषयत्वभिन्नविषयत्वाभ्यां प्रत्येकं द्वैविध्यमिति चत्वारोभेदाः । अंत्यस्तु भिन्नविषयस्तुतिकएकएवेति पंचभेदाः । लक्षणं तु व्याजनिंदाभिन्ने त्वसति स्तुतिनिंदान्यतरपर्यवसायिस्तुतिनिंदान्यतरत्वं सर्वानुगतं बोध्यम् ॥—

यथा वा ॥ कस्ते शौर्यमदोयोद्धुं त्वय्येकं सप्तिमास्थिते ॥ सप्तसप्तिसमारूढाभवंति परिपंथिनः ॥ अर्द्धं दानववैरिणा गिरिजयाप्यर्द्धं शिवस्याहृतं देवेत्थं जगतीतले स्मरहराभावे समुन्मीलति ॥ गंगासागरमंबरं शशिकला नागाधिपः क्ष्मातलं सर्वज्ञत्वमधीश्वरत्वमगमत्त्वां मां च भिक्षाटनं ॥ अत्राद्योदाहरणे सप्तसप्तिपदगतश्लेषमूलनिंदाव्याजेन स्तुतिर्व्यज्यते । द्वितीयोदाहरणे सर्वज्ञः सर्वेश्वरोऽसीति राज्ञः स्तुत्या व्याजरूपया मदीयवैदुष्यादिदारिद्र्यादि सर्वं जानन्नपि बहुप्रदानेन रक्षितुं शक्तोऽपि मह्यं किमपि न ददासीति निंदा व्यज्यते । सर्वमिदं निंदास्तुत्योरेकविषयत्वे उदाहरणम् ॥—

कस्तइति । नृपं प्रति कवेरुक्तिः । त्वयि योद्धुमेकं सप्तिमश्वमास्थिते आरूढे सति परिपंथिनः शत्रवः सप्ताश्वसमारूढाभवंतीत्यन्वयः । सप्तसप्तयोऽश्वाअस्येति सूर्यस्सप्त च ते सप्तयोऽश्वास्तत्समारूढाइति द्वितीयोर्थोनिंदाद्योतकः । त्व

या संमुखाहताः सूर्यमंडलं भित्त्वा दिवमुपगताइति स्तुतौ पर्यवसानं । अर्द्धमिति । शिवस्य देहार्धं दानवानां वैरिणा हरिणा आहृतं । हरिहरात्मकस्यैकस्य विग्रहस्य प्रसिद्धेः । एवं गिरिजयाप्यवशिष्टार्धमाहृतं । हे देव राजन्नित्थमुक्तप्रकारेण जगतीतले स्मरहरस्याभावे समुन्मीलति प्रकाशमाने सति गंगासागरं प्रत्यगमदित्याद्यन्वयः । नागाधिपः शेषः क्ष्मातलं पातालं । त्वामितिपूर्वान्वितं । वैदुष्यादीति । विद्वत्तादीत्यर्थः । आदिना तपःशीलादिपरिग्रहः । दारिद्र्यादीत्यादिपदेन कुटुंबबाहुल्यादिपरिग्रहः । न चात्र राजवर्णनप्रस्तावे कथं स्तुतेर्व्याजरूपत्वमिति वाच्यं । स्तुतिपर्यवसानविवक्षायां स्वकीयभिक्षाटनोद्घाटनस्यासंगतत्वेन स्तुतेरुक्तनिंदारूपोपालंभपर्यवसानस्यानुभवंसिद्धस्याविरुद्धत्वात् ॥ ——

भिन्नविषयत्वे निंदया स्तुत्याभिव्यक्तिर्यथा ॥ कस्त्वं वानर रामराजभवने लेखार्थसंवाहको यातः कुत्र पुरागतः स हनुमान्निर्दग्धलंकापुरः ॥ बद्धोराक्षससूनुनेति कपिभिः संताडितस्तर्जितः सव्रीडात्तपराभवोवनमृगः कुत्रेति न ज्ञायते । अत्र हनुमन्निंदया इतरवानरस्तुत्यभिव्यक्तिः । स्तुत्या निंदाभिव्यक्तिर्यथा ॥ यद्वक्रं मुहुरीक्षसे न धनिनां ब्रूषे न चाटून्मृषा नैषां गर्ववचः शृणोषि न च तान्प्रत्याशया धावसि । काले बालतृणानि खादसि परं निद्रासि निद्रागमे तन्मे ब्रूहि कुरंग कुत्र भवता किन्नाम तप्तं तपः ॥ अत्र हरिणस्तुत्या राजसेवानिर्विण्णस्यात्मनोनिंदाभिव्यज्यते । अयमप्रस्तुतप्रशंसाविषयइत्यलंकारसर्वस्वकारः ॥—

कस्त्वमिति । अंगदं प्रति कस्यचिद्राक्षसस्य प्रश्नः । रामरूपस्य राज्ञोभवने लेखार्थस्य संदेशस्य वाहकोस्मीत्त्युत्तरं । पुरा पूर्वमागतोनिर्दग्धलंकापुरः स हनुमान् कुत्र यातइति पुनः पूर्वस्य प्रश्नः । बद्धइत्याद्युत्तरार्धमंगदस्योत्तरं । राक्षसस्य रावणस्य सूनुना बद्धइति हेतोः कपिभिर्वानरैः सम्यक् ताडितस्तर्जितः स वनमृगोहनुमान् व्रीडया लज्जया आत्तः प्राप्तः पराभवोयेन तादृशः कुत्र यातइति न ज्ञायतइत्यन्वयः । यदिति । हे कुरंग यद्यस्माद्धनिनां मुखं मुहुर्मुहुर्वारंवारं ने

क्षसे न पश्यसि। मृषा मिथ्या चाटून् प्रियशब्दान्न वदसि । यदिति सर्वत्र संब ध्यते । एषां धनिनां गर्वयुक्तवचनं न शृणोषि । तान्धनिकान्प्रति आशया धनाशया न धावसि । परं केवलं काले क्षुधासमये खादसि भक्षयसि निद्रा याआगमे च निद्रां प्राप्नोषि । तत्तस्मात्कुत्र तीर्थे किंनाम तपस्तप्तं तद्ब्रूहीत्यन्व यः । निर्विण्णस्य खिन्नस्य ॥——

तेन हि सारूप्यनिबंधनाप्रस्तुतप्रशंसोदाहरणानंतरं वैधर्म्येणापि दृश्यते । यथा ॥ धन्याः खलु वने वाताः काल्हाराः सुखशीतलाः ॥ राममिंदीवरश्यामं ये स्पृशंत्यनिवारिताः ॥ अत्र वाताधन्याइत्यप्रस्तुतार्थादहमधन्यइति वैधर्म्येण प्रस्तुतोर्थःप्रतीयतइति व्युत्पादितं । इयमेवाप्रस्तुतप्रशंसा न कार्यकारणनिबंधनेति दंडी यदाह "अप्रस्तुतप्रशंसा स्यादप्रकांडे तु या स्तुतिः ॥ सुखं जीवंति हरिणावनेष्वपरसेविनः॥अर्थैरयत्नसुलभैर्जलदर्भांकुरादिभिः ॥ सेयमप्रस्तुतैवात्र मृगवृत्तिः प्रशस्यते ॥ राजानुवर्तनक्लेशनिर्विण्णेन मनस्विना" इति । वस्तुतस्त्वत्र व्याजस्तुतिरित्येव युक्तं स्तुत्या निन्दाभिव्यक्तिरित्यप्रस्तुतप्रशंसातोवैचित्र्यविशेषसद्भावात् । अन्यथा प्रसिद्धव्याजस्तुत्युदाहरणेष्वप्यप्रस्तुताभ्यां निंदास्तुतिभ्याम्प्रस्तुते स्तुतिनिन्दे गम्येते इत्येतावता व्याजस्तुतिमात्रमप्रस्तुतप्रशंसा स्यात् । एवं चानया प्रक्रियया यत्रान्यगतस्तुतिविवक्षयान्यस्तुतिः क्रियते तत्रापि व्याजस्तुतिरेव। अन्यस्तुतिव्याजेन तदन्यस्तुतिरित्यर्थानुगमसद्भावात् ।यथा ॥ शिखरिणि क नु नाम कियच्चिरंकिमभिधानमसावकरोत्तपः। तरुणि येन तवाधरपाटलं दशति बिंबफलं शुकशावकः। अत्र शुकशावकस्तुत्या नायिकाधरसौभाग्यातिशयस्तुतिर्व्यज्यते ॥ ७० ॥

तेनहीत्यस्य इति व्युत्पादितमित्यग्रेतनेनान्वयः। कल्हारं जलपुष्पविशेषः तत्संबंधि

नः काल्हाराः सुखयंतीति सुखाश्च ते शीतलाश्चेत्यर्थः । अप्रकांडेऽप्रस्तावे । तथा चाप्रस्तुता चासौ प्रशंसा चेति व्युत्पत्तिरिति भावः । न परसेविनोऽपरसेविनः । प्रशस्यते स्तूयते । मतद्वयेप्यस्वरसबीजं दर्शयति । वस्तुतस्त्विति । अभिव्यक्तिरिति । योऽप्रस्तुतप्रशंसातो वैचित्र्यस्य विषयआलंबनभूतोविशेषइत्यन्वयः । अन्यथा ततोवैचित्र्येपि तदंतर्भावांगीकारे । एवंचेति । अन्यगतस्तुतिनिंदाभ्यामन्यगतनिंदास्तुत्यभिव्यक्त्योर्व्याजस्तुतित्वसिद्धौ चेत्यर्थः । प्रक्रियया प्रकारेण । शिखरिणीति । नायिकां प्रति नायकस्योक्तिः । हे तरुणि असौ शुकबालकः नाम वितर्के क्वनु कस्मिन् शिखरिणि पर्वते कियत्कालं चिरं किमभिधानं किंनामकं तपः अकरोद्येन हेतुना तवाधरवत्पाटलं रक्तवर्णं बिंबफलं दशतीत्यन्वयः ॥७०॥

इत्यलंकारचंद्रिकायांव्याजस्तुतिप्रकरणम् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

निंदायानिंदया व्यक्तिर्व्याजनिंदेति गीयते ॥ वि
धे सनिंद्योयस्ते प्रागेकमेवाहरच्छिरः ॥ ७१ ॥

अत्र हरनिंदया विषमविपाकं संसारं प्रवर्तयतोविधेरभिव्यंग्या निंदा व्याजनिंदा । यथा वा ॥ विधिरेव विशेषगर्हणीयः करट त्वं रट कस्तवापराधः ॥ सहकारतरौ चकार यस्ते सह वासं सरलेन कोकिलेन ॥ अन्यस्तुत्यान्यस्तुत्यभिव्यक्तिरिति पंचमप्रकारव्याजस्तुतिप्रतिबंदीभूतेयं व्याजनिंदा । ननु यत्रान्यस्तुत्यान्यस्तुतेरन्यनिंदयान्यनिंदायाश्च प्रतीतिस्तत्र व्याजस्तुतिव्याजनिंदालंकारयोरभ्युपगमे स्तुतिनिंदारूपा प्रस्तुतप्रशंसोदाहरणेष्वप्रस्तुतप्रशंसा न वक्तव्या । तेषामपि व्याजस्तुतिव्याजनिंदाभ्यां क्रोडीकारसंभवादिति चेदुच्यते । यत्राप्रस्तुतवृत्तांतात्स्तुतिनिंदारूपात्तत्सरूपः प्रस्तुतवृत्तांतः प्रतीयते । अंतश्छिद्राणि भूयांसीत्यादौ तत्र लब्धावकाशा सारूप्यनिबंधना प्रस्तुतप्रशंसा । अत्रापि वर्तमाना न निवारयितुं शक्या । अन्यस्तुत्याऽन्यस्तुतिरन्यनिंदयान्यनिंदेत्येवं व्याजस्तु

तिव्याजनिंदे अपि संभवतश्चेत्कामं ते अपि संभवेताम् । न त्वस्यापरित्यागः । यद्यपि विधिरेव विशेषगर्हणीयइति श्लोके विधिनिंदया तन्मूलकाकनिंदया चाविशेषज्ञस्य प्रभोस्तेन च विद्वत्समतया स्थापितस्य मूर्खस्य च निंदा प्रतीयतइति तत्र सारूप्यनिबंधनाऽप्रस्तुतप्रशंसाप्यस्ति तथापि सैव व्याजनिंदामूलेति प्रथमोपस्थितना सापि तत्र दुर्वारा । एवं व्याजनिंदामूलकव्याजनिंदारूपेयमप्रस्तुतप्रशंसेति चमत्करातिशयः । एवमेव व्याजस्तुतिमूलकव्याजस्तुतिरूपाप्यप्रस्तुतप्रशंसा दृश्यते ॥—

व्याजनिंदां लक्षयति ॥ निंदायाइति यत्रान्यनिंदयाऽन्यस्य निंदायाअभिव्यक्तिः पर्यवस्यति सा व्याजनिंदा । इतरानिंदाव्याजेन निंदेति व्युत्पत्तेः । विधेइति । हेविधे ब्रह्मन् प्राक् पूर्वं ते तवैकमेव शिरोयोऽहरदच्छिनत्सएवार्थाद्धरो निंद्यइत्यन्वयः । निंदयेत्यभिव्यंग्येत्यनेनान्वितं । निंद्याभिव्यंग्या विधेर्निंदा व्याजनिंदेत्यन्वयः । विषमविपाकं दारुणपरिणामं । विधिरेवेति । विशेषतोगर्हणीयोनिंदनीयः । हे करट काक त्वं रट रटनं कुरु । योसौ विधिराम्रवृक्षे सरलेन सौम्येन कोकिलेन सह वासं तव चकारेत्यन्वयः । ननु केनाप्यालंकारिकेणानुक्तायाव्याजनिंदायाः कथमलंकारत्वेनांगीकरणमित्याशंक्याह । प्रतिबंदीति । तुल्ययुक्त्या प्रतिबंदीस्थानीयेत्यर्थः । तथा च स्तुतिवन्निंदायामप्यप्रस्तुतप्रशंसातोवैचित्र्यविशेषात्तदनंतर्भावे व्याजस्तुतौ चार्थानुगमाभावादनंतर्भावे पृथगलंकारतायाऔचित्यायातत्वात्प्राचीनैरनुक्तापि स्वीकर्तुमुचितेत्याशयः । प्रागुक्तयोरेकः कृती शकुंतेष्वित्याबद्धकृत्रिमेत्यनयोरप्रस्तुतप्रशंसोदाहरणत्वासंगतिमाशंकते । नन्विति । क्रोडीकारः स्वविषयीकरणम् । अन्यत्र लब्धात्मकस्यालंकारद्वयस्य क्वचित्संकरेपि न दोषइत्याशयेन समाधत्ते यत्रेति । एतच्च इत्यादावित्यनेनान्वितं । अस्याअप्रस्तुतप्रशंसायाः । सैवाप्रस्तुतप्रशंसैव । लावण्येति ॥—

यथा वा ॥ लावण्यद्रविणव्ययोन गणितः क्लेशोमहानर्जितः स्वच्छंदं चरतोजनस्य हृदये चिंताज्वरोनिर्मितः ॥ एषापि स्व

गुणानुरूपरमणाभावाद्वराकी हता कोर्थश्चेतसि वेधसा विनिहितस्तन्वीमिमां तन्वता ॥ अत्राप्रस्तुतायास्तरुण्याः सृष्टिनिंदाव्याजेन तन्निंदाव्याजेन च तत्सौन्दर्यप्रशंसा प्रशंसनीयत्वेन कविविवक्षितायाः स्वकवितायाः सृष्टिनिंदाव्याजेन तन्निंदाव्याजेन च शब्दार्थचमत्कारातिशयप्रशंसायां पर्यवस्यति । अस्य श्लोकस्य वाच्यार्थविषये यद्यपि नात्यंतसामंजस्यं न हीमे विकल्पावीतरागस्येति कल्पयितुं शक्यम् । रसाननुगुणत्वाद्वीतरागहृदयस्याप्येवंविधविषयेष्वप्रवृत्तेश्च। नापि रागिणइति युज्यते । तदीयविकल्पेषु वराकीति कृपणतालिंगितस्य हतेत्यमंगलोपहितस्य च वचसोऽनुचितत्वात्तुल्यरमणाभावादित्यस्यात्यन्तमनुचितत्वाच्च स्वात्मनि तदनुरूपतासंभावनायामपि रागित्वे हि पशुप्रायता स्यात् । तथापि विवक्षितप्रस्तुतार्थनायां न किंचिदसामंजस्यम् ।अतएवास्य श्लोकस्याप्रस्तुतप्रशंसापरत्वमुक्तं प्राचीनैः । वाच्यासंभवेप्यप्रस्तुतप्रशंसोपपत्तेरिति॥ ७१ ॥

इमां तन्वीं तन्वता सृजता वेधसा चेतसि कोऽर्थः कामनाविषयभूतोविनिहितोऽभिसंहितः । किं प्रयोजनमुद्दिश्येयं निर्मितेत्यर्थः । नन्वनायासेनातिसुंदरतन्वीनिष्पत्तिरेव प्रयोजनं तदभावेपि वा लीलामात्रेण तन्निर्माणं स्यादतआह लावण्येत्यादि । यतोलावण्यरूपस्य द्रविणस्य धनस्य व्ययोन गणितः। महान्क्लेशोर्ज्जितः कृतः ।स्वेच्छाचारिणोजनस्य उदासीनस्यापि हृदये चिंतैव ज्वरोनिर्मितः। एषापि वराकी दीना स्वगुणानुरूपस्य वरस्याभावाद्धतेव हता नष्टप्राया ।तथा च बह्वायाससाध्यत्वादनिष्टानुबंधित्वाच्च न तन्व्याः प्रयोजनत्वं नापि लीलामात्रेण तन्निर्माणं च संभवतीति भावः । तन्निंदाव्याजेन तरुणीनिंदाव्याजेन । तत्सौंदर्यप्रशंसाशब्दार्थचमत्कारातिशयप्रशंसायां पर्यवस्यतीत्यन्वयः । तन्निंदाव्याजेन स्वकवितानिंदाव्याजेन । कविता सौंदर्यरूपा । प्रस्तुतार्थस्यात्यंतमस्फुटत्वात्कथमस्य पद्यस्य तत्परत्वमित्याशंकामपनेतुं भूमिकामारचयति । अस्येत्यादि । रसा

ननुगुणत्वादिति । वीतरागे शृंगारस्यासंभवादिति भावः । ननु शृंगारसंभवेपि तन्वीनिर्माणनिंदया शांतरसपरिपोषादस्त्येव रसानुगुणत्वमतआह । वीतरागेति । नापि रागिणइत्यनंतरं इमे विकल्पाइत्यनुषज्यते । विवक्षितेति । स्वकवितासौंदर्यरूपेत्यर्थः । अतएव वाच्यार्थासामंजस्यादेव वाच्यासंभवेपि वाच्यसामंजस्यासंभवेपि । तथा च वाच्यार्थासामंजस्यमेवास्फुटेप्यप्रस्तुतार्थे तात्पर्यं गमयतीति भावः ॥७१॥ इत्यलंकारचंद्रिकायां व्याजनिंदाप्रकरणम् ॥

आक्षेपः स्वयमुक्तस्य प्रतिषेधोविचारणात् ॥ चंद्र संदर्शयात्मानमथवास्ति प्रियामुखं ॥ ७२ ॥

अत्र प्रार्थितस्य चंद्रदर्शनस्य प्रियामुखसत्वेनानर्थक्यं विचार्यथवेत्यादिसूचितः प्रतिषेधआक्षेपः । यथा वा ॥ साहित्यपाथोनिधिमंथनोत्थं कर्णामृतं रक्षत हे कवींद्राः॥यत्तस्य दैत्याइव लुंठनाय काव्यार्थचोराः प्रगुणीभवंति ॥ गृह्णंतु सर्वे यदि वा यथेच्छं नास्ति क्षतिः क्वापि कवीश्वराणां ॥ रत्नेषु लुप्तेषु बहुष्वमर्त्यैरद्यापि रत्नाकरएव सिंधुः ॥ अत्र प्रथमश्लोकेन प्रार्थितस्य काव्यार्थचोरेभ्योरक्षणस्य स्वोल्लिखितवैचित्र्याणां समुद्रगतरत्नजालवदक्षयत्वं विचिंत्य प्रतिषेधआक्षेपः ॥ ७२ ॥

आक्षेपइति । स्वयमुक्तस्यार्थस्य किंचिन्निमित्तमभिसंधाय प्रतिषेधआक्षेपः । सूचितेति । पक्षांतरपरिग्रहस्य पूर्वपक्षप्रतिक्षेपनियतत्वादिति भावः । न चात्र कैमर्थ्यरूपपंचमप्रतीपप्रभेदेन गतार्थत्वं शंकनीयं । तस्यात्र प्रतिषेधप्रतिनिमित्तत्वेनाप्राधान्यात् । असंदिग्धमुदाहरति । साहित्येति । हे कविश्रेष्ठाः साहित्यसमुद्ररूपाणां भारतादीनां मंथनादिव परिशीलनादुत्थितमुत्पन्नं कर्णयोरमृतमिवाह्लादकं काव्यं रक्षत । यद्यस्मात्तस्य लुंठनार्थं दैत्याइव काव्यरूपस्यार्थस्य वित्तस्य चोराः प्रगुणीभवंति बहुलीभवंतीत्यन्वयः । गृह्णंत्विति । यदि वेत्यथवेत्यनेन समानार्थं । लुप्तेष्वपहृतेषु । स्वोल्लिखितेति स्वयमुद्भावितेत्यर्थः । वैचित्र्याणामर्थवैचित्र्याणाम् ॥७२॥

निषेधाभासमाक्षेपं बुधाः केचन मन्वते ॥ नाहं दूती तनोस्तापस्तस्याः कालानलोपमः ॥ ७३ ॥

केचिदलंकारसर्वस्वकारादयइत्थमाहुः । न निषेधमात्रमाक्षेपः किंतु योनिषेधोबाधितः सन्नर्थान्तरपर्यवसितः किंचिद्विशेषमाक्षिपति सआक्षेपः । यथा दूत्या उक्तौ नाहं दूतीति निषेधोबाधितत्वादाभासरूपः संघटनकालोचितकैतववचनपरिहारेण । यथार्थवादित्वे पर्यवस्यन्निदानीमेवागत्य नायिकोज्जीवनीयेति विशेषमाक्षिपति । यथा वा ॥ नरेंद्रमौले न वयं राजसंदेशहारिणः ॥ जगत्कुटुंबिनस्तेऽद्य न शत्रुः कश्चिदीक्ष्यते ॥ अत्र संदेशहारिणामुक्तौ न वयं संदेशहारिणइति निषेधोनुपपन्नः । संधिकालोचितकैतववचनपरिहारेण यथार्थवादित्वे पर्यवस्यन्सर्वजगतीपालकस्य तव न कश्चिदपि शत्रुभावेनावलोकनीयः किंतु सर्वेपि राजानोभृत्यभावेन संरक्षणीयाइति विशेषमाक्षिपति ॥ ७३ ॥

अर्थांतरपर्यवसिताऽर्थांतरप्रतियोगिकत्वेनावस्थितः । विशेषं व्यंग्यार्थविशेषं । संघटनेति । संयोजनकाले उचितं यत्कैतववचनं मिथ्यावचनं तस्य परिहारस्तेनोपलक्षिते यथार्थवादित्वे इत्यर्थः । नाहं दूतीत्यत्र हि दूतीपदेन दूतीगतमिथ्यावादित्वविशिष्टं लक्ष्यते तदभावस्तु यद्यपि न यथार्थवादित्वं तथापि तदुपलक्ष्यत्वात्तत्पर्यवसानोक्तिः । नरेंद्रेति । संधिकरणार्थमागतानां दूतानामुक्तिः । नरेंद्राणां राज्ञां मौलिः श्रेष्ठः । संधीति । संधिकाले उचितं यत्कैतववचनं तत्परिहारेणोपलक्षितेइति पूर्ववदर्थः । अत्राहुः । संदेशहारिषु तन्निषेधस्य बाधात्संदेशहारिपदेन कैतववचनप्रयोक्तृत्वविशिष्टं लक्ष्यते । तन्निषेधेन च सत्यवादित्वरूपोविशेषोव्यज्यतइत्ययमेव निषेधेन विशेषाक्षेपोन तु सर्वजगतीपालकस्येत्यादिर्विशेषोनिषेधेन केवलेनाक्षेप्तुं शक्यते । तस्य जगत्कुटुंबिनइत्युत्तरार्धगम्यत्वात् । एवं स्थिते कथमुच्यते तव न कश्चिदपीत्यादीति । तत्रोच्यते । न वयमिति निषेधाभावे केवलादुत्तरार्धान्नोक्तविशेषावगतिः स्यात् । संधिकालोचितकैतववचनत्वेनैव संभाव्यमानत्वात् । अपि तु तत्कालीनसंध्यभिप्रायमात्रावगमः । निषेधेन तु तत्परिहारे युक्तउक्तविशेषावगमइत्यनुभवसाक्षिकमेतत् । सत्यवादित्वादिकं तूक्तविशेषे व्यंजनीये द्वारभूतं न तु त

देव विशेषरूपमचमत्कारित्वात् । अतएव नाहं दूतीत्यत्र वस्तुवादित्वादिर्विशेषोव्य ज्यतइत्यलंकारसर्वस्वकारः । वस्तुवादित्वमादिर्द्वारभूतं यस्य तादृशोविशेषइति तदर्थइति । एतेन नाहं दूतीति पूर्वोदाहरणमपि व्याख्यातम् ॥ ७३ ॥

आक्षेपोन्योविधौ व्यक्ते निषेधे च तिरोहिते ॥ ग
च्छ गच्छसि चेत्कांत तत्रैव स्याज्जनिर्मम ॥७४॥

अत्र गच्छेति विधिर्व्यक्तः मागाइति निषेधस्तिरोहितः । कांतोद्देश्यदेशे निजजन्मप्रार्थनयात्ममरणसंसूचनेन गर्भीकृतः । यथा वा ॥ न चिरं मम तापाय तव यात्रा भविष्यति ॥ यदि यास्यसि यातव्यमलमाशंकयापि ते ॥ अत्रापि न चिरं मम तापायेति स्वमरणसंसूचनेन गमननिषेधोगर्भीकृतः॥७४॥

अस्यैव प्रभेदांतरमाह आक्षेपोन्यइति । प्रार्थनया मरणसूचनद्वारेण गर्भितोव्यंग्यत्वेनांतर्भावितः । एतच्च तिरोहितइत्यस्यार्थकथनं तदेवमपन्हुतिभिन्नत्वे सति चमत्कारकारिनिषेधत्वं सामान्यलक्षणं बोध्यं ॥ ७४ ॥ इत्यलंकारचंद्रिकाया माक्षेपालंकारप्रकरणम् ॥

आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभासइष्यते ॥ वि
नापि तन्वि हारेण वक्षोजौ तव हारिणौ ॥ ७५ ॥

अत्र हाररहितावपि हारिणौ हृद्याविति श्लेषमूलकोविरोधाभासः । यथा वा ॥ प्रतीपभूपैरिव किं ततोभिया विरुद्धधर्मैरपि भेत्तृतोज्झिता ॥ अमित्रजिन्मित्रजिदोजसा सयद्विचारदृक्चारदृगप्यवर्तत ॥ अत्र विरोधसमाधानोत्प्रेक्षाशिरस्कोविरोधाभासइति पूर्वस्माद्भेदः ॥७५॥

आभासत्वइति । विरोधस्याभासत्वे आपाततोभासमानत्वे सति विरोधाभासोनामालंकारः । आभासतइत्याभासः । विरोधश्चासावाभासश्चेति व्युत्पत्तेः । ईषदर्थकेन चाङा भानस्यापातरूपत्वमर्थांतरपरिहार्यत्वरूपं बोध्यते । तथा चैकाधिकरण्येन प्रतीयमानयोः कार्यकारणत्वेन गृह्यमाणयोर्धर्मयोराभासमानाऽपर्यवसन्न

विरोधत्वं लक्षणं द्रष्टव्यं। शनिरशनिश्च तमुच्चैरित्यादावतिव्याप्तिवारणायाद्यं विशेषणं ।अप्यलाक्षारसासिक्तं रक्तं त्वच्चरणद्वयमिति विभावनावारणाय द्वितीयं। पर्यवसितस्य विरोधस्य दोषत्वादपर्यवसन्नत्वं विरोधविशेषणमिति दिक् ।श्लेषेति हारोऽनयोरस्तीत्यर्थे विरोधः मनोहारिणावित्यर्थेन तत्परिहारः। प्रतीपेति। तस्मान्न लाञ्छनेन कृत्वा प्रतिकूलनृपैरिव विरुद्धधर्मैरपि भेत्तृता भेदकारिता त्यक्ता किमित्युत्प्रेक्षा। यस्मात्स नलः अमित्राणां शत्रूणां जयकृदपि ओजसा मित्रस्य रवेर्जयकृत्। अथ च मित्रजिदेव न मित्रजिदिति विरोधः। चारदृष्टिरपि विचारे दृष्टिर्यस्य तादृशः विगतचारदृगिति च विरोधः। विरोधेति। विरोधसमाधानरूपोत्प्रेक्षा शिरः प्रधानं यस्य तादृशइत्यर्थः। यत्तु विरोधसमाधानात्मिकया मुखस्थितयोत्प्रेक्षया विरोधस्योत्थानमेव भग्नमिति कथमत्र विरोधालंकारइति केनचित्सुमनसापि विमनसेवाभिहितं तदसारं। विरोधभानमंतरेण विरुद्धधर्मैरपीत्याद्युत्प्रेक्षायाएवानुत्थानेन श्लेषमूलमाभासमानं विरोधमुपजीव्यैव विरोधत्यागोत्प्रेक्षायाअर्थांतरानुगृहीतायास्तत्समाधानत्वेन पश्चादवस्थितत्वादिति ॥ ७५ ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायां विरोधाभासप्रकरणम् ॥—

विभावना विनापि स्यात्कारणं कार्यजन्म चेत् ॥
अप्यलाक्षारसासिक्तं रक्तं त्वच्चरणद्वयम् ॥७६॥

अत्र लाक्षारसासेकरूपकारणाभावेपि रक्तिमा कथितः।स्वाभाविकत्वेन विरोधपरिहारः। यथा वा ॥ अपीतक्षीबकादंबमसंमृष्टामलांबरं ॥ अप्रसादितसूक्ष्मांबु जगदासीन्मनोरमं ॥ अत्र पानादिप्रसिद्धहेत्वभावेपि क्षीबत्वादिनिबद्धं । विभाव्यमानशरत्समयहेतुकत्वेन विरोधपरिहारः। यथा वा ॥ वरतनुकबरीविधायिना सुरभिनखेन नरेंद्रपाणिना। अवचितकुसुमापि वल्लरी समजनि दंतनिलीनषट्पदा। अत्र वल्लर्यां पुष्पाभावेपि भृंगालिंगनं निबद्धं तत्र वरतनुकबरीसंक्रांतसौरभनरपतिनखसंसर्गरूपं हेत्वंतरं विशेषणमुखेन दर्शितमिति विरोधपरिहारः ॥

विभावनेति। प्रसिद्धे कारणाभावेपि कार्योत्पत्तिर्विभावनालंकारः । विभाव्यते कारणांतरं यस्यामिति व्युपत्तेः । कारणाभावश्च शाब्दआर्थोवेति सर्वत्र लक्षण समन्वयोबोध्यः । एतदेव तंत्रेण सकलविभावनाप्रकारसाधारणं सामान्यलक्षणमा द्यप्रकारविशेषलक्षणं च बोध्यं। तत्राद्यं दर्शितमेव । द्वितीयं तु कारणान्विताभा वकथनपूर्वकं कार्योत्पत्तिकथनमित्युदाहरणविशेषबलादेव गम्यतइति विविच्य न दर्शितं । प्रतिबंधके सति कार्योत्पत्तिरूपे तृतीयप्रकारेऽतिव्याप्तेर्वारणायान्वितेति। तत्र प्रतिबंधकस्य वस्तुतः कारणाभावरूपस्य कथनेपि कारणान्वितत्वेन कथन मिति तन्निरासः । प्रकारपंचकेपि कारणान्विताभावस्यार्थतोगम्यत्वात्कथनेति । अप्यलाक्षेति । लाक्षारसेन आसमंतात्सिक्तं लाक्षारसासिक्तं । पश्चान्नञ्समासः। तस्याः कामिन्याः । अपीतेति । अपीताः पानशून्याः । क्षीबामत्ताः कादंबाः कलहंसायत्र । तथा असंमृष्टं संमार्जनशून्यममलमंबरमाकाशं यत्र । एवमप्रसादि तं वस्त्रगालनकतकक्षोदप्रक्षेपादिना यत्प्रसादनं तच्छून्यं सूक्ष्मं लघ्वंबु यत्र । ए वंभूतं जगन्मनोहरमासीदित्यन्वयः । परमार्थतस्तु शुद्धांबित्येव काव्यादर्शे दृ ष्टः पाठः । विभाव्यमानेति । वर्ण्यमानेत्यर्थः । वरेति । वरतनोः केशपाशरच नासंपादकेनातएव सुरभिनखेन राज्ञोहस्तेनावचितकुसुमालूनपुष्पापि लता वृंतास क्तभ्रमरासंजातेत्यर्थः ॥ ७६ ॥

हेतूनामसमग्रत्वे कार्योत्पत्तिश्च सा मता ॥ अस्त्रै
रतीक्ष्णकठिनैर्जगज्जयति मन्मथः ॥ ७७ ॥

अत्र जगज्जये साध्ये हेतूनामस्त्राणामसमग्रत्वतीक्ष्णत्वादिगु णवैकल्यं । यथा वा ॥ उद्यानमारुतोद्धूताश्चूतचंपकरेणवः॥ उदस्रयंति पांथानामस्पृशंतोविलोचने ॥ अत्र बाष्पोद्गम नहेतूनामसमग्रत्वं स्पर्शनक्रियावैकल्यं । इमां विशेषोक्तिरि ति दंडी व्याजहार । यतस्तत्र प्रथमोदाहरणे मन्मथस्य महिमातिशयरूपोद्वितीयोदाहरणे चंपकरेणूनामुद्दीपकतातिश रूपश्च विशेषः ख्याप्यतइति । अस्माभिस्तु तीक्ष्णत्वादिवै कल्यमपि कारणविशेषाभावरूपमिति विभावनाप्रदर्शिता ॥

हेतूनामिति । असमग्रत्वे हेतुतावच्छेदकस्य धर्मस्य तत्संबंधस्य वा वैकल्ये सति । अस्त्रैरिति धर्मवैकल्योदाहरणं । संबंधवैकल्ये उदाहरति । उद्यानेति । विलोचने कर्मभूते उदस्रयंति उद्गताश्रूणि कुर्वंतीत्यर्थः । क्रियेति धात्वर्थत्वाभिप्रायं । स्पर्शनस्य संयोगरूपत्वात् । इमां द्वितीयप्रकाररूपां विभावनां । व्याजहारेति । गुणजातिक्रियादीनां यत्र वैकल्यदर्शनं ॥ विशेषदर्शनायैव सा विशेषोक्तिरिष्यते इति ग्रंथेन व्यवहृतवानित्यर्थः । एतेन प्रथमप्रकारद्वितीयप्रकारस्य वैलक्षण्यं दुरुपपादमिति वदन्नपास्तः । वैलक्षण्याभावे हि प्राचामलंकारांतरत्वेन कथनमत्यंतानुपपन्नमेव स्यात् । अस्ति च स्वरूपतः कारणाभावकथनात्कारणगतधर्मवैकल्यद्वारेण तद्विशिष्टकारणाभावकथने सहृदयसिद्धोविच्छित्तिविशेषः । प्रकारांतरास्वीकारे लाघवमिति तु स्वीयलाघवोद्भावनमिति कृतमधिकेन ॥ ७७ ॥

कार्योत्पत्तिस्तृतीया स्यात्सत्यपि प्रतिबंधके ॥
नरेंद्रानेव ते राजन्दशत्यसिभुजंगमः ॥ ७८ ॥

अत्र नरेंद्राविषवैद्याः सर्पदंशप्रतिबंधकमंत्रौषधिशालिनः श्लेषेण गृहीताइति सत्येव प्रतिबंधके कार्योत्पत्तिः । यथा वा ॥ चित्रं तपति राजेंद्र प्रतापतपनस्तव ॥ अनातपत्रमुत्सृज्य सातपत्रं द्विषद्गणम् ॥ ७८ ॥

अकारणात्कार्यजन्मचतुर्थी स्याद्विभावना ॥ शंखाद्वीणानिनादोयमुदेति महदद्भुतं ॥ ७९ ॥

अत्र शंखत्वेन कमनीयः कामिनीकंठस्तंत्रीनिनादत्वेन तद्गीतं चाध्यवसीयतइत्यकारणात्कार्यजन्म । यथा वा ॥ तिलपुष्पात्समायाति वायुश्चंदनसौरभः । इंदीवरयुगाच्चित्रं निःसरंति शिलीमुखाः ॥ ७९ ॥

कार्योत्पत्तिरिति । प्रतिबंधके सत्यपि कार्योत्पत्तिकथनं तृतीया विभावना । नरेंद्रानिति । 'नरेंद्रोवार्त्तिके राज्ञि विषवैद्येपि कथ्यतइति विश्वः' असिः ख

ङ्गएव भुजंगमः। चित्रमिति । प्रतापएव तपनः सूर्यः । आतपत्रं छत्रं तद्रहितमनातपत्रं आतपत्रेण सहितं सातपत्रं ॥ ७८ ॥ ७९ ॥

विरुद्धात्कार्यसंपत्तिर्दृष्टा काचिद्विभावना ॥ शीतांशुकिरणास्तन्वीं हंत संतापयंति तां ॥ ८१ ॥

अत्र तापनिवर्त्तकतया तापविरुद्धैरिंदुकिरणैस्तापजनिरुक्ता । यथा वा ॥ उदिते कुमारसूर्ये कुवलयमुल्लसति भाति न क्षत्रं ॥ मुकुलीभवंति चित्रं परराजकुमारपाणिपद्मानि। यथा वा ॥ अविवेकिकुचद्वंद्वं हंतु नाम जगत्त्रयं ॥ श्रुतिप्रणयिनोरक्ष्णोरयुक्तं जनमारणं । पूर्वोदाहरणयोः कारणस्य कार्यविरोधित्वं स्वाभाविकं इह तु श्रुतिप्रणयित्वरूपागंतुकगुणप्रयुक्तमिति भेदः ॥

उदितइति । कस्यचिद्राजकुमारस्य प्रतापवर्णनं । कुमाररूपे सूर्ये उदिते सति कोः पृथिव्यावलयं मंडलमेव कुवलयं कुमुदमुल्लासं प्राप्नोति । क्षत्रं क्षत्रियकुलं न भाति । अथ च नक्षत्रं भातीति चित्रं । तथा परेषां राजकुमाराणां पाणिकमलानि मुकुलीभवंति संकुचंति अंजलिबंधात्तदाकृतीनि भवंतीत्यर्थः । अविवेकीति । विवेकोविशेषदर्शनं विश्लेषश्च तच्छून्यं । परस्परं संश्लिष्टत्वात् । कुचयुगं कर्तृ जगत्त्रयं हंतु नाम । श्रुतिर्वेदः कर्णश्च । प्रणयः परिचयः ॥ ८० ॥

कार्यात्कारणजन्मापि दृष्टा काचिद्विभावना ॥ यशःपयोराशिरभूत्करकल्पतरोस्तव ॥ ८२ ॥

यथा वा ॥ जाता लता हि शैले जातु लतायां न जायते शैलः। संप्रति तद्विपरीतं कनकलतायां गिरिद्वयं जातम् ॥८१॥

यशइति । करएव दातृत्वात्कल्पतरुः। अत्रपयोधिजन्यात्कल्पतरोः कारणस्य पयोधेरुत्पत्तिः षष्ठी विभावना । जातेति । जातु कदाचित् । कनकलतेव कनकलता कामिनी ।गिरिद्वयमिव स्तनद्वयं॥ ८१ ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायां विभावनाप्रकरणम् ॥

कार्याजनिर्विशेषोक्तिः सति पुष्कलकारणे ॥ हृदि
स्नेहक्षयोनाभूत्स्मरदीपे ज्वलत्यपि ॥ ८२ ॥

यथा वा ॥ अनुरागवती संध्या दिवसस्तत्पुरःसरः ॥ अहो
दैवगतिश्चित्रा तथापि न समागमः ॥८२ ॥

विशेषोक्तिं लक्षयति । कार्याजनिरिति । पुष्कले सहकारिसंपन्ने कारणे सति प्रसिद्धकारणसमूहे सतीति यावत् कार्यस्याजनिरनुत्पत्तिर्विशेषोक्तिः । विशेषस्यानुत्पत्तिनिमित्तस्योक्तिरवगतिर्यत्रेति व्युत्पत्तेः । अनुरागेति । अनुरागोरक्तिमा रतिश्च । पुरःसरोग्रवर्ती आज्ञाकरश्च । पूर्वोदाहरणेऽनुक्तनिमित्ता इह दैवगतिवैचित्र्यस्य निमित्तस्योपादानादुक्तनिमित्तेति भेदः ॥ ८२ ॥ इति विशेषोक्तिप्रकरणम् ॥

असंभवोर्थनिष्पत्तेरसंभाव्यत्ववर्णनं ॥ को
वेदगोपशिशुकः शैलमुत्पाटयेदिति ॥ ८३ ॥

यथा वा ॥ अयं वारामेकोनिलयइति रत्नाकरइति श्रितोस्मा
भिस्तृष्णातरलितमनोभिर्जलनिधिः ॥ कएवं जानीते निजकर
पुटीकोटरगतं क्षणादेनं ताम्यत्तिमिमकरमापास्यति मुनिः ॥ ८३॥

असंभवइति । कस्यचित्पदार्थस्य निष्पत्तेरसंभावनीयत्ववर्णनमसंभवोनामालंकारः । गोपशिशुकोगोपालबालकः । निंदायां स्वार्थे वा कप्रत्ययः । उत्पाटयेदुद्धरेत् । अयमिति । वारां जलानां निलयः स्थानं तृष्णा पिपासा अर्थाभिलाषश्च तरलितं चंचलीकृतं श्रितआश्रितः मुनिरगस्त्यः एनं समुद्रं क्षणात् आसमंतात्पास्यति इदं कोजानीतइत्यन्वयः । कीदृशं । निजकरपुटी करसंपुटमेव कोटरं बिलं तद्गतं तथा । ताम्यंतोग्लायंतस्तिमयोमत्स्यामकराश्च यस्यैवंभूतमित्यर्थः ॥८३॥ इत्यसंभवालंकारप्रकरणम् ॥

विरुद्धं भिन्नदेशत्वं कार्यहेत्वोरसंगतिः ॥ विषं
जलधरैः पीतं मूर्च्छिताः पथिकांगनाः ॥ ८४ ॥

ययोः कार्यहेत्वोर्भिन्नदेशत्वं विरुद्धं तयोस्तन्निबध्यमानमसं

गत्यलंकारः । यथात्र विषपानमूर्च्छयोर्भिन्नदेशत्वं । यथा वा ॥ अहो खलभुजंगस्य विचित्रोयं वधक्रमः ॥ अन्यस्य दशति श्रोत्रमन्यः प्राणैर्वियुज्यते ॥ क्वचिदसंगतिसमाधाननिबंधनेन चारुतातिशयः । यथा वा ॥ अजस्रमारोहसि दूरदीर्घां संकल्पसोपानततिं तदीयां ॥ श्वासान्सवर्षत्यधिकं पुनर्यद्ध्यानात्तव त्वन्मयतामवाप्य ॥ विरुद्धमिति विशेषणाद्यत्र कार्यहेत्वोर्भिन्नदेशत्वं न विरुद्धं तत्र नासंगतिः । यथा ॥ भ्रूचापवल्लीं सुमुखी यावन्नयति वक्रतां ॥ तावत्कटाक्षविशिखैर्भिद्यते हृदयं मम ॥ ८४ ॥

विरुद्धमिति । अदृष्टमित्यर्थः । भिन्नदेशत्वं भिन्नाधिकरणत्वं । विषं जलं हालाहलं च । संगतस्य भावः सांगत्यं तदभावोऽसांगत्यं । अजस्रमिति । दमयंतीं प्रति हंसोक्तिः । हे दमयंति त्वं तदीयां नलसंबंधिनीं दूरमत्यंतं दीर्घां संकल्पोमनोरथस्तद्रूपसोपानपरंपरामजस्रं निरंतरमारोहसि । स पुनर्नलोऽधिकं श्वासान् वर्षति मुंचतीति यत्तव ध्यानात्त्वन्मयतां त्वत्स्वरूपतामवाप्येत्यन्वयः । अत्र चतुर्थपादेनासंगतिसमाधानं । भ्रूचापेति । भ्रूचापवल्लीं भ्रूस्वरूपधनुर्लतां । यावदिति परिमाणार्थं । वक्रतां नयति आकर्षतीति यावत् । तावत्परिमाणं हृदयं भिद्यतइत्यर्थः । अत्र हृदयभेदधनुराकर्षणयोः कार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वमेव दृष्टमिति नासंगतिरलंकारः ॥ ८४ ॥

अन्यत्र करणीयस्य ततोन्यत्र कृतिश्च सा ॥ अन्यत्कर्तुं प्रवृत्तस्य तद्विरुद्धकृतिस्तथा ॥ ८५ ॥ अपारिजातां वसुधां चिकीर्षन्द्यां तथा कृथाः ॥ गोत्रोद्धारप्रवृत्तोपि गोत्रोद्भेदं पुराकरोः ॥ ८६ ॥

अत्र कृष्णं प्रति शक्रस्य सोपालंभवचने भुवि चिकीर्षितया तत्र करणीयमपारिजातत्वं दिवि कृतमित्येकासंगतिः । पुरा गोत्रायाउद्धारे प्रवृत्तेन वराहरूपिणा तद्विरुद्धं गोत्राणां दलनं खुरकुट्टनैः कृतमिति द्विविधापि श्लेषोत्थापिता ।

यथा वा ॥ त्वत्खड्गखंडितसपत्नविलासिनीनां भूषाभवंत्य भिनवाभुवनैकवीर ॥ नेत्रेषु कंकणमथोरुषु पत्रवल्ली चोलें द्र सिंहतिलकं करपल्लवेषु ॥ मोहं जगत्त्रयभुवामपनेतुमेतदा दाय रूपमखिलेश्वरदेहभाजां ॥ निःसीमकांतिरसनीरधि नामुनैव मोहं प्रवर्धयसि मुग्धविलासिनीनां ॥ अत्राद्योदा हरणे कंकणादीनामन्यत्र कर्तव्यत्वं प्रसिद्धमिति नोपन्यस्तं। भवतिना भावनारूपा अन्यत्र कृतिराक्षिप्यतइति लक्षणा नुगतिः ॥

अन्यत्रेति । अन्यत्र कर्तव्यस्य वस्तुनस्ततोन्यस्मिन्नधिकरणे या कृतिः करणं तदप्यसंगतिरित्यनुषज्यते । तथा अन्यत्कार्यं कर्तुं प्रवृत्तस्य तद्विरुद्धकार्यं करणं तृतीया असंगतिः। अपगतमरिजातं यस्यास्तां द्यां स्वर्गं । तथा पारिजात तरुरहितां अकृथाः कृतवान् । एवं गोत्रायाः पृथिव्याउद्धाराय पुरा वराहावतारे प्रवृत्तोपि त्वं गोत्राणां पर्वतानामुच्छेदं दलनमकरोः कृतवानित्यर्थः । श्लेषोत्थापिता श्लेषमूलकाभेदाध्यवसायोत्थापिता । यथा वेति । हे भुवनैकवीर चोलदेशाधिप सिंह सदृश तव खड्गेन खंडितायेसपत्नाः शत्रवस्तद्विलासिनीनामभिनवाअदृष्टपूर्वाभूषा भूषणानि भवंति। यथा नेत्रेषु कंकणं जलकणमेव कंकणं वलयं भवतीत्यनुषंगः । अथेति समुच्चये। ऊरुषु च पत्रयुक्ता वल्ली सैव पत्रिकारचना। करपल्लवेषु तिल युक्तं कं जलमेव ललाटभूषणमिति । मोहमिति । हे अखिलेश्वर जगत्त्रयवर्तिनां देह धारिणां मोहमपनेतुमेतत् रूपं कृष्णशरीरमादाय मर्यादातिक्रांतकांतिरूपरससमुद्रे णामुनैव रूपेण सुंदरस्त्रीणां मोहं प्रवर्द्धयसीत्यन्वयः। अत्रेति। अनयोर्मध्यइत्यर्थः। आद्योदाहरणे इति लक्षणानुगतिरित्यन्वयः। भवतिना भवत्यर्थेन भवनेनेति यावत्। भावनारूपा भवनप्रयोजकव्यापाररूपा। यत्तु अन्यत्र करणीयस्येत्याद्यसंगतिप्रकारद्व यांतरकथनमयुक्तं। अपारिजातामित्युदाहरणे पारिजातराहित्यचिकीर्षारूपकारण स्य कार्येण पारिजातराहित्येन वैयधिकरण्योपनिबंधनेन प्राथमिकासंगतितोवैलक्ष ण्यानुपपत्तेः । आलंबनाख्यविषयतासंबंधनचिकीर्षायाः सामानाधिकरण्येन कार्य मात्रं प्रति हेतुत्वात्। एवं नेत्रेषु कंकणमित्यादौ कंकणत्वनेत्रालंकारत्वयोर्विरुद्धयोः सामानाधिकरण्यवर्णनाद्विरोधाभासत्वमुचितं। एवं गोत्रोद्धारप्रवृत्तोपीत्युदाहरणे।

विरुद्धात्कार्यसंपत्तिर्दृष्टा काचिद्विभावनेत्युक्तविभावनाप्रकारेणैव गतार्थत्वादसंगति भेदांतरकल्पनानुचिता। मोहमित्यादावपि मोहनिवर्तकत्वमोहजनकत्वयोर्विरुद्धयो रेकत्र वर्णनाद्विरोधाभासएवेति कैश्चिदुक्तं तदसंगतं। उक्तसंबंधेन चिकीर्षाया हेतु त्वासिद्धेः। नहि यदधिकरणे कार्यचिकीर्षा तदधिकरणमंतर्भाव्योक्तसंबंधेन चिकी र्षायाः कार्यहेतुत्वं तांत्रिकसंमतं युक्तं वा। अन्यत्र चिकीर्षितस्यापि प्रमादादिना न्यत्र करणेन व्यभिचारात्। अतएवैवंविधवैयधिकरण्यस्य विरुद्धत्वादपि न प्राथमि कासंगत्यंतर्भावसंभवः। वस्तुतस्तु विषं जलधरैः पीतं मूर्छिताः पथिकांगनाइत्यत्रेव नात्र कार्यकारणवैयधिकरण्यप्रयुक्तोविच्छित्तिविशेषोऽपि त्वन्यत्र कर्तव्यस्यान्यत्र करणप्रयुक्तएवेति सहृदयमेव प्रष्टव्यं। एवं नेत्रेषु कंकणमित्यत्र सत्यपि विरोधाभासेऽ न्यत्र चमत्कारित्वेन क्लृप्तालंकारभावाऽन्यत्र करणरूपाऽसंगतिरपि प्रतीयमाना न शक्या निराकर्तुं। एवं गोत्रोद्धारप्रवृत्तोपीत्युदाहरणे गोत्रोद्धारविषयकप्रवृत्तेर्गोत्रो च्छेदरूपकार्यविरुद्धत्वाद्विरुद्धा कार्यसंपत्तिरपि विभावनेत्यपि न युक्तं। गोत्रोद्धार प्रवृत्तेर्गोत्रोच्छेदनिवर्तकत्वाभावेन तद्विरुद्धत्वाभावात्। कथंचित्तदभ्युपगमेऽप्यन्यत्का र्यं कर्तुं प्रवृत्तेन तद्विरुद्धकार्यांतरकरणरूपाऽसंगतिरपि मोहजगत्त्रयभुवामित्यादौ चमत्कारित्वेनलब्धात्मिका न निवारयितुं शक्यते। न चात्रापि मोहनिवर्तका न्मोहोत्पत्तेः सैव विभावनेति वाच्यं। मोहनिवर्तकस्य सिद्धवदप्रतीतेः। अतएव न विरोधाभासोपिविशेषोक्तिकथनं तत्रासंगतमेव। नहि गोत्रोद्धारविषयकप्रवृत्तिरूप कारणसत्वेपि गोत्रोद्धाररूपस्य कार्यस्यानुत्पत्तिरिह प्रतिपाद्यते किंतु विरुद्धकार्यो त्पत्तिरेवेति विभावनीयं ॥ ८५ ॥ इत्यसंगतिप्रकरणम् ॥

विषमं वर्ण्यते यत्र घटना ननु रूपयोः ॥ क्वे
यं शिरीषमृद्वंगी क्व तावन्मदनज्वरः ॥ ८६ ॥

अत्रापि मृदुत्वेनातिदुःसहत्वेन चाननुरूपयोरंगनामदनज्वर योर्घटना। यथा वा ॥ अभिलषसि यदींदो वक्त्रलक्ष्मीं मृ गाक्ष्याः पुनरपि सकृदब्धौ मज्ज संक्षालयांकं ॥ सुविमल मथबिंबं पारिजातप्रसूनैः सुरभयवदनोचेत्त्वं क्व तस्यामुखं क्व ॥ पूर्वत्र वस्तुसती घटना अत्र च चंद्रवदनलक्ष्म्योस्त र्किता घटनेति भेदः ॥

विषममिति । परस्परमानुरूप्यरहितयोः पदार्थयोर्यत्र घटनासंबंधोवर्ण्यते तत्र विषमनामालंकारः । संबंधश्च संयोगादिः । उत्पाद्योत्पादकभावश्चेति सर्वप्रकारसाधारणमेतल्लक्षणं बोध्यं । अभिलषसीति । अंकं कलंकं संक्षालय प्रक्षालय अथ प्रक्षालनानंतरं । नोचेत्तस्यामुखं क्व त्वं क्व इति वदेत्यन्वयः । वस्तुसती वस्तुगत्या विद्यमाना । चंद्रेति । चंद्रश्च वदनलक्ष्मीश्च तयोरित्यर्थः । विरूपकार्यस्येति । कारणविलक्षणस्वरूपस्येत्यर्थः ॥ ८७ ॥

विरूपकार्यस्योत्पत्तिरपरं विषमं मतं ॥ कीर्तिं प्रसूते धवलां श्यामा तव कृपाणिका ॥ ८८ ॥

अत्र कारणगुणप्रक्रमेण विरुद्धाच्छ्यामाद्धवलोत्पत्तिः । कार्यकारणयोर्निवर्त्यनिवर्तकत्वे पंचमी विभावना । विलक्षणगुणशालित्वे त्वयं विषमइति भेदः ॥

कृपाणिका खड्गः । प्रक्रमेणेति । प्रक्रमः परिपाटी । स्वजातीयकार्यगुणोत्पादकत्वरूपा विरुद्धा कार्यसंपत्तिरिति पंचमविभावनाप्रकारेणाभेदमाशंक्याह । कार्येति । अयं विषमउक्तविषमालंकारप्रभेदः ॥ ८८ ॥

अनिष्टस्याप्यवाप्तिश्च तदिष्टार्थसमुद्यमात् ॥ भक्ष्याशया हि मंजूषां दृष्ट्वाखुस्तेन भक्षितः ॥८९ ॥

इष्टार्थमुद्दिश्य किंचित्कर्मारब्धवतोन केवलमिष्टस्याऽनवाप्तिः किंतु ततोनिष्टस्यापि प्रतिलंभश्चेत्तदपि विषमं । यथा भक्ष्यप्रेप्सया सर्पपेटिकां दृष्ट्वा प्रविष्टस्य मूषकस्य न केवलं भक्ष्यालाभः किंतु स्वरूपहानिरपीति । यथा वा ॥ गोपाल इति कृष्ण त्वं प्रचुरक्षीरवाञ्छया ॥ श्रितोमातृस्तनक्षीरमप्यलभ्यं त्वया कृतं ॥ इदमर्थावाप्तिरूपेष्टार्थसमुद्यमादिष्टानवाप्तावनिष्टप्रतिलंभे चोदाहरणं । अनर्थपरिहारार्थरूपेष्टार्थसमुद्यमात्तदुभयं यथा ॥ दिवि श्रितवतश्चंद्रं सैंहिकेयभयाद्भुवि ॥ शशस्य पश्य तन्वंगि साश्रयस्य ततोभयं ॥ अत्र न

केवलं शशस्य स्वानर्थपरिहारानवाप्तिः किंतु साश्रयस्याप्य नर्थावाप्तिरिति दर्शितं । परानिष्टप्रापणरूपेष्टार्थसमुद्यमात्तदु भयं यथा ॥ दिधक्षन् मारुतेर्वालं तमादीप्यद्दशाननः ॥ आत्मीयस्य पुरस्यैव सद्योदहनमन्वभूत् ॥ पुरस्यैवेत्येवकारे ण परानिष्टप्रापणाभावोदर्शितः । अनिष्टस्याप्यवाप्तिश्चेति श्लोकेऽनिष्टावाप्तेरपि शब्दसंगृहीतायाइष्टानवाप्तेश्च प्रत्येकम पि विषमपदेनान्वयः । ततश्च केवलानिष्टप्रतिलंभः केवलेष्टा नवाप्तिश्चेत्यन्यदपि विषमद्वयं लक्षितं भवति ॥--

तृतीयप्रकारमाह । अनिष्टस्यापीति । अपिर्भिन्नक्रमः । इष्टार्थसमुद्यमादनिष्टस्या वाप्तिरपि च तद्विषममित्यर्थः । अपिना इष्टानवाप्तिः संगृह्यते । चकारः पूर्वोक्तविषम समुच्चयार्थः । भक्ष्येति । अहिमंजूषां सर्पपेटिकां दृष्ट्वा भक्ष्यस्याशया प्रविष्टआ खुर्मूषकस्तेनाहिना भक्षितइत्यन्वयः । यत्तु प्रविष्टइत्यस्यागम्यमानत्वान्न्यूनपदत्वमि ति केनचिदुक्तं तदभिनिवेशदुष्टस्वहृदयानुभवविकत्थनमित्युपेक्षणीयं । अनिष्टस्यापि प्रतिलंभइत्यत्राप्यपिर्भिन्नक्रमोवोध्यः । गोपालइति । हे कृष्ण त्वं गोपालइति हे तोर्बहुदुग्धवांछया श्रितआश्रितः त्वया तु मातृस्तनदुग्धमप्यलभ्यं कृतं मुक्ति दानेनेति भावः । पूर्वत्रेष्टानवाप्तिरर्थगम्या इह त्वपिशब्दगम्येति विशेषः । इद मिति उदाहरणमिति च जातावेकवचनं । दिवीति । भुवि सैंहिकेयस्य सिंहिकापु त्रस्य भयात् दिवि आकाशे चंद्रमाश्रितवतः शशस्य साश्रयस्याश्रयसहितस्य ततः सैंहिकेयाद्राहोर्भयमेतत् हे तन्वंगि पश्येत्यन्वयः । परेति परस्यानिष्टावाप्ति रूपोयइष्टार्थइत्यर्थः । तदुभयं इष्टानवाप्त्यनिष्टावाप्तिद्वयं । दिधक्षन्निति । दशा ननोरावणोमारुतेर्हनुमतोवालं पुच्छं दग्धुमिच्छन्तं वालमादीप्यद्दीपयति स्मेत्यर्थः । प्रत्येकमपीति । अपिना इष्टानवाप्तिसमुच्चितायाअनिष्टावाप्तेर्विषमपदेनान्वयः समु च्चीयते । विषमपदेन विषमपरामर्शकेन तत्पदेन । तथा च तात्पर्यबलाद्वाक्यमा वर्तनीयमिति भावः । यत्त्वनिष्टस्यैव तदुत्तरापिशब्दसमुच्चितायाइष्टानवाप्तेरप्याप्तो ति नैवान्वयोन तु तत्पदपरामृष्टेन विषमेणाव्युत्पत्तेरिति । तत्प्रागेवापिशब्दान्व यव्याख्यानेन निरस्तं वेदितव्यं ॥--

तत्र केवलानिष्टप्रतिलंभोयथा ॥ पद्मातपत्ररसिके सरसीरुह-

स्य किं बीजमर्पयितुमिच्छसि वापिकायां ॥ कालः कलिर्जग दिदं न कृतज्ञमङ्गे स्थित्वा हरिष्यति मुखस्य तवैव लक्ष्मीं ॥ अत्र पद्मातपत्रलिप्सया पद्मबीजावापं कृतवत्यास्तल्लाभोऽस्त्येव किंतु मुखशोभाहरणरूपोत्कटानिष्टप्रतिलंभः । केवले ष्टानवाप्तिर्यथा ॥ खिन्नोसि मुंच शैलं बिभृमोवयमिति वदत्सु शिथिलभुजः ॥ भरभुग्नविततबाहुषु गोपेषु हसन् हरिर्जयति ॥ अत्र यद्यपि शैलस्योपरिपतनरूपानिष्टावाप्तिरपि प्रसक्ता तथापि भगवत्करांबुजसंसर्गमहिम्ना सा न जातेति शैलधारणरूपेष्टानवाप्तिमात्रम् ॥—

पद्मेति । दयितां प्रति नायकोक्तिः । पद्मस्यातपत्रं छत्रं तत्र रसिके हे तन्वि वापिकायां सरसीरुहस्य पद्मस्य कंदमर्पयितुं किमितीच्छसि । यतः हे अङ्गे कलियुगरूपः कालः इदं जगत्कृतज्ञं च न भवति । ततः किं तत्राह । इदं सरसीरुहं स्थित्वा तवैव मुखस्य लक्ष्मीं हरिष्यति न त्वन्यस्याइत्यर्थः । खिन्नोसीति । बिभृमोधारयामः । वदत्सु गोपेषु शिथिलौ भुजौ यस्य सः भरेण शैलभारेण भुग्नावक्राः वितताविस्तीर्णाबाहवोयेषां तथाभूतेषु सत्सु हसन् । अत्रेति । न च भरभुग्नेत्यनेन बाहुगतास्थिसंधिभंगरूपानिष्टप्राप्तेः साक्षादुपात्तत्वात्सर्वांगचूर्णीभावगर्वापहाररूपायाश्च स्फुटं गम्यमानत्वात् कथमिष्टाप्राप्तिमात्रमित्युच्यतइति वाच्यं । अस्थिसंधिभंगस्याशब्दार्थत्वाद्भगवद्भुजशैथिल्यप्रयुक्तभाराधिक्येन वक्रतापात्रस्य शब्दोपात्तस्य च क्लेशविशेषानाधायकत्वेनानिष्टव्यपदेशानर्हत्वात् सुहृद्भूतानां गोपानामनिष्टप्राप्तौ हास्यानुपपत्तेश्च । अतएव न सर्वांगचूर्णीभावोपि गम्यः । गर्वप्रसक्त्यभावाच्च न तदपहारोपि । यतश्चिरकालशैलधारणजन्यश्रमपरिजिहीर्षया गोपानां प्रवृत्तिरिहावगम्यतइति निरवद्यं ॥—

यथा वा ॥ लोके कलंकमपहातुमयं मृगांकोजातोमुखं तव पुनस्तिलकच्छलेन ॥ तत्रापि कल्पयसि तन्वि कलंकरेखां नार्यः समाश्रितजनं हि कलंकयंति ॥ अत्रानिष्टपरिहाररूपेष्टानवाप्तिः । यथा वा ॥ शापोप्यदृष्टतनयाननपद्मशोभे सा

नुग्रहोभगवता मयि पातितोयं ॥ कृष्यां दहन्नपि खलु क्षितिमिंधनेद्धोबीजप्ररोहजननीं दहनः करोति ॥ अत्र परानिष्टप्रापणरूपेष्टानवाप्तिः । स्वतोऽनिष्टस्यापि मुनिशापस्य महापुरुषार्थपुत्रलाभावश्यंभावगर्भतया दशरथेनेष्टत्वेन समर्थितत्वात् । यत्र केनचित्स्वेष्टसिद्ध्यर्थं नियुक्तेनान्येन नियोक्तुरिष्टमुपेक्ष्य स्वस्यैवेष्टं साध्यते तत्रापीष्टानवाप्तिरूपमेव विषमं ॥—

लोकइति । हे तन्वि लोके प्रसिद्धं कलंकमपहातुं निवारयितुं मृगांकस्तव मुखं जातस्तत्रापि पुनस्तिलकव्याजेन कलंकरेखां त्वं कल्पयसि करोषि । हि यस्मान्नार्यः समाश्रितजनं स्वाश्रितजनं कलंकिनं कुर्वंतीत्यन्वयः । शापोपीति । मृगयायां प्रमादतोहतपुत्रेण तापसेन त्वमपि पुत्रशोकान्मरिष्यसीति शापे दत्ते तं प्रति दशरथस्येयमुक्तिः । अदृष्टपुत्रमुखपंकजशोभे मयि भगवता त्वया पातितोऽयं शापोऽपि सानुग्रहोभवति खलु निश्चितं इंधनैरिद्धोदीप्तोदहनः कृषियोग्यां क्षितिं दहन्नपि बीजांकुरजननीं करोतीति दृष्टांतः। परेति । परस्य दशरथस्यानिष्टप्रापणरूपं यदिष्टं तस्यानवाप्तिरर्थात्तापसस्येत्यर्थः । कुतस्तत्राह स्वतइति । नियोक्तुः प्रेषयितुः ॥—

यथा ॥ यं प्रति प्रेषिता दूती तस्मिन्नेव लयं गता ॥ सख्यः पश्यत मौढ्यं मे विपाकं वा विधेरमुं ॥ तस्मिन्नेव लयं गतेति नायके दूत्याः स्वाच्छंद्यं दर्शितं । यथा वा ॥ नपुंसकमिति ज्ञात्वा प्रियायै प्रेषितं मनः ॥ तत्तु तत्रैव रमते हताः पाणिनिना वयं ॥ एतानि सर्वथैवेष्टानवाप्तेरुदाहरणानि ॥ कदाचिदिष्टावाप्तिपूर्वकं तदनवाप्तिर्यथा मदीये वरदराजस्तवे ॥ भानुर्निशासु भवदंघ्रिमयूखशोभालोभात्प्रताप्य किरणोत्करमाप्रभातं ॥ तत्रोद्धृते हुतवहात्क्षणलुप्तरागे तापं भजत्यनुदिनं सहि मंदतापः ॥ यथा वा ॥ त्वद्वक्त्रसाम्यमयमंबुजकोशमुद्राभंगात्ततस्सुषमममित्रकरोपक्लृप्त्या ॥ लब्ध्वापि पर्वणि विधुः

क्रमहीयमानः शंसत्यनीत्युपाचितां श्रियमाशुनाशाम् ॥—

यं प्रतीति । मौढ्यं मूढत्वम् । एवंविधायामाप्तत्वबुद्धेर्विधेर्दैवस्य विपाकं प रिपाकम् फलमिति यावत् । भानुरिति । हे हरे भानुः सूर्योभवच्चरणकिरणशो भायालोभात्स्वीयकिरणसमूहं निशासु प्रभातपर्यंतम्प्रताप्य रात्रौसूर्यकिरणानामग्नौ प्रवेशात्तापयित्वा तत्र तस्मिन्किरणोत्करे हुतवहादग्नेः सकाशादुद्धृते सति रक्तता दर्शनान्मंदसंतापः सन् क्षणमात्रेण लुप्तरागे नष्टलौहित्ये सत्यनुदिनं तापं भज तीत्यन्वयः । त्वद्वक्रेति । हे हरे अयं विधुः पर्वणि पूर्णिमायामंबुजस्य कोशः कु ड्मलः सएवांबुजरूपभांडारगृहं तस्य मुद्रामुकुलीभावोमुद्रणं च तस्य भंगेनात्ता गृ हीता तत्सुषमा तच्छोभा यैस्तादृशाये मित्रकराः सूर्यकिरणाः सुहृत्पाणयश्च तेषा मुपकृत्या लाभेन त्वद्वक्रस्य कांतिं लब्ध्वाऽपि क्रमेण हीयमानः क्षीयमाणः स न्ननीत्योपचितां प्रवृद्धां श्रियं आशु नाशोयस्यास्तां शंसति कथयतीत्यन्वयः॥—

अत्राद्यश्लोके सूर्यकिरणानां रात्रिष्वग्निप्रवेशनमागमसिद्धं । सूर्यस्य निजकिरणेषु भगवच्चरणारुणिमप्रेप्सया सत्कृतं तेषा मग्नौ प्रतापनं परिकल्प्य तेषामुदयकालदृश्यमरुणिमानं च तप्तोद्धृतनाराचानामिवाग्निसन्तापनप्रयुक्तारुणिमानुवृत्तिं परिक ल्प्य सूर्यस्य महतापि प्रयत्नेन तात्कालिकेष्टावाप्तिरेव जाय ते न सार्वकालिकेष्टावाप्तिरिति दर्शितं । द्वितीयश्लोके चंद्र स्य भगवन्मुखलक्ष्मीं लिप्समानस्य सुहृत्त्वेन मित्रशब्दश्लेषव शात्सूर्यं परिकल्प्य तत्किरणस्य कमलमुकुलविकासनं चंद्रा नुप्रवेशनं च सुहृत्पाणेर्भगवन्मुखलक्ष्मीनिधानकोशगृहमुद्रा मोचनपूर्वकं ततोगृहीतभगवन्मुखलक्ष्मीकस्य तया भगवन्मु खलक्ष्म्या चंद्रप्रसाधनार्थं चंद्रस्पर्शरूपं च परिकल्प्यैताव तापि प्रयत्नेन पौर्णमास्यामेव भगवन्मुखसाम्यरूपेष्टप्राप्ति र्जायते न सार्वकालिकेति दर्शितं । क्वचिदिष्टानवाप्तावपि तदवाप्तिभ्रमनिबंधनविच्छित्तिविशेषः । यथा वा ॥ बल्ला

लक्षोणिपाल त्वदहितनगरे संचरंती किराती रत्नान्यादाय की र्णान्युरुतरखदिरांगारशंकाकुलांगी ॥ क्षिप्त्वा श्रीखंडखंडं त दुपरि मुकुलीभूतनेत्रा धमन्ती श्वासामोदप्रसक्तैर्मधुकरप टलैर्धूमशंकां करोति ॥ अत्र प्रभूताग्निसंपादनोद्योगात्तत्संपा दनलाभेऽपि तल्लाभोश्रमोपन्यासमुखेन निबद्धः ॥ ८९ ॥

अत्रेति । आगमसिद्धं तस्माद्दिवाग्निरादित्यं प्रविशति रात्रावादित्यस्तमिति श्रुतिसिद्धं प्रवेशनं तत्कृतं सूर्यकृतं तेषां किरणानामग्नौ प्रतापनरूपं परिकल्प्य उत्प्रेक्ष्य एवं तेषां किरणानामरुणिमानमारक्तत्वं चारुणिमानुवृत्तिरूपं परिकल्प्य इति दर्शितमित्यन्वयः । एवमग्रेपि सुहृत्त्वेन सूर्यं परिकल्प्य तत्किरणस्य चंद्रा नुप्रवेशं च शास्त्रसिद्धं सुहृत्पाणेर्यथोक्तविशेषणविशिष्टस्य चंद्रस्पर्शरूपं च परिक ल्प्य इति दर्शितमित्यन्वयः । वल्लालेति । हे एतन्नामकभूपाल त्वच्छत्रुनगरे संचरंती भिल्ली प्रकीर्णानि रत्नान्यादाय उरुतरा महती या खदिरांगारस्य शंका भ्रांतिस्तया व्याकुलांगी तदुपरि श्रीखंडकाष्ठशकलं क्षिप्त्वा मुकुलीभूतनेत्रा फू त्कारं कुर्वती सती श्वासपरिमलेन प्रसक्तैरागतैर्भ्रमरसमूहैर्धूमशंकां करोतीत्यन्वयः। प्रभूतेति बहुलेत्यर्थः । एतेषु च सर्वेषूत्पाद्योत्पादकभावरूपसंबंधगर्भेषु प्रभेदेषु का र्यकारणयोः क्वचिद्विलक्षणगुणशालित्वेनानुरूप्याभावात्क्वचिच्चेष्टोपादकत्वेनाभिमत स्य कारणस्येष्टानवाप्त्यनिष्टावाप्तिरूपकार्येणानुरूप्याभावात्सामान्यलक्षणसमन्वयो बोध्यः ॥ ८९ ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायां विषमालंकारः ॥

समं स्याद्वर्णनं यत्र द्वयोरप्यनुरूपयोः ॥ स्वा
नुरूपं कृतं सद्म हारेण कुचमंडलम् ॥ ९०[1] ॥

प्रथमविषमप्रतिद्वंद्वीदं समं । यथा वा ॥ कौमुदीव तुहिनां शुमंडलं जाह्नवीव शशिखंडमंडनं ॥ पश्य कीर्तिरनुरूपमाश्रि ता त्वां विभाति नरसिंहभूपते ॥ चित्रं चित्रं बत बत महृ च्चित्रमेतद्विचित्रं जातोदैवादुचितघटनासंविधाता विधाता ॥ यन्निंबानां परिणतफलस्फीतिरास्वादनीया यच्चैतस्याः कव

लनकलाकोविदः काकलोकः ॥ पूर्वं स्तुतिपर्यवसायीदं निंदा पर्यवसायीति भेदः ॥ ९० ॥

समभिति अनुरूपयोरित्यनंतरं संबंधस्येति शेषः । परस्परमनुरूपयोः । संबंधस्य वर्णनं समं नामालंकारः । सद्म स्थानम् । शशिखंडमंडनं चंद्रकलाभूषणं हरं । चित्रमिति । अत्र चित्रवतशब्दयोर्वीप्साविस्मयातिशयद्योतनाय । परिणतं पक्कम् । स्फीतिः समृद्धिः । एतस्याः फलसमृद्धेः कवलनकलाभक्षणचातुर्यं तत्र कोविदः पंडितः ॥ ९० ॥

सारूप्यमपि कार्यस्य कारणेन समं विदुः ॥ नीचप्रवणता लक्ष्मीर्जलजायास्तवोचिता ॥ ९१ ॥

इदं द्वितीयविषमप्रतिद्वंद्वि समं । यथा वा ॥ दवदहनादुत्पन्नो धूमोघनतामवाप्य वर्षैस्तं ॥ यच्छमयति तद्युक्तं सोपि च दवमेव निर्दहति ॥ यथा वा ॥ आदौ हालाहलहुतभुजा दत्तहस्तावलंबोबाल्ये शंभोर्निटिलमहसा बद्धमैत्रीनिरूढः ॥ प्रौढोराहोरपि मुखविषेणांतरंगीकृतोयः सोयं चंद्रस्तपति किरणैर्मामिति प्राप्तमेतत् ॥ पूर्वत्र कारणस्वभावानुरूप्यं कार्यस्यात्रागंतुकतदीयदुष्टसंसर्गानुरूप्यमिति भेदः ॥ ९१ ॥

सारूप्यमपीति । कार्यस्य कारणेन सारूप्यमपि समालंकारः । नीचेति । नीचप्रवणता नीचासक्तता । जलजायाः समुद्ररूपजलाज्जातायाः । उचितेति जलस्य तादृशत्वादिति भावः । दवेति । घनतां मेघरूपतां वर्षैर्जलवर्षणैः शमयति नाशयति । हि यस्मात्सोपि दवदहनोपि दवमेव स्वोत्पादकं विनिर्दहति । तथा च कारणस्य स्वोत्पादकनाशकत्वात्कार्यस्यापि धूमस्य तथात्वमुचितमित्यर्थः । आदाविति । विरहिण्याइयमुक्तिः । सोयं चंद्रोमां किरणैस्तपतीत्येतत्प्राप्तं न्यायप्राप्तमित्यर्थः । सकः यआदौ हालाहलरूपेण हुतभुजाऽग्निना दत्तोहस्तावलंब्रोयस्य सः । निटिलं ललाटं तत्संबंधिमहसा नेत्राग्निना बद्धया संबद्धया मैत्र्या निरूढः प्रसिद्धः । प्रौढोयुवा । राहोर्मुखसंबंधिभिर्विषैरंतरंगीकृतः ग्रहणकाले संपर्कातिशयादंतरंगतां प्रापितइत्यर्थः । अत्र कार्यस्य तापस्य कारणीभूतचंद्रगतदुष्टसंसर्गानुरूपत्वम् ॥९१ ॥

विनानिष्टं च तत्सिद्धिर्यमर्थं कर्तुमुद्यमः ॥ युक्तो वारणलाभोयं स्यान्न ते वारणार्थिनः ॥९२ ॥

इदं सममनिष्टस्याप्यवाप्तिश्चेत्यर्थसंगृहीतस्य त्रिविधस्यापि विषमस्य प्रतिद्वंद्वि । इष्टावाप्तिरनिष्टस्याप्रसंगाच्च । अत्र गजार्थितया राजानमुपसर्पंतं तद्दौवारिकैर्वार्यमाणं प्रति नर्म वचनमुदाहरणं । न चात्र निवारणमनिष्टमापन्नमित्यनुदाहरणत्वं शंकनीयं । राजद्वारि क्षणनिवारणं संभावितमिति तदंगीकृत्य प्रवृत्तस्य विषमालंकारोदाहरणेष्विवातर्कितोत्कटाऽनिष्टापत्त्यभावात् । किंच यत्रातर्कितोत्कटानिष्टसत्त्वे श्लेषमहिम्ना इष्टार्थप्रतिपत्तिस्तत्रापि समालंकारोऽप्रतिहतएव । उच्चैर्गजैरटनमर्थयमानएव त्वामाश्रयन्निह चिरादुषितोस्मि राजन् ॥ उच्चाटनं त्वमपि लंभयसे तदेव मामद्य नैव विफला महतां हि सेवा ॥ अत्र यद्यपि व्याजस्तुतौ स्तुत्या निंदाभिव्यक्तिविवक्षायां विषमालंकारस्तथापि प्राथमिकस्तुतिरूपवाच्यविवक्षायां समालंकारो न निवार्यते ॥--

भेदांतरमाह । विनेति । अनिष्टं विना यमर्थं कर्तुमुद्यतस्तत्सिद्धिरपि सममित्यनुवृत्त्या योज्यं । यदर्थमिति पाठे यश्चासावर्थश्चेत्यर्थः । युक्तइति । वारणं निवारणं वारणोगजश्च युक्तोन स्यादपितु स्यादेवेत्यर्थः । शोभतइति क्वचित्पाठः साधुरेव । अपि,संगृहीतस्यापिशब्दसंगृहीतस्य । नर्मवचनं परिहासवचनम् । अत्रेष्टावाप्तिः श्लेषकल्पिता बोध्या । इष्टार्थप्रतीतिरिति इष्टार्थत्वेन प्रतीतिरित्यर्थः । अप्रतिहतइति । अनिष्टस्येष्टाभिन्नत्वेन ज्ञानकालेऽनिष्टत्वेनाप्रतिभासादिति भावः । उच्चैरिति । गजैरटनं तदारोहणपूर्वकं गमनम् । इह त्वन्नगरे उषितोस्मि वासं कृतवानस्मि । तदेवं मत्प्रार्थ्यमानमेव उच्चाटनं दूरनिरसनमेव । उच्चैर्गजैरटनं प्रति मां लंभयसे प्रापयसि । हिं यस्मात् महतां सेवा विफला न भवतीति मुखे स्तुतिः । ततोदूरनिरसनरूपार्थांतरपरिग्रहेण विषमालंकारस्फूर्त्या निंदायां पर्यवसानम् । ए

तेन वैषम्यस्य निंदारूपस्य व्याजस्तुतिविषयत्वेन तयाऽपवादइति निरस्तम्। विषमस्य निंदामूलत्वेन तद्रूपत्वाभावादिति ॥—

एवं यत्रेष्टार्थावाप्तिसत्त्वेपि श्लेषवशादसतोनिष्टार्थस्य प्रतीतिस्तत्रापि समालंकारस्य न क्षतिः। यथा ॥ शस्त्रं नखलु कर्तव्यमिति पित्रा नियोजितः ॥ तदेव शस्त्रं कृतवान्पितुराज्ञा न लंघिता ॥ अत्र पितुराज्ञा न लंघितेत्यनेन विरोधालंकाराभिव्यक्त्यर्थं न खल्वित्यत्र पदद्वयविभागात्मकरूपांतरस्यापि विवक्षायाः सत्त्वेपि नखं लुनातीति नखल्वित्येकपदेन वस्तुसदर्थांतरपररूपांतरमादाय समालंकारोप्यस्त्येव। श्लेषलब्धासदिष्टावाप्तिप्रतीतिमात्रेणापि गतमुदाहरणं। यथा ॥ सत्यं तपः सुगत्यै यत्तस्वांबुषु रविप्रतीक्षं सत् ॥ अनुभवति सुगतिमब्जं त्वत्पदजन्मनि समस्तकमनीयं ॥ ९२ ॥

इष्टार्थावाप्तिसत्वेपि वास्तविकेष्टार्थप्राप्तिसत्वेपि न क्षतिरिति। अनिष्टप्रतीतेराभासरूपत्वेनापर्यवसानादिति भावः। शस्त्रमिति। तदेव नखल्वेव। एकपदत्वेनेत्युपलक्षणे तृतीया। एकपदत्वोपलक्षितं यद्वस्तु सदर्थांतरपरं रूपांतरमित्यर्थः। अर्थांतरं च वास्तविकं पदव्युत्पत्तिकथनेन दर्शितमेव। श्लेषलब्धेति। श्लेषेण लब्धा असती वस्तुतोऽविद्यमाना या इष्टावाप्तिस्तत्प्रतीतिमात्रेण समालंकारोदाहरणमपि गतमधिगतम्। मात्रपदेनानिष्टावाप्तिप्रतीतिव्यवच्छेदः। युक्तोवारणलाभोयमित्यत्र किंचिदनिष्टस्योच्चैरित्यत्र चोत्कटानिष्टस्य प्रतीतिसत्त्वादुदाहरणांतरमाह। यथेति। नायिकां प्रति नायकस्योक्तिः। हे तन्वि तपः शोभनगत्यैव भवतीति सत्यं यद्यस्मादब्जं कमलमंबुषु जलेषु रविं प्रतीक्षते तादृशं सत्तस्वा तपः कृत्वा त्वत्पदरूपे जन्मनि समस्तेभ्यः कमलेभ्यः कमनीयं सुंदरं सत्सु गतिं शोभनां गतिमनुभवतीत्यन्वयः। अत्र कमलस्योत्तमलोकरूपगतिप्राप्तये तपस्यतस्तद्लाभेपि शोभनगमनस्य गतिशब्दश्लेषबलादिष्टत्वेन प्रतीतेरिष्टावाप्तिप्रतीतिमात्रं न त्वनिष्टप्रतिभासोपीति ॥ ९२ ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायां समालंकारः ॥

विचित्रं तत्प्रयत्नश्चेद्विपरीतः फलेच्छया ॥ नमंति

संतस्त्रैलोक्यादपि लब्धुं समुन्नतिम् ॥ ९३ ॥

यथा वा ॥ मलिनयितुं खलवदनं विमलयति जगंति देव कीर्तिस्ते ॥ मित्राह्लादं कर्तुं मित्राय द्रुह्यति प्रतापोपि ॥ ९३॥

विचित्रमिति । फलेच्छया विपरीतः प्रयत्नश्चेद्विचित्रं नामालंकारः । इष्टविपरीताचरणमिति यावत् । नमंतीति । नम्रीभवंतीत्यर्थः । समुन्नतिमुच्चताम् । मलिनयितुमिति । मलिनीकर्तुमित्यर्थः । विमलयति निर्मलीकरोति । जगंति त्रिभुवनानि । मित्रं सुहृन्मित्रः सूर्यश्च ॥ ९३ ॥ इति विचित्रालंकारः

अधिकं पृथुलाधारादाधेयाधिक्यवर्णनं ब्रह्मांडानि जले यत्र तत्र मांति न ते गुणाः ॥ ९४ ॥

अत्र यत्र महाजलौघेऽनंतानि ब्रह्मांडानि बुद्बुदकल्पानीत्याधारस्यातिविशालत्वं प्रदर्श्य तत्र न मांतीत्याधेयानां गुणानामाधिक्यं वर्णितं । यथा वा ॥ युगांतकालप्रतिसंहृतात्मनो जगंति यस्यां सविकाशमासत ॥ तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विषस्तपोधनाभ्यागमसंभवामुदः ॥ ९४ ॥

अधिकमिति । पृथुलादाधेयापेक्षया विशालादाधारादाधेयस्याधिक्यवर्णनमेकोधिकालंकारः । युगांतेति । युगांतकाले प्रलये प्रतिसंहृतः स्वस्मिँल्लयं प्रापित आत्मा स्वविलासरूपः प्रपंचोयेन तादृशस्य कैटभद्विषः श्रीकृष्णस्य यस्यां तनौ जगंति भुवनानि विकाशसहितं यथा स्यात्तथा आसत स्थितानि तत्र तस्यां तनौ तपोधनस्य नारदस्याभ्यागमात्संभवोयासां तामुदः प्रीतयोन ममुरित्यन्वयः ९४

पृथ्वाधेयाद्यदाधाराधिक्यं तदपि तन्मतं ॥ कियद्वाक् ब्रह्म यत्रैते विश्राम्यंति गुणास्तव ॥ ९५ ॥

अत्रैतइति प्रत्यक्षदृष्टमहावैभवत्वेनोक्तानां गुणानां विश्राम्यतीत्यसंबाधावस्थानोक्त्याधारस्य वाग्ब्रह्मणआधिक्यं वर्णितं । यथा वा ॥ अहो विशालं भूपालभुवनत्रितयोदरं ॥

माति मातुमशक्योपि यशोराशिर्यदत्र ते ॥ अत्र यद्यप्युदाहरणद्वयेपि कियद्वाग्ब्रह्मेति अहो विशालमिति चाऽधारयोः प्रशंसा क्रियते तथापि तनुत्वेन सिद्धवत्कृतयोः शब्दब्रह्मभुवनोदरयोर्गुणयशोराश्यधिकरणत्वेनाधिकत्वं प्रकल्प्यैव प्रशंसा क्रियतइति तत्प्रशंसा प्रस्तुतगुणयशोराशिप्रशंसायामेव पर्यवस्यति ॥ ९५ ॥

पृथ्वीति । विशालादाधेयाद्यदाधारस्याधिक्यं तदप्यधिकं । कियदिति । अपरिमितमित्यर्थः । वाक्शब्दएव ब्रह्म इयं च परमेश्वरं प्रति भक्तस्योक्तिः । असंबाधेति । असंकटेत्यर्थः । अहोइति । माति संमाति । मातुमशक्योऽपरिमितः। अत्र भुवनत्रयोदरे । नन्वाधारयोः शब्दब्रह्मभुवनोदरयोरप्रस्तुतत्वेनाप्रशंसनीयत्वात्तदाधिक्यवर्णनमयुक्तमित्याशंक्याह । अत्रेति । न चात्राप्रस्तुतप्रशंसा शंकनीया । प्रस्तुतस्याप्यभिधानादिति । इत्थं चाधाराधेयान्यतरस्य तनोरप्याधिक्यवर्णनमिति सामान्यलक्षणं बोध्यं ॥ ९५ ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायामधिकालंकारः॥

अल्पं तु सूक्ष्मादाधेयाद्यदाधारस्य सूक्ष्मता ॥ मणिमालोर्मिका तेऽद्य करे जपवटीयते ॥ ९६ ॥

अत्र मणिमालामयोर्मिका तावदंगुलिमात्रपरिमितत्वात्सूक्ष्मा साऽपि विरहिण्याः करे कंकणवत्प्रवेशिता तस्मिन् जपमालावल्लंबतइत्युक्त्या ततोऽपि करस्य विरहकार्श्यादतिसूक्ष्मता दर्शिता । यथा वा ॥ यन्मध्यदेशादपि ते सूक्ष्मं लोलाक्षि दृश्यते ॥ मृणालसूत्रमपि ते न संमाति स्तनांतरे ॥ ९६ ॥

अल्पमिति । यदिति सामान्ये नपुंसकं । स्वापेक्षया सूक्ष्मादाधेयादाधारस्य सूक्ष्मता यत्तदल्पं नामालंकारः । मणीति । मणिपंक्तिरूपा ऊर्मिका अंगुलीयकं ते करे अद्य विरहावस्थायां जपमालायतइत्यर्थः । वटशब्दस्य गुटिकापर्यायत्वात् । अतिसूक्ष्मता आधेयभूतमालापेक्षयापि सूक्ष्मता । यदिति । हे चंचलाक्षि तव मध्यभागादपि यत्सूक्ष्मं दृश्यते तत् मृणालसूत्रमपि तव स्तनयोरंतरे मध्ये न मातीत्यन्वयः ॥ ९६ ॥ इत्यल्पालंकारः ॥

अन्योन्यं नाम यत्र स्यादुपकारः परस्परं ॥ त्रिया
मा शशिना भाति शशी भाति त्रियामया ॥ ९७ ॥

यथा वा । यथोर्ध्वाक्षः पिबत्यंबु पथिकोविरलांगुलिः ॥ तथा प्रपापालिकापि धारां वितनुते तनुं ॥ अत्र प्रपापालिकायाः पथिकेन स्वासक्त्या पानीयदानव्याजेन बहुकालं स्वमुखाव लोकनमभिलषंत्या विरलांगुलिकरणतश्चिरं पानीयदानानुवृत्ति संपादनेनोपकारः कृतः ॥ तथा प्रपापालिकयापि पानीयपा नव्याजेन चिरं स्वमुखावलोकनमभिलषतः पथिकस्य धारा तनूकरणतश्चिरं पानीयपानानुवृत्तिसंपादनेनोपकारः कृतः । अत्रोभयोर्व्यापाराभ्यां स्वस्वोपकारसद्भावेपि परस्परोपकारो पि न निवार्यते ॥ ९७ ॥

अन्योन्यमिति । यत्र परस्परमुपकारः स्यात्तत्रान्योन्यं नामालंकारः । त्रिया मा रात्रिः । यथेति । ऊर्ध्वाक्षऊर्ध्वनयनः । प्रपापालिका प्रपादानाधिकृता का चिद्वनिता । धारां जलधारां । तनुं सूक्ष्मां । अत्रेति । प्रपापालिकायाः पथि केनोपकारः कृतइत्यन्वयः । स्वासक्त्येत्यादिप्रपापालिकायाविशेषणं । संपादनेन करभूतेन । एवं प्रपापालिकयापि पथिकस्योपकारः कृतइत्यन्वयः । यत्तु स्वमुखा वलोकनमभिलषंत्याइत्यत्र स्वशब्दस्य प्रपापालिकाबोधकत्वमेव न्याय्यं न पांथ बोधकत्वं । यद्विशेषणघटकत्वेन स्वनिजादिशब्दाउपात्तास्तद्बोधकाइति व्युत्पत्ति रिति कैश्चिदुक्तं तदयुक्तं । मुख्यविशेष्यविशेषणघटकस्यैव स्वनिजादिशब्दस्य मु ख्यविशेष्यमात्रगामित्वव्युत्पत्तेः । यथा देवदत्तस्य पुत्रः स्वमातृकभक्तइत्यादौ स्व शब्दस्य तादृशपुत्रगामित्वं न तु गुणभूतदेवदत्तगामित्वं । अतएवेदृशस्थलएव निजतनुस्वच्छलावण्यवापीसंभूतांभोजशोभां विदधदभिनवोदंडपादोभवान्याइत्य त्राभवन्मरुयोगत्वं दूषणमुदाहृतं मम्मटभट्टैः काव्यप्रकाशिकायां । अन्यत्र तु न स्वविशेष्यगामित्वनियमः । स्वाश्रितानां विप्राणामयं पालकः स्वाज्ञाकारिणां भृत्यानामयं कल्पवृक्षइत्यादौ व्यभिचारात् । न चैवं स्वदाररतानां विप्राणामहं भक्तइत्यत्र मदीयदाररतानामिति प्रतीतिः स्यादिति वाच्यं । तात्पर्यस्य नियाम कत्वेनापत्यभावादिति ॥ ९७ ॥ इत्यन्योन्यालंकारः ॥

विशेषः ख्यातमाधारं विनाप्याधेयवर्णनं ॥ ग
तेपि सूर्ये दीपस्थास्तमश्छिंदंति तत्कराः ॥ ९८ ॥

यथा वा ॥ कमलमनंभसि कमले कुवलयएतानि कनकलतिकायां ॥ सा च सुकुमारसुभगेत्युत्पातपरंपरा केयं ॥ अत्राद्ये सूर्यस्य प्रसिद्धाधारस्याभावेपि तत्कराणामन्यत्रावस्थितिरुक्ता । द्वितीये त्वंभसः प्रसिद्धाधारस्याभावेपि कमलकुवलययोरन्यत्रावस्थितिरुक्ता । क्वचित्प्रसिद्धाधाररहितानामाधारांतरनिर्देशं विनैवाप्रलयमवस्थितेर्वर्णनं दृश्यते । यथा ॥ दिवमप्युपयातानामाकल्पमनल्पगुणगणायेषां ॥ रमयंति जगंति गिरः कथमिव कवयोन ते वंद्याः ॥ अत्र कवीनामभावेपि तद्गिरामाधारांतरनिर्देशं विनैवाप्रलयमवस्थितिर्वर्णिता ९८

विशेषइति । ख्यातं प्रसिद्धं । तदुक्तं । 'विना प्रसिद्धमाधारमाधेयस्य व्यवस्थितिरिति' । छिंदंति नाशयंति । तत्कराः सूर्यकिरणाः रात्रावादित्यस्याग्नौ प्रवेशश्रवणाद्दीपस्थत्वं । कमलमिति । अत्र कमलत्वादिना मुखादेरध्यवसानं बोध्यं । कुवलये नेत्रे । एतानि कमलकुवलयानि कनकलतारूपायां कामिन्यां । सा च कनकलतिका च । निर्देशः कथनं । आप्रलयं प्रलयपर्यंतं दिवमिति । दिवमुपयातानामपि येषामनल्पगुणगणयुक्तागिरः । आकल्पं कल्पपर्यंतं जगंति भुवनानि रमयंतीत्यन्वयः ॥ ९८ ॥

विशेषः सोपि यद्येकं वस्त्वनेकत्र वर्ण्यते ॥ अं
तर्बहिः पुरः पश्चात्सर्वदिक्ष्वपि सैव मे ॥ ९९ ॥

यथा वा ॥ हृदयान्नापयातोसि दिक्षु सर्वासु दृश्यसे ॥
वत्स राम गतोसीति संतापेनानुमीयसे ॥ ९९ ॥

प्रभेदांतरमाह । यदीति ॥ ९९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

किंचिदारंभतोशक्यवस्त्वंतरकृतिश्च सः ॥ त्वां

पश्यता मया लब्धं कल्पवृक्षनिरीक्षणं ॥ १०० ॥

यथा वा ॥ स्फुरदद्भुतरूपमुत्प्रतापज्वलनं त्वां सृजतानवद्य विद्यं ॥ विधिना ससृजे न वोमनोभूर्भुवि सत्यं सविता बृहस्पतिश्च ॥ अत्राद्ये राजदर्शनारंभेण कल्पवृक्षदर्शनरूपाशक्यवस्त्वंतरकृतिः । द्वितीये राजसृष्ट्यारंभेण मनोभवादिसृष्टिरूपा शक्यवस्त्वंतरकृतिः ॥ १०१ ॥

तृतीयं प्रकारमाह । किंचिदिति । किंचित्पदार्थारंभेणाशक्यस्य वस्त्वंतरस्य कृतिः करणं च सविशेषः । त्वामिति प्रभुं प्रति याचकोक्तिः । स्फुरदिति । उत्कटः प्रतापरूपोज्वलनोग्निर्यस्येत्यर्थः । उक्तविशेषणं त्वां सृजता विधिना भुवि नवोमनोभवादिः ससृजे सृष्टइति सत्यमित्यन्वयः । अत्र चोक्तभेदत्रयान्यतमत्वं सामान्यलक्षणं बोध्यं ॥ १०० ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायां विशेषालंकारः ॥

स्याद्व्याघातोन्यथाकारि तथाकारि क्रियेत चेत् ॥
यैर्जगत्प्रीयते हंति तैरेव कुसुमायुधः ॥ १०१ ॥

यद्यत्साधनत्वेन लोकेऽवगतं तत्केनचित्तद्विरुद्धसाधनं क्रियेत चेत्सव्याघातः । यद्वा । यत्साधनतया केनचिदुपात्तं तदन्येन तत्प्रतिद्वंद्विना तद्विरुद्धसाधनं क्रियेत चेत्सोपि व्याघातः । तत्राद्य उदाहृतः द्वितीयोयथा ॥ दृशा दग्धं मनसिजं जीवयंति दृशैव याः ॥ विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुवे वामलोचनाः ॥ १०१ ॥

स्यादिति । तथाकारि तत्कार्यसाधनवस्तु अन्यथाकारि तत्कार्यविरुद्धकार्यसाधनं चेत्क्रियेत तदा व्याघातोऽलंकारः स्यादित्यर्थः । यैरिति । यैः कटाक्षविभ्रमादिभिर्जगत्प्रीयते संतुष्यति तैरेव कुसुमायुधोहंतीत्यन्वयः । विरूपाक्षस्य हरस्य । जयिनीर्विजयकारिणीः । स्तुवे स्तौमि ॥ १०१ ॥

सौकर्येण निबद्धापि क्रिया कार्यविरोधिनी ॥ दया

चेद्बालइति मय्यपरित्याज्यएव ते ॥ १०२ ॥

कार्यविशेषनिष्पादकतया केनचित्संभाव्यमानादर्थादन्येन कार्यविरोधिक्रियासौकर्येण समर्थ्यते चेत्सोपि व्याघातः । कार्यविरुद्धक्रियायां सौकर्यं कारणस्य सुतरां तदानुगुण्यं । यथा जैत्रयात्रोन्मुखेन राज्ञा युवराजस्य राज्यएव स्थापने यत्कारणत्वेन संभावितं बाल्यं तत्प्रत्युत तद्विरुद्धस्य सहनयनस्यैव कारणतया युवराजेन परित्यागस्यायुक्तत्वं दर्शयता समर्थ्यते । यथा वा ॥ लुब्धोन विसृजत्यर्थं नरोदारिद्र्यशंकया ॥ दातापि विसृजत्यर्थं तयैव ननु शंकया ॥ अत्र पूर्वोत्तरार्द्धे पक्षप्रतिपक्षरूपे कयोश्चिद्वचने इति लक्षणानुगतिः ॥ १०२ ॥

भेदांतरमाह । सौकर्येणेति । कारणस्यानुगुण्याधिक्येनेत्यर्थः । निबद्धा कविवर्णिता । कार्यविरोधिनी पराभिमतकार्यविरुद्धा । दयेति । दिग्विजयाय प्रस्थितं राजानं प्रति युवराजस्योक्तिः । बालइत्यतोमयि दया यौवराज्ये स्थापनरूपा चेत्तदा तस्मादेव हेतोरहं तवापरित्याज्यएव किंतु स्वेन सह नेतव्यइत्यर्थः । अर्थादिति । हेतौ पंचमी । अन्वयश्चास्य समर्थ्यते इत्यनेन अन्येन वक्रा । जैत्रेति । जयसाधनेत्यर्थः । लुब्धइति । तयैव शंकया दारिद्र्यशंकयैव ननु निश्चितं । अत्र पूर्वार्धे लुब्धस्य दानाभावसाधकत्वाभिमतदारिद्र्यशंकारूपपूर्वपक्षनिरूपणं । दातुस्तु सैव विरुद्धदानसाधकत्वेन संमतेति पूर्वविरुद्धपक्षनिरुपणमुत्तरार्द्धे । यद्यपि दारिद्र्यस्य तात्कालिकत्वेन जन्मांतरीयत्वेन च शंका भिन्ना तथाप्यभेदाध्यवसायान्न लक्षणासमन्वयइति बोध्यं । सामान्यलक्षणं पूर्ववदन्यतमघटितमनुसंधेयमिति दिक् ॥ १०२ ॥ इति व्याघातालंकारः ॥

गुंफः कारणमाला स्याद्यथा प्राक्प्रांतकारणैः ॥ नये न श्रीः श्रिया त्यागस्त्यागेन विपुलं यशः ॥ १०३ ॥

उत्तरोत्तरकारणभूतपूर्वपूर्वैः पूर्वपूर्वकारणभूतोत्तरोत्तरैर्वा वस्तुभिः कृतोगुंफः कारणमाला आद्योदाहृता ॥ द्वितीया यथा ॥

भवंति नरकाः पापात्पापं दारिद्र्यसंभवं ॥ दारिद्र्यमप्रदानेन तस्माद्दानपरोभवेत् ॥ १०३ ॥

गुंफइति । रचनेत्यर्थः । कैस्तत्राह । यथेति । प्राक् च प्रांतं च प्राक्प्रांते ते अनतिक्रम्येति यथा प्राक्प्रांतं यानि कारणानि तैः । पूर्वं पूर्वं प्रति कारणै रुत्तरोत्तरं प्रति कारणैश्चेत्यर्थः । एवं चोत्तरोत्तरेत्यादिव्युत्क्रमेणाभिधानमुदाहरण क्रमानुरोधेनेति ज्ञेयं ॥ १०३ ॥ इतिअलंकारचंद्रिकायां कारणमालालंकारः ॥

गृहीतमुक्तरीत्यार्थश्रेणिरेकावलिर्मता ॥ नेत्रे कर्णांत विश्रांते कर्णौ दोस्तंभदोलिनौ ॥ १०४ ॥ दोस्तंभौ जानुपर्यंतप्रलंबनमनोहरौ ॥ जानुनी रत्नमुकुराकारे त स्य हि भूभुजः ॥ १०५ ॥

उत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वविशेषणभावः पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरविशेष णभावोवा गृहीतमुक्तरीतिः । तत्राद्यः प्रकारउदाहृतः । द्वि तीयोयथा । दिक्कालात्मसमैव यस्य विभुता यस्तत्र विद्यो तते यत्रामुष्य सुधीभवंति किरणाराशेः स यासामभूत् ॥ यस्त त्पित्तमुषःसु योऽस्य हविषे यस्तस्य जीवातवे वोढा यद्गुणमे षमन्मथरिपोस्ताः पांतु नोमूर्त्तयः ॥ १०४ ॥ १०५ ॥

गृहीतेति । लक्ष्यमाणया गृहीतमुक्तरीत्या निबद्धार्थपंक्तिरेकावलिरलंकारः । नेत्रइति । तस्य भूभुजइति सर्वत्र संबध्यते । दोस्तंभयोर्भुजस्तंभयोर्दोलितमांदोलनं ययोस्तौ । दोलनाविति पाठे दोलादोलनं ययोरस्तीति विग्रहः । रत्नमुकुरोरत्न दर्पणः । दिक्कालेति । दिक्कालात्मभिस्तुल्या यस्याकाशस्य विभुता । यश्च तत्राका शे विशेषेण द्योतते सूर्यः । यत्र च चंद्रे अमुष्य सूर्यस्य किरणाअमृतरूपाभवं ति । सच चंद्रोयासामपांराशेः समुद्रादभूत् । यश्चाभिस्तासामपां पित्तं भवति । ‘ शुचिरप्पित्तमिति कोशात् ’ यश्च यजमानउषस्सु प्रातःकालेप्यस्य वन्हेर्हवि षे हविर्दानाय भवति । यश्च वायुः प्राणरूपस्तस्य यजमानस्य जीवातवे जीवनौ षधाय भवति । यस्याश्च पृथिव्यागुणं गंधं एषवायुर्वोढा तामन्मथरिपोर्हरस्या ष्टौ मूर्त्तयोवोयुष्मान्पांत्वित्यन्वयः ॥ १०४ ॥ १०५ ॥ इत्येकावल्यलंकारः॥—

दीपकैकावलीयोगान्मालादीपकमिष्यते ॥ स्मरे
ण हृदये तस्यास्तेन त्वयि कृता स्थितिः ॥ १०६ ॥

अत्र स्थितिरिति पदमेकं स्मरेण तस्याहृदये स्थितिः कृता हृदयेन त्वयि स्थितिः कृतेत्येवं वाक्यद्वयान्वयि अतोदीपकं। गृहीतमुक्तरीतिसद्भावादेकावली चेति दीपकैकावलीयोगः। यथा वा ॥ संग्रामांगणमागतेन भवता चापे समारोपिते देवा कर्णय येन येन सहसा यद्यत्समासादितं ॥ कोदंडेन शराः शरैररिशिरस्तेनापि भूमंडलं तेन त्वं भवता च कीर्तिरतुला कीर्त्या च लोकत्रयं ॥ अत्र येन येन सहसा यद्यत्समासादितमिति संक्षेपवाक्यस्थितमेकं समासादितपदं कोदंडेन शराइत्यादिषु षट्स्वपि विवरणवाक्येषु तत्तदुचितलिंगवचनविपरिणामेनान्वेतीति दीपकं। शरादीनामुत्तरोत्तरविशेषणभावादेकावली चेति दीपकैकावलीयोगः ॥ १०६ ॥

मालादीपकमिति । मालादीपकं नामालंकारः । एकमिति वाक्यद्वयान्वयीत्यनेनान्वितं । अतइति । एतावन्मात्रेण दीपसादृश्याद्दीपकं न तु प्रागुक्तदीपकालंकारः । प्रकृताप्रकृतानां सादृश्यस्य गम्यत्वे तदंगीकारादिति भावः। संग्रामेति कोदंडेन धनुषा शराः समासादिताः शरैः शत्रुमस्तकं समासादितं तेन शत्रुमस्तकेनापि भूमंडलं तेन भूमंडलेन त्वं पालकः समासादितो भवता कीर्तिरासादिता कीर्त्या च लोकत्रयं समासादितमित्यनुषंगेणान्वयः ॥ १०६ ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायां मालादीपकं ॥

उत्तरोत्तरमुत्कर्षः सारइत्यभिधीयते ॥ मधु
रं मधु तस्माच्च सुधा तस्याः कवेर्वचः ॥ १०७ ॥

यथा वा ॥ अंतर्विष्णोस्त्रिलोकी निवसति फणिनामीश्वरे सोपि शेते सिंधोः सोप्येकदेशे तमपि चुलकयां कुंभयोनिश्चका

र ॥ धत्ते खद्योतलीलामयमपि नभसि श्रीनृसिंहक्षितींद्र त्व त्कीर्त्तेः कर्णनीलोत्पलमिदमपि च प्रेक्षणीयं विभाति ॥ अयं श्लाघ्यगुणोत्कर्षः । अश्लाघ्यगुणोत्कर्षोयथा । तृणाल्लघुतरस्तू लस्तूलादपि च याचकः ॥ वायुना किं न नीतोसौ मामयं प्रार्थयेदिति ॥ उभयरूपोयथा ॥ गिरिर्महान् गिरेरब्धिर्महान ब्धेर्नभोमहत् ॥ नभसोपि महद्ब्रह्म ततोप्याशा गरीयसी ॥ अत्र ब्रह्मपर्यंतेषु महत्त्वं श्लाघ्यगुणः । प्रकृतार्थाशायाम श्लाघ्यगुणः ॥ १०७ ॥

सारइति । सारोनामालंकारः । तस्याः सुधातः । अंतरिति । विष्णोरंतरुदरे । त्रयाणां लोकानां समाहारस्त्रिलोकी सोपि विष्णुरपि फणिनां नागानामीश्वरे शेषे शेते निद्राति । सोपि शेषोपि सिंधोरेकदेशे तिष्ठतीति विशेषः । तमपि सिंधुमपि कुंभयोनिरगस्त्यश्चुलकयांचकार पीतवान् । अयमगस्त्योपि नभसि ग गने खद्योतशोभां धत्ते । इदं गगनमपि प्रेक्षणीयं सुंदरं त्वत्कीर्त्तेः कर्णभूषणं नी लोत्पलं विभातीत्यन्वयः । तूलः कार्पासः प्रकृतार्थाशायां प्रकृतार्थरूपायामाशाया म् ॥ १०७ ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायां सारालंकारः ॥

यथासंख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयः ॥ श त्रुं मित्रं विपत्तिं च जय रंजय भंजय ॥ १०८ ॥
यथा वा ॥ शरणं किं प्रपन्नानि विषवन्मारयंति वा ॥ न त्य ज्यंते न भुज्यंते कृपणेन धनानि यत् । अमुं क्रमालंकारइ ति केचिन्व्याजह्रुः ॥ १०८ ॥

यथासंख्यमिति । क्रमिकाणां क्रमेणोक्तानां पदार्थानां । तेनैव क्रमेणान्व योयथासंख्यं नामालंकारः । शरणमिति । कृपणेन धनानि यत् न त्यज्यंते तत्किं तानि शरणं प्रपन्नानि यच्च न भुज्यंते तत्किं विषवन्मारयंतीति क्रमेणान्वयः केचिदामनादयः ॥ १०८ ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायां यथासंख्यालंकारः ॥

पर्यायोयदि पर्यायेणैकस्यानेकसंश्रयः ॥ प

स्वं मुक्त्वा गता चंद्रं कामिनीवदनोपमा ॥ १०९ ॥

अत्रैकस्य कामिनीवदनसादृश्यस्य क्रमेण पद्मचंद्ररूपानेकाधारसंश्रयणं पर्यायः । यद्यपि पद्मसंश्रयणं कंठतोनोक्तं तथापि पद्मं मुक्त्वेति तत्परित्यागोक्त्या प्राक् तत्संश्रयाक्षेपेण पर्यायनिर्वाहः अतएव"श्रोणीबंधस्त्यजति तनुतां सेवते मध्यभागः पद्भ्यां मुक्तास्तरलगतयः संश्रितालोचनाभ्यां ॥ धत्ते वक्षः कुचसचिवतामद्वितीयं तु वक्त्रं त्वद्गात्राणां गुणविनिमयः कल्पितोयौवनेन" इत्यत्र पर्यायं काव्यप्रकाशकृदुदाजहार । सर्वत्र शाब्दः पर्यायोयथा ॥ नन्वाश्रयस्थितिरियं तव कालकूट केनोत्तरोत्तरविशिष्टपदोपदिष्टा ॥ प्रागर्णवस्य हृदये वृषलक्ष्मणोथ कंठेधुना वससि वाचि पुनः खलानां ॥ सर्वोप्ययं शुद्धपर्यायः । संकोचपर्यायोयथा ॥ प्रायश्चरित्वा वसुधामशेषां छायासु विश्रम्य ततस्तरूणां ॥ प्रौढिं गते संप्रति तिग्मभानौ शैत्यं शनैरंतरपामयासीत् ॥ अत्र शैत्यस्योत्तरोत्तरमाधारसंकोचात्संकोचपर्यायः । विकासपर्यायोयथा ॥ बिंबोष्ठएवरागस्ते तन्वि पूर्वमदृश्यत ॥ अधुना हृदयेप्येषमृगशावाक्षि दृश्यते ॥ अत्र रागस्य पूर्वाधारापरित्यागेनाधारांतरसंक्रमणमिति विकासपर्यायः ॥ १०९ ॥

पर्यायइति । पर्यायेण क्रमेण । अनेकसंश्रयोऽनेकाश्रितत्वं । तदुक्तं । एवं क्रमेणानेकस्मिन्पर्यायइति । पद्ममिति । रात्रौ पद्मसंकोचात्त्यागः । अतएव त्यागेन पूर्वसंश्रयणाक्षेपादेव । श्रोणीति । जघनबंधस्तनुतां कृशतां त्यजति मध्यभागस्तां सेवते आश्रयति । वक्षःस्थलं कुचसचिवतां कुचसहितत्वं धत्ते । वक्त्रं त्वद्वितीयं । अत्र पूर्वं वक्षसोऽद्वितीयत्वावगमात्पर्यायसंभवोज्ञेयः । अद्वितीयत्वं द्वितीयरहितत्वमनुपमत्वं चैकत्वेनाध्यवसितं । एवं चोदाहरणद्वयेपिपूर्वाधारसमाश्रयणं गम्यं उत्तराधारसमाश्रयणं शाब्दमिति सर्वत्र सर्वाधारसमाश्रयणांशे । नन्विति ।

हे कालकूट उत्तरोत्तरविशिष्टमुत्कृष्टं पदं स्थानं यस्यां तादृशी इयमाश्रयस्थि तिस्तव केनोपदिष्टेत्यन्वयः। हृदये अभ्यंतरे । अवसइति शेषः । अथानंतरं वृष लक्ष्मणोहरस्य कंठे। अधुना पुनरिति संबंधः। शुद्धः संकोचविकासामिश्रितः। प्रायइति शैत्यं प्रायोशेषां वसुधां हेमंते चरित्वा ततोवसंते तरूणां छायासु विश्रम्य संप्रति ग्रीष्मे तिग्मभानौ सूर्ये प्रौढिं प्रागल्भ्यं प्राप्ते सति शनैरपां जलानामंतर मभ्यंतरे अयासीत् गच्छति स्मेत्यर्थः। बिंबोष्ठएवेति। बिंबफलसदृशे ओष्ठे। रागो रक्तिमा अनुरागश्च । एषरागः। अत्र रागस्य भेदेप्यभेदाध्यवसायादेकत्वं। यत्तु एकसंबंधनाशोत्तरमपरसंबंधे सत्येव लोके पर्यायपदप्रयोगात् श्रोणीबंधइति । प्रकाशोदाहृते तथैव दृष्टत्वाच्च बिंबोष्ठएवेत्यत्र पर्यायकथनमयुक्तमिति केनचिदुक्तं तत्प्रकाशएव बिंबोष्ठइत्युदाहरणे पर्यायसमर्थनात् भ्रांतप्रलपनमिवो पेक्षणीयं। आलंकारिकपरिभाषितानां शब्दानां लोकव्यवहारविसंवादस्याकिंचित्क रत्वाच्चेति दिक् ॥ १०९ ॥

एकस्मिन् यद्यनेकं वा पर्यायः सोपि संमतः ॥ अ
धुना पुलिनं तत्र यत्र स्रोतः पुराऽजनि ॥ ११० ॥

यथा वा ॥ पुराभूदस्माकं प्रथममविभिन्ना तनुरियं ततोनु त्वं प्रेयान्वयमपि हताशाः प्रियतमाः। इदानीं नाथस्त्वं वय मपि कलत्रं किमपरं हतानां प्राणानां कुलिशकठिनानां फ लमिदं ॥ अत्र दंपत्योः प्रथममभेदस्ततः प्रेयसीप्रियतमभाव स्ततोभार्यापतिभावइत्याधेयपर्यायः ॥ ११७ ॥

भेदांतरमाह एकस्मिन्निति । पर्यायेणेत्यनुवर्तते। एकस्मिन्नाधारे क्रमेण यद्य नेकं भवति सोपि पर्यायालंकारः संमतइत्यर्थः। पुरेति। अस्माकमित्यस्मदोद्द योश्चेति द्वयोरपि बहुवचनं । पुरेत्यनेन स्थूलोतीतकालउच्यते । तत्रापि प्रथमं तनुरविभिन्नाऽभूत् ततोनु वितर्के त्वं प्रियतमः वयं प्रियतमाः। इदानीं तु त्वं नाथः पतिः वयं भार्याः। इतोपरं किमनिष्टमिति शेषः । कुलिशं वज्रं। अत्र त्वं प्रेया नित्येकवचनेन एकरूपप्रेमपात्रत्वं व्यज्यते प्रियतमाइत्यादिबहुवचनेनैकरूपताद्यति रेकइतिबोध्यं ॥ ११० ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायां पर्यायालंकारः ॥

परिवृत्तिर्विनिमयोन्यूनाभ्यधिकयोर्मिथः ॥ ज
ग्राहैकं शरं मुक्त्वा कटाक्षात्सरिपुश्रियं ॥ १११ ॥

यथा वा ॥ तस्य च प्रवयसोजटायुषः स्वर्गिणः किमिव शो
च्यतेधुना ॥ येन जर्जरकलेवरव्ययात्क्रीतमिंदुकिरणोज्वलं
यशः ॥ १११ ॥

परिवृत्तिरिति । न्यूनाधिकयोर्मिथः परस्परं विनिमयः परिवृत्तिरलंकारः । ज ग्राहेति । कटाक्षपूर्वकमेकं शरं मुक्त्वा रिपोः श्रियं जग्राहेत्यर्थः । तस्य चेति । प्र वयसोऽतिवृद्धस्य जटायुषोगृध्रविशेषस्य स्वर्गं गतवतः किमिव शोचनीयं न किंचित् जर्जरं जीर्णतरं कलेवरं शरीरं तस्य व्ययोरावणेन सह युद्धे त्यागस्तस्माद्यशः क्रीतं । शरीरं दत्वा यशोगृहीतमित्यर्थः ॥ १११ ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायां परिवृत्यलंकारः ॥

परिसंख्यानिषिध्यैकमेकस्मिन्वस्तुयंत्रणं ॥ स्ने
हक्षयः प्रदीपेषु न स्वांतेषु नतभ्रुवां ॥ ११२ ॥

यथा वा ॥ विलंघयंति श्रुतिवर्त्म यस्यां लीलावतीनां नय
नोत्पलानि ॥ बिभर्ति यस्यामपि वक्रिमाणमेकोमहाकालज
टार्धचंद्रः ॥ आद्योदाहरणे निषेधः शाब्दोद्वितीये त्वार्थः ॥ ११२ ॥

परिसंख्येति । एकं वस्तु प्रतिषिध्यापरस्मिन् वस्तुनोनियंत्रणं नियमनं परिसंख्या लंकारः । स्नेहेति । स्नेहस्तैलादिस्निग्धद्रव्यमनुरागश्च । स्वांतेषु चित्तेषु । विलंघयं तीति । यस्यामुज्जयिनीपुर्यां । श्रुतिः कर्णौ वेदश्च । वर्त्म मार्गं । वक्रिमाणं कौ टिल्यं वक्राकारतां च । महाकालइति तत्रैव ख्यातं शिवलिंगं ॥ ११२ ॥ इति परिसंख्यालंकारः ॥

विरोधे तुल्यबलयोर्विकल्पालंकृतिर्मता ॥ स
द्यः शिरांसि चापान्वा नमयंतु महीभुजः ॥ ११३ ॥

अत्र संधिविग्रहप्रमाणप्रासयोः शिरश्चापनमनयोर्युगपदुपस्थि

तयोर्युगपत्कर्तुमशक्ययोर्विकल्पः । यथा वा ॥ पतत्यविरतं वारि नृत्यंति च कलापिनः ॥ अद्य कांतः कृतांतोवा दुःखस्यांतं करिष्यति ॥ प्रियसमागमश्चेन्न मरणमाशंसनीयं मरणे तु न प्रियसमागमसंभवइति तयोराशंसायां विकल्पः ॥ ११३ ॥

संधिविग्रहप्रमाणेति । संधिविग्रहयोः कर्तव्यताबोधकप्रमाणेत्यर्थः ॥११३॥ इत्यलंकारचंद्रिकायां विकल्पालंकारः ॥

बहूनां युगपद्भावभाजां गुंफः समुच्चयः ॥ नश्यंति पश्चात्पश्यंति त्रस्यंति च भवद्द्विषः ॥ ११४ ॥

अविरोधेन संभावितयौगपद्यानां नाशादीनां गुंफनं समुच्चयः । यथा वा ॥ बिभ्राणा हृदये त्वया विनिहितं प्रेमाभिधानं नवं शल्यं यद्विदधाति सा विधुरिता साधो तदाकर्ण्यतां ॥ शेते शुष्यति ताम्यति प्रलपति प्रम्लायति प्रेंखति भ्राम्यत्युल्लुठति प्रणश्यति गलत्युन्मूर्च्छति त्रुटचति ॥ अत्र कासांचित्क्रियाणां किंचित्कालभेदसंभवेपि शतपत्रपत्रशतभेदन्यायेन यौगपद्यं विरहातिशयद्योतनाय विवक्षितमिति लक्षणानुगतिः ॥ ११४ ॥

बहूनामिति । युगपद्भावोभवनं तद्भाजां बहूनां गुंफोनिबंधोवर्णनमिति यावत् ससमुच्चयालंकारः । बिभ्राणेति । नायकं प्रति दूत्याइयमुक्तिः । हे साधो त्वया हृदये विनिहितं प्रेमाभिधानं नवं शल्यं धारयंती विधुरिता विरहविह्वला सा नायिका यद्विदधाति तदाकर्ण्य तामित्यन्वयः । किं तदित्यपेक्षायामाह । शेते निद्राति । ताम्यति ग्लानिं प्राप्नोति । प्रकर्षेण म्लायति । प्रेंखति चलति । प्रणश्यति । नैर्बल्यातिशयेन मृतप्राया भवति । गलति खेदातिशयात् । त्रुट्यति क्षीणा भवतीति । कासांचित् शयनभ्रमणादीनां । शतपत्रस्य कमलस्य पत्रशतं दलशतं ॥ ११४ ॥

अहंप्राथमिकाभाजामेककार्यान्वयेपि सः ॥ कु

लं रूपं वयोविद्या धनं च मदयंत्यमुम् ॥ ११५ ॥

यत्रैकः कार्यसिद्धिहेतुत्वेन प्रक्रांतस्तत्रान्येपि यद्यहमहमिकया खले कपोतन्यायेन तत्सिद्धिं कुर्वंति सोपि समुच्चयः। यथा मदे आभिजात्यमेकं समग्रं कारणं तादृगेव रूपादिकमपि तत्साधनत्वेनावतरतीति । यथा वा ॥ प्रदानं प्रच्छन्नं गृहमुपगते संभ्रमविधिर्निरुत्सेकोल्लक्ष्म्यामनभिभवगंधाः परकथाः ॥ प्रियं कृत्वा मौनं सदसि कथनं चाप्युपकृतेः श्रुतेत्यन्तासक्तिः पुरुषमभिजातं कथयति ॥ ११५ ॥

अहंप्राथमिकेति । अहंपूर्विकेत्यर्थः । 'अहंपूर्वमहंपूर्वमित्यहंपूर्विकास्त्रियामित्यमरः'। एककार्यान्वये एककार्यसाधकत्वे । स समुच्चयालंकारः । अहमहमिकया परस्पराहंकारेण । आभिजात्यं कुलीनत्वं । समग्रं पुष्कलं । प्रदानमिति । प्रच्छन्नं गुप्तं । गृहं प्रत्युपगतेऽर्थादतिथौ । लक्ष्म्यां सत्यां निरुत्सेकोगर्वाभावः । अभिभवोनिंदा तद्गंधशून्याः । मौनमनुद्घाटनं । सदसि सभायां परेण कृतायाउपकृतेः कथनं । श्रुते शास्त्रश्रवणे । सर्वप्रथमांतानां पुरुषमभिजातं प्रथयतीत्यनेनान्वयः । अभिजातं कुलीनं । प्रथयति कथयति ॥ ११५ ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायां समुच्चयालंकारः ॥

क्रमिकैकगतानां तु गुंफः कारकदीपकं ॥ गच्छत्यागच्छति पुनः पांथः पश्यति पृच्छति ॥ ११६ ॥

यथा वा ॥ निद्राति स्नाति भुंक्ते चलति कचभरं शोषयत्यंतरास्ते दीव्यत्यक्षैर्न चायं गदितुमवसरोभूयआयाहि याहि ॥ इत्युद्दण्डैः प्रभूणामसकृदधिकृतैर्वारितान् द्वारि दीनानस्मान्पश्याऽब्धिकन्ये सरसिरुहरुचामंतरंगैरपांगैः ॥ आद्योदाहरणे श्रुतस्य पांथस्य कर्तृकारकस्यैकस्य गमनादिष्वन्वयः द्वितीये त्वध्याहृतस्य प्रभुकर्तृकारकस्य निद्रादिष्वन्वयइत्येकस्यानेकवाक्या

र्थान्वयेन दीपकच्छायापत्त्या कारकदीपकं प्रथमसमुच्चयप्रति द्वंद्वीदं ॥ ११६ ॥

क्रमिकेति । क्रमिकाणामर्थात्क्रियाणामेककारकगतानां गुंफोनिबंधः कारकदीपकं नामालंकारः । तदुक्तं 'सैव क्रियासु बह्वीषु कारकस्येति दीपकमिति' । सैव सकृद्वृत्तिः । पश्यति सार्थं । पृच्छति मार्गं । निद्रातीति । हे अन्धिकन्ये प्रभूणामुद्यतदंडैर्द्वारि अधिकृतैर्द्वारपालैरित्यसकृद्वारितानतएवदीनानस्मान्सरसिरुहद्युतीनां परमपरिचितैरपांगैः कटाक्षैः पश्येत्यन्वयः । इति किं । प्रभुर्निद्रातीत्यादि । अंतः अंतःपुरे । अक्षैः पाशैर्दीव्यति क्रीडति । भूयः पुनः । छायासादृश्यं मुख्यदीपकस्य पूर्वोक्तप्रकारेण संभवादिति भावः । प्रतिद्वंद्वि विपरीतं ॥ ११६ ॥ इति कारकदीपकालंकारः ॥

समाधिः कार्यसौकर्यं कारणांतरसंनिधेः ॥ उत्कं-
ठिता च तरुणी जगामास्तं च भानुमान् ॥ ११७ ॥

यथा वा ॥ मानमस्यानिराकर्तुं पादयोर्मे पतिष्यतः ॥ उपकाराय दिष्ट्यैतदुदीर्णं घनगर्जितं ॥ केनचिदारिप्सितस्य कार्यस्य कारणांतरसन्निधानाद्यत्सौकर्यं तत्सम्यगाधानात्समाधिः द्वितीयसमुच्चयप्रतिद्वंद्वी अयं समाधिः । तत्र बहूनां प्रत्येकं समर्थानां खले कपोतिकान्यायेन युगपत्कार्यसाधनत्वेनावतारः । अत्र त्वेकेन कार्ये समारिप्सितेऽन्यस्य काकतालीयन्यायेनापतितस्य तत्सौकर्याधायकत्वमात्रं । अत्रोदाहरणमुत्कंठितेति । उत्कंठैव प्रियाभिसरणे पुष्कलं कारणं नांधकारागममपेक्षते 'अत्यारूढोहि नारीणामकालज्ञोमनोभव' इति न्यायात् दैवादापतता त्वंधकारेण तत्सौकर्यमात्रं कृतमिति । एवं द्वितीयोदाहरणेपि योज्यं ॥ ११७ ॥

समाधिरिति । कारणांतरसंनिधेर्वशात् कार्यस्य सुकरत्वं समाधिरलंकारः । उत्कंठिता नायकसमीपं गंतुं । मानमिति । मानं निराकर्तुमस्याः पादयोः पति

ष्यतोममोपकाराय दिष्ट्या भाग्येनेदं घनगर्जितमुदीर्णमुद्गतमित्यन्वयः । समुच्चये कारणानां तुल्यकक्षत्वमिह तु तद्विपरीतमतुल्यकक्षत्वमिति प्रतिद्वंद्वित्वं तत्रेत्यादिना दर्शितं ॥ ११७ ॥ इति समाध्यलंकारः ॥

प्रत्यनीकं बलवतः शत्रोः पक्षे पराक्रमः ॥ जैत्र
नेत्रानुगौ कर्णावुत्पलाभ्यामधःकृतौ ॥ ११८ ॥

यथा वा ॥ मम रूपकीर्तिमहरद्भुवि यस्तदनु प्रविष्टहृदये यमिति ॥ त्वयि मत्सरादिव निरस्तदयः सुतरां क्षिणोति खलु तां मदनः ॥ एवं बलवति प्रतिपक्षे प्रतिकर्त्तुमशक्तस्य तदीयबाधनं प्रत्यनीकमिति स्थिते साक्षात्प्रतिपक्षे पराक्रमः प्रत्यनीकमिति कैमुतिकन्यायेन फलति । यथा॥मधुव्रतौघः कुपितः स्वकीयमधुप्रपापद्मनिमीलनेन ॥ बिंबं समाक्रम्य बलात्सुधांशोः कलंकमंके ध्रुवमातनोति ॥ ११८ ॥

प्रत्यनीकमिति । बलवतः शत्रोः पक्षे पक्षांतःपातिनि तदीये यः पराक्रमस्तत्प्रत्यनीकं नामालंकारः । अनीकप्रतिनिधिरूपत्वात् । जैत्रेति उत्पलाभ्यां स्वजयकारिनेत्रानुसारिणौ कर्णावधःकृतौ तिरस्कृतौ । अवतंसतया तदुपरि स्थितत्वादधस्तात्कृतौ चेति श्लेषः । ममेति । भुवि भूलोके मम रूपख्यातिं योहृतवान् तस्मिन्ननुप्रविष्टमनुरक्तं हृदयं यस्यास्तस्यानुप्रविष्टं हृदयं यस्यां वा तादृगियमिति त्वयि मत्सरादिव खलु निश्चितं निरस्तदयोमदनस्तां क्षिणोति क्षीणां करोतीत्यन्वयः । अत्र मत्सरादिवेति हेत्वंशे उत्प्रेक्षासत्वेपि तद्धेतुकप्रतिपक्षसंबंधिबाधनं प्रत्यनीकालंकारस्य विविक्तोविषयइति बोध्यं ।अतएव मम्मटभट्टैरपि 'त्वं विनिर्जितमनोभवरूपः सा च सुंदर भवत्यनुरक्ता ॥ पंचभिर्युगपदेव शरैस्तां तापयत्यनुशयादिव काम ' इत्युदाहृतं । एवं च हेतूत्प्रेक्षयैव गतार्थत्वान्नेदमलंकारांतरं भवितुमर्हतीति कस्यचिद्वचनमनादेयं । कैमुतिकेति । तत्संबंधिबाधनापेक्षया साक्षात्तद्बाधने विशेषादिति भावः। मध्विति । भ्रमरौघः स्वकीयमधुप्रपारूपस्य पद्मस्य निमीलनेन कुपितः सन्सुधांशोर्बिंबं बलात्समाक्रम्य तस्यांके मध्यभागे कलंकं ध्रुवमातनोतीत्यन्वयः ॥ ११८ ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायां प्रत्यनीकालंकारः ॥

कैमुत्येनार्थसंसिद्धिः काव्यार्थापत्तिरिष्यते ॥ सजि
तस्त्वन्मुखेनेंदुः का वार्तासरसीरुहाम् ॥ ११९ [120] ॥

अत्र सइत्यनेन पद्मानि येन जितानीति विवक्षितं तथा च सोपि ये
न जितस्तेन पद्मानि जितानीति किमु वक्तव्यमिति दंडापूपिका
न्यायेन पद्मरूपस्यार्थस्य संसिद्धिः काव्यार्थापत्तिः । तांत्रिका
भिमतार्थापत्तिव्यावर्तनाय काव्येति विशेषणं । यथा वा ॥ अ
धरोयमधीराक्ष्याबंधुजीवप्रभाहरः ॥ अन्यजीवप्रभां हंत हरती
ति किमद्भुतं ॥ स्वकीयं हृदयं भित्त्वा निर्गतौ यौ पयोधरौ । हृद
यस्यान्यदीयस्य भेदने का कृपा तयोः ॥ ११९ ॥

कैमुत्येनेति । कैमुत्यन्यायेनेत्यर्थः । काव्येलंकाररूपार्थापत्तिः काव्यार्थाप
त्तिः । दंडापूपिकेति । दंडाकर्षणे तद्वलंविनामपूपानामाकर्षणं यथार्थसिद्धं वद्व
दित्यर्थः । व्यावर्तनायेति । लक्ष्यतावारणायेत्यर्थः । अधरोयमिति । बंधुजीवं
बंधूकपुष्पं तत्प्रभाहरोबंधुभूतानां जीवानां प्रभाहरश्च यत्त्वेतल्लक्षणमयुक्तं । कैमु
तिकन्यायस्य न्यूनार्थविषयत्वेनाधिकार्थापत्तावव्याप्तेः । यथा 'तवाग्रे यदि दा
रिद्र्यं स्थितं भूप द्विजन्मनां ॥ शनैः सवितुरप्यग्रे तमः स्थास्यत्यसंशयम्' ॥
अत्र शनैः शब्दमहिम्ना राजाग्रे दारिद्र्यस्थित्यपेक्षया सूर्याग्रे तमोवस्थानं दुः-
शंकमेवेत्यवगतमपि न्यायसाम्यादापद्यते । ननु कैमुतिकन्यायेनेति केनचिदुक्तं त
न्नेदं वक्तव्यं । केनचिदर्थेन तुल्यन्यायत्वादर्थांतरस्यापत्तिरर्थापत्तिरिति तदुक्तलक्ष
णमयुक्तं । का वार्ता सरसीरुहामित्यादिकैमुत्यन्यायविषयार्थापत्तावव्याप्तेः । कै
मुतिकन्यायस्य न्यूनार्थविषयत्वेन तुल्यन्यायत्वाभावादापादनाप्रतीतेश्चेति । न चा
त्र कैमुत्यन्यायतामात्रं न त्वलंकारत्वमिति युक्तं । अलंकारतत्वाभियुक्तानां प्राची
नानां शून्यहृदयतयाअपामरेण संभावयितुमशक्यत्वात् । लोकव्यवहारेपि कैमु
त्यन्यायस्य चमत्कारित्वानुभवेन तेनैव न्यायेन तस्यालंकारतासिद्धेश्च । इत्थं च
त्वदुक्तार्थापत्त्युदाहरणे वक्ष्यमाणः संभावनालंकारोयोऽन्यैर्यद्यर्थोक्तौ च कल्पन
मिति यद्यर्थातिशयोक्तित्वेनोक्तः । यद्यर्थातिशयोक्तावापाद्यापादकयोर्विपरीतार्थ
विश्रांतत्वम् इह त्वापादकस्य सिद्धत्वमापाद्यस्य संभाव्यमानत्वमिति वैचित्र्यं तु

तदर्थांतरभेदतायाः साधकं न तु तद्बहिर्भूततायाइति न तत्राव्याप्तिशंकापीत्यलं विस्तरेण ॥ ११९ ॥ इत्यर्थापत्तिरलंकारः ॥

समर्थनीयस्यार्थस्य काव्यलिंगं समर्थनं ॥ जि
तोसि मंद कंदर्प मच्चित्तेऽस्ति त्रिलोचनः ॥ १२१ ॥

अत्र कंदर्पजयोपन्यासोदुष्करविषयत्वात्समर्थनसापेक्षः । तस्य मच्चित्तेस्ति त्रिलोचनइति स्वान्तःकरणे शिवसन्निधानप्रदर्शनेन समर्थनं काव्यलिंगं । व्याप्तिधर्मतासापेक्षनैयायिकलिंगत्वावर्तनाय काव्यविशेषणं । इदं वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिंगं पदार्थहेतुकं ॥–

समर्थनीयस्येति । समर्थनापेक्षस्यार्थस्य समर्थनं काव्यलिंगमलंकारः । अर्थांतरन्यासवारणाय समर्थनापेक्षस्येति । यदा त्वर्थांतरन्यासप्रकरणे वक्ष्यमाणरीया सामान्यविशेषभावातिरिक्तत्वं निवेश्यते तदा नोपादेयमेवैतदिति बोध्यं । दुष्करविषयत्वात् दुष्करविषयरूपत्वात् । समर्थनापेक्षस्येत्यनंतरमर्थस्येति शेषः । नैयायिकेति । नैयायिकाभिमतलिंगस्य लक्ष्यतावारणायेत्यर्थः ॥–

यथा ॥ भस्मोद्धूलन भद्रमस्तु भवते रुद्राक्षमाले शुभं हा सोपान परंपरे गिरिसुताकांतालयालंकृते ॥ आद्याराधनतोषितेन विभुना युष्मत्सपर्यासुखालोकोच्छेदिनि मोक्षनामनि महामोहे निलीयामहे ॥ अत्र मोक्षस्य महामोहत्वमप्रसिद्धमिति तत्समर्थने सुखालोकोच्छेदिनीति पदार्थहेतुः । क्वचित्पदार्थवाक्यार्थौ परस्परसापेक्षौ हेतुभावं भजतः । यथा वा ॥ चिकुरप्रकराजयंति ते विदुषी मूर्द्धनि यान्बिभर्त्ति सा ॥ पशुनाप्यपुरस्कृतेन तत्तुलनामिच्छतु चामरेण कः ॥ अत्र चामरस्य दमयंतीकुंतलभारसाम्याभावे विदुषी मूर्द्धनि यान्बिभर्ति सेति वाक्यार्थः । पशुनाप्यपुरस्कृतेनेति पदार्थश्चेत्युभयं मिलितं हेतुः क्वचित्समर्थनीयार्थसमर्थनार्थे वाक्यार्थे पदार्थोहेतुः ॥—

भस्मोद्धूलनेतिसंबोधनं । शुभमस्त्विति शेषः । गिरिसुताकांतस्य शिवस्यालयः प्रासादस्तदलंकारभूते सोपानपंक्ते इत्यपि संबोधनं । हेति दैन्ये । विभुना प्रभुणा शिवेन । युष्माकं या सपर्या पूजा तत्सुखस्यालोकः प्रकाशस्तदुच्छेदके । निलीयामहे वयमित्यर्थात् । चिकुरेति । चिकुरप्रकाराः केशपाशाः । विदुषी पंडिता सा दमयंती । अपुरस्कृतेनानादृतेन पुरोभागेऽनिहितेन च । पदार्थश्चानेकपदार्थश्च॥—

यथा वा ॥ वपुःप्रादुर्भावादनुमितमिदं जन्मनि पुरा पुरारे न क्वापि क्वचिदपि भवंतं प्रणतवान् ॥ नमन्मुक्तः संप्रत्यहमतनुरग्रेप्यनतिमानितीश क्षंतव्यं तदिदमपराधद्वयमपि ॥ अत्र तावदपराधद्वयं समर्थनीयं । अस्पष्टार्थत्वात् । तत्समर्थनं च पूर्वापरजन्मनोरनमनाभ्यां वाक्यार्थभूताभ्यां क्रियते । अत्र द्वितीयवाक्यार्थेऽतनुत्वमेकपदार्थोहेतुः । अत्रापि संप्रति नमन्मुक्तइतिवाक्यार्थोनेकपदार्थोवा हेतुः । क्वचित्परस्परविरुद्धयोः समर्थनीययोरुभयोः क्रमादुभौ हेतुभावं भजतः ॥--

वपुरिति । पुरा पूर्वस्मिन्क्वापि जन्मनि क्वचिदपि क्षणे भवंतं न प्रणतवान् । इतीदं वपुषः शरीरस्य प्रादुर्भावादनुमितं । संप्रति नमन्नतिं कुर्वन्मुक्तः । अतनुरशरीरः । अहमग्रेप्यनतिमान्नतिरहितः । समर्थनीयं हेतुकथनेनोपपादनीयं । अस्पष्टार्थत्वादस्पष्टहेतुकत्वात् । अत्रानयोर्वाक्यार्थयोर्मध्ये । द्वितीयवाक्यार्थे अग्रेप्यनतिमानिति वाक्यार्थे । अत्राप्यतनुत्वेपि । नमन्मुक्तइत्यस्यावाक्यत्वादाह । अनेकपदार्थोवेति ॥—

यथा ॥ असोढा तत्कालोल्लसदसहभावस्य तपसः कथानां विस्रंभेष्वथ च रसिकः शैलदुहितुः ॥ प्रमोदं वोदिश्यात्कपटबटुवेषापनयने त्वराशैथिल्याभ्यां युगपदभियुक्तः स्मरहरः ॥ अत्र शिवस्य युगपत्कृत्रिमब्रह्मचर्य्यवेषापनयनत्वरातदनुवर्तनेच्छयोर्विरुद्धयोः क्रमाद्गिरिजातीव्रतपसोसहिष्णुत्वं तत्सँल्लापकौतुकं चेत्युभावार्थौ हेतुत्वेन निबद्धौ । क्वचित्परस्परविरुद्ध

योरुभयोः समर्थनीययोरेकएव हेतुः । यथा ॥ जीयादंबुधितनयाधररसमास्वादयन्मुरारिरयं ॥ अंबुधिमथनक्लेशं कलयन् विफलं च सफलं च ॥ अत्र विफलत्वसफलत्वकलनयोरुभयोर्विरुद्धयोरेकएवांबुधितनयाधररसास्वादोहेतुः । इदं काव्यलिंगं हेत्वलंकारइति केचिद्व्याजह्रुः ॥--

असोढेति । तपस्यंतीमुमां प्रति वटुवेषेणापगस्य हरस्य वर्णनं । कपटेन योवटोर्ब्रह्मचारिणोवेषस्तस्यापनयने त्यागे त्वराशैथिल्याभ्यां युगपदभियुक्तआक्रांतः । त्वराशैथिल्यहेतुगर्भं क्रमेण विशेषणद्वयमाह । तत्काले उल्लसन्प्रादुर्भवन्नसहभावो दुःसहत्वमर्थाद्वीर्यायस्य तादृशस्य तपसः असोढासहनासमर्थः शैलकन्यायाः कथानां विस्त्रंभेषु विश्वासेषु रसिकश्चेति । ब्रह्मचर्यं ब्रह्मचारिवेषः । जीयादिति । अंबुधेस्तनयायालक्ष्म्याअधररसमास्वादयन्नयं मुरारिर्जीयात्सर्वोत्कर्षेण वर्ततां । कीदृशः । समुद्रमंथनक्लेशमेवंविधांगनालाभात्सफलं कलयन् जानन् । एतदधरमाधुर्ये सत्यमृतस्य वैयर्थ्याद्विफलं च कलयन्नित्यर्थः ॥--

'हे गोदावरि देवि तावकतटोद्देशे कलिंगः कविर्वाग्देवीं बहुदेशदर्शनसखीं त्यक्त्वा विरक्तिं गतः ॥ एनामर्णवमध्यसुप्तमुरभिन्नाभीसरोजासनं ब्रह्माणं गमय क्षितौ कथमसावेकाकिनी स्थास्यती' त्यत्र ब्रह्मणः प्रापणं कथं गोदावर्या कर्तव्यमित्यसंभावनीयार्थोपपादकस्यार्णवमध्येत्यादितद्विशेषणस्य न्यसनं श्लेषाख्योगुणइति श्लेषोविघटमानार्थघटकार्थस्य वर्णनमिति श्लेषलक्षणमिति च जयदेवेनोक्तं । वस्तुतस्त्वत्रापि पदार्थहेतुकं काव्यलिंगमेव तद्भेदकाभावात् । ननु साभिप्रायपदार्थवाक्यार्थविन्यसनरूपात्परिकरात्काव्यलिंगस्य किं भेदकं । उच्यते । परिकरे पदार्थवाक्यार्थबलात्प्रतीयमानार्थौ वाच्योपस्कारकतां भजतः । काव्यलिंगे तु पदार्थवाक्यार्थावेव हेतुभावं भजतः । ननु यद्यपि मुखावलोकोच्छेदिनीत्या

दिपदार्थहेतुककाव्यलिंगोदाहरणेऽग्रेप्यनातिमानित्यादिवाक्यार्थहेतुककाव्यलिंगोदाहरणे च पदार्थवाक्यार्थावेव हेतुभावं भजतस्तथापि पशुनाप्यपुरस्कृतेनेति पदार्थहेतुकोदाहरणे मच्चित्तेऽस्ति त्रिलोचनइति वाक्यार्थहेतुकोदाहरणे च प्रतीयमानार्थस्यापि हेतुकोट्यनुप्रवेशोदृश्यते। पशुनेति ह्य विवेकित्वाभिप्रायगर्भं विदुषीत्यस्य ॥--

हे गोदावरीत्यत्रार्णवमध्येत्यादिब्रह्मविशेषणस्य न्यसनं श्लेषाख्योगुणइति जयदेवेनोक्तमित्यन्वयः। तावकतटोद्देशे त्वदीयतीरभूमौ कलिंगाख्यः कविर्बहूनां देशानां दर्शने सहचारिणीं विरक्तिं मुक्तिं एनां सरस्वतीं ब्रह्माणं प्रति गमय नयेति संबंधः। कीदृशं। अर्णवमध्ये सुप्तोयोमुरभिन्मुरारिस्तन्नाभिकमलस्थं। श्लेषोऽविघटमानेत्यत्राकारप्रश्लेषः। अविघटमानस्यानुपपद्यमानस्यार्थस्य घटकउपपादकोयोऽर्थस्तस्य वर्णनं श्लेषाख्योगुणइत्यर्थः। पदार्थहेतुकं समस्तपदार्थहेतुकं। पदार्थवाक्यार्थेति द्वंद्वः। प्रतीयमानोर्थोव्यंग्योर्थः ॥–

प्रतिनिर्देश्यत्वात्त्रिलोचनइति च कंदर्पदाहकतृतीयलोचनत्वाभिप्रायगर्भं कंदर्पजयोपयोगित्वात्तस्य सत्यं तथापि न तयोः परिकरएव किंतु तदुत्थापितं काव्यलिंगमपि। प्रतीयमानाविवेकविशिष्टेन पशुनाऽप्यपुरस्कृतत्वस्यानेकपदार्थस्य प्रतीयमानकन्दर्पदाहकतृतीयलोचनविशिष्टस्य शिवस्य चित्ते सन्निधानस्य च वाक्यार्थस्य वाच्यस्यैव हेतुभावात्। नहि तयोर्वाच्ययोर्हेतुभावे ताभ्यां प्रतीयमानं मध्ये किंचिद्द्वारमस्ति। यथा सर्वाशुचिनिधानस्येत्यादिपदार्थपरिकरोदाहरणे सर्वाशुचिनिधानस्येत्यादिनानेकपदार्थेन प्रतीयमानं शरीरस्यासंरक्षणीयत्वं। तथा च वाक्यार्थपरिकरोदाहरणे पर्यायोक्तविधया तत्तद्वाक्यार्थेन प्रतीयमानं नाहं व्यासइत्यादि तस्मात्पशुनेत्यत्र त्रिलोचनइत्यत्र च प्रतीयमानं वाच्यस्यैव पदार्थ

स्य वाक्यार्थस्य च हेतुभावोपपादकतया काव्यलिंगस्यांगमेव। यथा यत्त्वन्नेत्रसमानकांतिसलिले मग्नं तदिंदीवरमित्यनेकवाक्यार्थहेतुककाव्यलिंगोदाहरणे त्वन्नेत्रसमानकांतीत्यादिकानि इंदीवरशशिहंसविशेषणानि तेषां वाक्यार्थानां हेतुभावोपपादकानीति तत्र वाक्यार्थहेतुककाव्यलिंगे पदार्थहेतुककाव्यलिंगे पदार्थहेतुककाव्यलिंगमंगमिति न तयोः काव्यलिंगोदाहरणत्वे काचिदनुपपत्तिः॥ १२१॥

प्रतिनिर्देश्यत्वादिति। निर्देश्यते उच्चार्यतइति निर्देशः शब्दः तेन विपरीतार्थं शब्दत्वादित्यर्थः। तस्य तादृशतृतीयलोचनत्वस्य। तथा चोभयत्र परिकरालंकारसत्वात्काव्यलिंगोदाहरणत्वमनुपपन्नमिति भावः। तयोः पशुनेत्याद्युक्तोदाहरणयोः। तदुत्थापितं परिकरोपपादितं। व्यंग्यस्य हेतुकोटावेवानुप्रवेशादिति भावः। एतदेव विवृणोति प्रतीयमानेति। वाच्यस्यैवेत्येवकारसूचितं व्यंग्याद्द्वारकत्वं नहीत्यादिना विवृतं तदयमर्थः यदि पश्वादिपदव्यंग्यं केशपाशसाम्याभावादेरर्थस्य साक्षादुपपादकं स्यात्तदात्र परिकरएव स्यान्न काव्यलिंगं। न त्वेवमस्ति पशुपदप्रतीताविवेकित्वमात्रेण साम्याभावस्योपपादनासंभवात्। किंतु तद्विशिष्टपशुपुरस्कृतत्वाभावएव साक्षादुपपादकइति तत्कोटिनिविष्टं व्यंग्यं काव्यलिंगरूपस्य तस्यांगमेव। व्यंग्यांतरं तु नोक्तकाव्यलिंगगम्यमर्थोपपादकमस्तीति निराबाधमेव काव्यलिंगमिति। ननु स्वयमन्योपपादकस्य काव्यलिंगस्याप्युपपादकं क्व दृष्टमित्याशंक्योदाहरति यत्त्वन्नेत्रेति। एतत्प्रतीपालंकारे प्रागुदाहृतं। अनेकवाक्यार्थहेतुकेति पूर्वपादत्रयवाक्यार्थत्रयस्य चतुर्थपादार्थे हेतुत्वमिति ज्ञेयं हेतुभावोपपादकानीति इंदीवरस्य नेत्रसमानकांतित्वं विना पटादेरिव तद्दर्शनस्य दैवगतकांतासादृश्यविनोदासहिष्णुत्वे हेतुत्वासंभवादिति भावः। समाहितमर्थमुपसंहरति। इतीति। तयोः पशुनापीति मच्चित्तेस्तीत्येतयोः॥ १२०॥ इति काव्यलिंगालंकारः॥

उक्तिरर्थांतरन्यासः स्यात्सामान्यविशेषयोः॥ हनुमानब्धिमतरद्दुष्करं किं महात्मनाम्॥ १२१॥

गुणवद्वस्तुसंसर्गाद्याति स्वल्पोपि गौरवम् ॥ पुष्पमा
लानुसंगेन सूत्रं शिरसि धार्यते ॥ १२२ ॥

सामान्यविशेषयोर्द्वयोरप्युक्तिरर्थांतरन्यासस्तयोश्चैकं प्रस्तुतम न्यदप्रस्तुतं भवति ततश्च विशेषे प्रस्तुते तेन सहाप्रस्तुतसामान्यरूपस्य सामान्ये प्रस्तुते तेन सहाप्रस्तुतविशेषरूपस्यार्थांतरस्य न्यसनमर्थांतरन्यासइत्युक्तं भवति । तत्राद्यस्य द्वितीयार्द्धमुदाहरणं द्वितीयस्य द्वितीयश्लोकः । नन्वयं काव्यलिंगान्नातिरिच्यते । तथा हि । उदाहरणद्वयेप्यप्रस्तुतयोः सामान्यविशेषयोरुक्तिः प्रस्तुतयोर्विशेषसामान्ययोः कथमुपकरोतीति विवेक्तव्यं । न हि सर्वथैव प्रस्तुतानन्वय्यप्रस्तुताभिधानं युज्यते । न तावदप्रस्तुतप्रशंसायामिव प्रस्तुतव्यंजकतया प्रस्तुतयोरपि विशेषसामान्ययोः स्वशब्दोपात्तत्वान्नाऽप्यनुमानालंकारइव प्रस्तुतप्रतीतिजनकतया तद्वदिह व्याप्तिपक्षधर्मताद्यभावात् । नापि दृष्टांतालंकारइव उपमानतया 'विस्रब्धघातदोषः स्ववधाय खलस्य वीरकोपकरः । नवतरुभंगध्वनिरिव हरिनिद्रातस्करः करिण' इत्यादिषु सामान्ये विशषस्योपमानत्वदर्शनेपि विशेषे सामान्यस्य क्वचिदपि तददर्शनात् ॥ उपमानतया तदन्वये सामंजस्याप्रतीतेश्च तस्मात्प्रस्तुतसमर्थकतयैवाप्रस्तुतस्योपयोगइहापि वक्तव्यः ॥--

प्रस्तुतव्यंजकतयेति । अप्रस्तुताभिधानं युज्यतइत्यनुषज्यते । एवमग्रेपि । विस्रब्धेति । खलस्य विश्वस्तघातरूपोदोषः स्वस्यैव वधाय भवति यतोवीराणां कोपकारकः । सिंहनिद्रापहारी नवतरुभंगजन्यध्वनिः करिणोवधाय यथेत्यर्थः । तददर्शनादुपमानत्वादर्शनात् । ननु महापुरुषाकृतिरिव गंभीरेयमस्याकृतिरित्यादौ सा

मान्यस्याप्युपमानता दृष्टेत्यरुचेराह । उपमानतेति । इवाद्यभावात्तात्पर्य्य...वाद्योपमा नतयाऽन्वयस्य सामंजस्येनाप्रतीतेरित्यर्थः । इहापीत्यपिना काव्यलिंगसमुच्चयः ॥–

ततश्च वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिंगमेवात्रापि स्यान्न त्वलंकारां तरस्यावकाशइति चेत् । अत्र केचित्समर्थनसापेक्षस्यार्थस्य समर्थने काव्यलिंगं निरपेक्षस्यापि प्रतीतिवैभवात्समर्थनेऽर्था तरन्यासः । न हि यत्त्वन्नेत्रसमानकांतीत्यादिकाव्यलिंगोदाह रणेष्विव 'अथोपगूढे शरदा शशांके प्रावृड्ययौ शांततडित्क टाक्षा ॥ कासां न सौभाग्यगुणोंगनानां नष्टः परिभ्रष्टपयो धराणां ' ॥–

प्रतीतिवैभवात्प्रतीतिदार्ढ्यरूपप्रयोजनवशात् । प्रयोजनस्यापि हेतुत्वविवक्षया पंच मी । उक्तवैलक्षण्यमुदाहरणनिष्ठतया दर्शयति । नहीत्यादिना । इत्यादिकाव्यलिं गोदाहरणेष्विव । अथेत्याद्यर्थांतरन्यासोदाहरणेषु प्रस्तुतस्य समर्थनार्थित्वं नह्य स्तीति संबंधः । शरदा शशांके उपगूढे आलिंगिते सति । अथानंतरं । शांता स्तडिद्रूपाः कटाक्षायस्याः सा प्रावृट् ययौ गतवती । उक्तं विशेषरूपमर्थं सामान्य रूपेणार्थांतरेण समर्थयति । परिभ्रष्टपयोधराणां कासामंगनानां सौभाग्यगुणोन नष्ट इति । पयोधराः कुचामेघाश्च ॥–

'दिवाकराद्रक्षति योगुहासु लीनं दिवाभीतमिवांधकारं ॥ क्षु द्रेपि नूनं शरणं प्रपन्ने ममत्वमुच्चैः शिरसामतीव' इत्याद्यर्था तरन्यासोदाहरणेषु प्रस्तुतस्य समर्थनापेक्षत्वमस्तीति । वस्तु तस्तु प्रायोवादोयं अर्थान्तरन्यासेपि हि विशेषस्य सामान्येन समर्थनानपेक्षत्वेपि सामान्यं विशेषेण समर्थनमपेक्षतएव नि र्विशेषं न सामान्यमिति न्यायेन ' बहूनामप्यसाराणां संयोगः कार्यसाधक'इत्यादिसामान्यस्य 'तृणैरारभ्यते रज्जुस्तया ना गोपि बध्यत'इत्यादिसंप्रतिपन्नविशेषावतरणं विना बुद्धौ प्रति ष्ठितत्वासंभवात् ॥–

द्दिवाकरादिति। कुमारसंभवे हिमालयवर्णनं। योहिमालयः। ममत्वं मदीयता बुद्धिः। शिरोमस्तकं शिखरं च। समर्थानर्थित्वं समर्थनपेक्षत्वं। अयमर्थांत रन्यासे समर्थानामनपेक्षत्वरूपः। सामान्यस्येत्यस्य बुद्धौ प्रतिष्ठितत्वासंभवादित्य नेनान्वयः ॥–

न च तत्र सामान्यस्य कासां न सौभाग्यगुणोंगनानामित्यादि विशेषसमर्थनार्थसामान्यस्यैव लोकसंप्रतिपन्नतया विशेषावतर णं विनैव बुद्धौ प्रतिष्ठितत्वं संभवतीति श्लोके तन्न्यसनं नापे क्षितमस्तीति वाच्यं। सामान्यस्य सर्वत्र लोकसंप्रतिपन्नत्वनि यमाभावात्। न हि योयोधूमवान्सोग्निमानिति व्याप्तिरूपसा मान्यस्य लोकसंप्रतिपन्नतया यथा महानसइति तद्विशेषरू पदृष्टांतानुपादनसंभवमात्रेणाप्रसिद्धव्याप्तिरूपसामान्योपन्या- सेपि तद्विशेषरूपदृष्टांतोपन्यासनैरपेक्ष्यं संभवति। नचैवं सा मान्येन विशेषसमर्थनस्थलेपि क्वचित्तस्य सामान्यस्य लोक प्रसिद्धत्वाभावेन तस्य बुद्धावारोहाय पुनर्विशेषांतरस्य न्यास प्रसंगइति वाच्यं इष्टापत्तेः। अत्रैव विषये विकस्वरालंका रस्यानुपदमेव दर्शयिष्यमाणत्वात् ॥–

संप्रतिपन्नेति। वक्तृश्रोतृसंमतेत्यर्थः। विशेषावतरणं विशेषावगमं। तत्र बहू नामित्यादौ सामान्यस्येति विशेषावतरणं विनैव बुद्धौ प्रतिष्ठितत्वं संभवतीत्यग्रिमे णान्वितं। तन्न्यसनं तृणैरित्यादिविशेषन्यसनं ॥–

किंच काव्यलिंगेपि न सर्वत्र समर्थनसापेक्षत्वनियमः। चिकु रप्रकराजयन्ति ते इत्यत्र तदभावादुपमानवस्तुषु वर्णनीयसा म्याभावेन निंदायाः कविकुलक्षुण्णत्वेनाऽत्र समर्थनापेक्षावि रहात्। नहि ‘तदास्यदास्येपि गतोधिकारितां न शारदः पार्व णशर्वरीश्वरः’ इत्यादिषु समर्थनं दृश्यते। ‘न विषेण न शस्त्रेण नाग्निना न च मृत्युना॥ अप्रतीकारपारुष्याः स्त्रीभिरेव स्त्रि

यः कृता ' इत्यादिकाव्यलिंगविषयेषु समर्थनापेक्षाविरहेप्यप्र तीकारपारुष्याइत्यादिना समर्थनदर्शनाच्च । न हि तत्र स्त्री णां विषादिनिर्मितत्वाभावप्रतिपादनं समर्थनसापेक्षं प्रसिद्धत्वा त् । तस्मादुभयतोऽव्यभिचारात्समर्थनापेक्षसमर्थने काव्यलिंगं तन्निरपेक्षसमर्थनेऽर्थांतरन्यासइति न विभागः किंतु समर्थ्य समर्थकयोः । सामान्यविशेषसम्बंधेऽर्थांतरन्यासस्तादितरसंबंधे काव्यलिंगमित्येव व्यवस्थावधारणीया । प्रपंचश्चित्रमीमांसायां द्रष्टव्यः ॥--

नन्वेवमप्यर्थांतरन्यासे क्वचिदेव समर्थनापेक्षा काव्यलिंगे तु सर्वत्र सेत्यस्तु भेद त्याइशंक्याह । किंचेति । कविकुलक्षुण्णत्वेन कविसमूहाभ्यस्तत्वेन । तदास्यदास्ये नलमुखदास्ये पर्वणि पूर्णिमायां भवः पावर्णः शर्वरीश्वरश्चंद्रः । न विषेणेत्यादेः स्त्रियः कृताइत्यनेनान्वयोऽपितु स्त्रीभिरेव । यतः प्रतीकाररहितं पारुष्यं क्रौर्यं यासां तथाभूताः । उभयतोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां समर्थनापेक्षायामपि तदास्यदा स्येपीत्यादौ तदभावात् । न विषेणेत्यादावपेक्षाविरहेपि समर्थनसत्वात् ॥--

एवमप्रकृतेन प्रकृतसमर्थनमुदाहृतं । प्रकृतेनाप्रकृतसमर्थनं य था ॥ यदुच्यते पार्वति पापवृत्तये न रूपमित्यव्यभिचारि तद्व चः ॥ तथा हि ते शीलमुदारदर्शने तपस्विनामप्युपदेशतां गतं ॥ यथा वा ॥ दानं ददत्यपि जलैः सहसाधिरूढे कोविद्य मानगतिरासितुमुत्सहेत ॥ यद्दंतिनः कटकटाहतटान्मिमंक्षो र्मंक्षूदपाति परितः पटलैरलीनां ॥ १२१॥ १२२ ॥

अप्रकृतेनेति । आद्ये महात्मनां सर्वसुकरत्वेनाप्रकृतेन सामान्येन हनुमदब्धि तरणस्य प्रकृतविशेषस्य समर्थनं द्वितीये पुष्पमालासूत्रवृत्तांतेनाप्रकृतेन विशेषरूपे ण प्रकृतस्य गुणवत्संगप्रयुक्तपूज्यत्वस्य सामान्यरूपस्य समर्थनमित्यर्थः । यदुच्यत इति । हे पार्वति रूपमाकृतिसौंदर्यं पापवृत्तये दुष्टाचरणाय न भवति । यत्राकृ तिस्तत्र गुणावसंतीति न्यायादिति यदुच्यते तद्वचनमव्यभिचारि यथार्थं । तथा हि

उदारं रमणीयं दर्शनं यस्यास्तथाभूते पार्वति तव शीलमाचरणं तपस्विनामप्युपदेशरूपतां प्राप्तमिति प्रकृतेन विशेषेणाप्रकृतस्य सामान्यस्य समर्थनं । दानमिति। दानं वितरणं मदजलं च । जलैरुदकैर्जडैश्च । लडयोरभेदात् । अधिरूढे आक्रांते सति । विद्यमानगतिः सगतिकोबुद्धिमांश्च कआसितुं स्थातुमुत्सहेत् शक्नुयात् । यस्मात् मिमंक्षोर्मज्जनं कर्तुमिच्छोर्दंतिनोगजस्य कटोगंडएव कटाहस्तस्य तटाद्ग्रादलीनां पटलैः समूहैः परितोमंक्षु शीघ्रमुदपाति उत्पतितमित्यन्वयः। अत्रापि पूर्वार्द्धोक्तमप्रकृतसामान्यमुत्तरार्द्धोक्तेन प्रकृतेन विशेषेण समर्थितं ॥ १२१ ॥ १२२ ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायामर्थांतरन्यासालंकारः॥

यस्मिन्विशेषसामान्यविशेषाः सविकस्वरः ॥
सन जिग्ये महांतोहि दुर्द्धर्षाः सागराइव ॥ १२३ ॥

यत्र कस्यचिद्विशेषस्य समर्थनार्थं सामान्यं विन्यस्य तत्प्रसिद्धावप्यपरितुष्यता कविना तत्समर्थनाय पुनर्विशेषांतरमुपमानरीत्यार्थांतरन्यासविधया वा विन्यस्यते तत्र विकस्वरालंकारः। उत्तरार्द्धं यथाकथंचिदुदाहरणं । इदं तु व्यक्तमुदाहरणं ॥ अनंतरत्नप्रभवस्य यस्य हिमं न सौभाग्यविलोपि जातं ॥ एकोहिदोषोगुणसन्निपाते निमज्जतींदोः किरणेष्विवांकः॥ इदमुपमानरीत्या विशेषांतरस्य न्यसने उदाहरणं । अर्थांतरन्यासविधया यथा ॥ कर्णारुंतुदमंतरेण रणितं गाहस्व काक स्वयं माकंदं मकरंदशालिनमिह त्वां मन्महे कोकिलं॥धन्यानि स्थलवैभवेन कतिचिद्वस्तूनि कस्तूरिकां नेपालक्षितिपालभालपतिते पंके न शंकेत कः ॥ मालिन्यमब्जशशिनोर्मधुलिट्कलंकौ धत्तोमुखे तु तव दृक्तलकांजनाभां ॥ दोषावितः क्वचन मेलनतोगुणत्वं वक्तुर्गुणौ हि वचसि श्रमविप्रलंभौ ॥ १२३ ॥

यस्मिन्निति यस्मिन् काव्ये इत्यर्थांत् । निबध्यतइति शेषः । समर्थ्यसमर्थक

भावापन्नत्वं तु न लक्षणे निवेशनीयं। तद्विना चमत्काराभावेन चमत्कारित्वविशेषणमावश्यवक्तव्येनैवानतिप्रसंगात्। एवमेवार्थांतरन्यासलक्षणेपि बोध्यं। सनेति। सप्रकृतोराजा न जिग्ये न जितोऽर्थात्परैरिति शेषः प्रकृतः। तत्समर्थनं महांतोहीति दुर्धर्षाअनाक्रमणीयाइति सामान्येन तस्यापि सागराइवेति विशेषोपमेयेति ज्ञेयं। प्रसिद्धेरल्पत्वात्तत्रापरितोषो बोध्यः। यथाकथंचिदिति। महतामनाक्रमणीयत्वस्यातिप्रसिद्धत्वेन तत्समर्थनापेक्षाभावाचंद्रलोकगतमेतन्न समंजसमिति भावः। इदं वक्ष्यमाणं। व्यक्तमिति। गुणसमुदाये एकस्य दोपस्यानाकलनमनतिप्रसिद्धतया समर्थनापेक्षमिंदोरित्यादिविशेषेणसमर्थ्यतइत्यतः स्फुटमित्यर्थः। कर्णेति। हे काक कर्णयोररुंतुदं पीडाजनकं रणितं शब्दितं अंतरेण विना स्वयं मकरंदः पुष्परसस्तच्छालिनं माकंदमाम्रवृक्षं गाहस्व आश्रय इहाम्रतरौ त्वां वयं कोकिलं मन्महे जानीमहे। यतः स्थलवैभवेन स्थानमाहात्म्येन कतिचिद्वस्तूनि धन्यानि भवंतीति सामान्येन पूर्वोक्तविशेषसमर्थनं। अत्रापि तदाकांक्षायां विशेषरूपमर्थांतरं न्यसति। नेपालभूमिपालस्य भाले पतिते पंके कस्तूरिकां कोन शंकेतापि तु सर्वइति। मालिन्यमिति। मधुलिट् भ्रमरः कलंकश्चेतावब्जशशिनोर्मालिन्यं धत्तः कुरुतः। तव मुखे तु दृक् च तिलकांजनं च तयोराभां शोभां धत्तइत्यनुषज्यते। अंजनाभे इति पाठे द्वितीयाद्विवचनं। उक्तमर्थं सामान्येन समर्थयति। दोषावपि क्वचित् मेलनतोमिथोमिलनात् गुणत्वं इतः प्राप्नुतइति। कथमेतत्तत्राह। हि यतः वक्तुर्वचसि भ्रमविप्रलंभौ भ्रांतिप्रतारणे गुणौ भवतः। घटवति घटाभावं निर्णीय परप्रतारणाय घटोस्तीति प्रयुक्ते वाक्ये प्रमाजनकत्वात्तयोर्गुणत्वमिति भावः॥ १२३ ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायां विकस्वरालंकारः॥

प्रौढोक्तिरुत्कर्षाहेतौ तद्धेतुत्वप्रकल्पनं ॥ कचाः
कलिंदजातीरतमालस्तोममेचकाः ॥ १२४ ॥

कार्यातिशयाहेतौ तद्धेतुत्वप्रकल्पनं प्रौढोक्तिः। यथा तमालगतनैल्यातिशयाहेतौ यमुनातटरोहणे तद्धेतुत्वप्रकल्पनं। यथा वा॥ कल्पतरुकामदोग्ध्रीचिंतामणिधनदशंखानां॥ रचितो रजोभरपयस्तेजःश्वासांतरांबरैरेषः। अत्र कल्पवृक्षाद्येकैकवितरणातिशायिवर्णनीयराजवितरणातिशयाहेतौ कल्पवृ

क्षपरागादिरूपपंचनिर्मितत्वे तद्धेतुत्वप्रकल्पनं प्रौढोक्तिः॥ १२४॥

प्रौढोक्तिरिति । उत्कर्षस्याहेतावुत्कर्षहेतुत्वकल्पनं प्रौढोक्तिः । कलिंदजा यमुना । स्तोमः समूहः । मेचकाः श्यामाः । रोहणे उद्भवे । कल्पेति । एषराजा कल्पवृक्षादीनां क्रमेण रजोभरादिभिः पंचभीरचितइत्यन्वयः । धनदः कुबेरः । शंखोनिधिविशेषः । रजोभरः परागसमूहः । पयोदुग्धं । श्वासः प्रसिद्धः । अंतरांवरं शंखाभ्यंतरमाकाशं । अतिशायीत्यग्रिमवितरणेनान्वितं । अहेतौ पंच निर्मितत्वे इति सामानाधिकरण्येनान्वयः ॥ १२४ ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायां प्रौढोक्त्यलंकारः ॥ ॥ ॥

संभावना यदीत्थं स्यादित्यूहोन्यस्य सिद्धये ॥ यदि शेषोभवेद्वक्ता कथिताः स्युर्गुणास्तव ॥ १२५॥

यथा वा ॥ कस्तूरिकामृगाणामंडाद्गंधगुणमखिलमादाय ॥ यदि पुनरहं विधिः स्यां खलजिह्वायां निवेशयिष्यामि ॥ यद्यर्थोक्तौ च कल्पनमतिशयोक्तिभेदइति काव्यप्रकाशकारः ॥ १२५ ॥

संभावनेति । ऊहस्तर्कः । कस्तूरिकेति । अहं यदि सृष्टिकर्ता स्यां तदा कस्तूरिकामृगाणामंडादखिलं गंधरूपं गुणमादाय खलजिह्वायां निवेशयिष्यामीत्यन्वयः ॥ १२४ ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायां संभावनालंकारः ॥ ॥

किंचिन्मिथ्यात्वसिद्ध्यर्थमिथ्यार्थांतरकल्पनं ॥ मिथ्याध्यवसितिर्वेश्यां वशयेत्खस्रजं वहन् ॥ १२६॥

अत्र वेश्यावशीकरणस्यात्यंतासंभावितत्वसिद्धये गगनकुसुममालिकाधारणरूपार्थांतरकल्पनं मिथ्याध्यवसितिः । यथा वा ॥ अस्य क्षोणिपतेः परार्धपरया लक्षीकृताः संख्यया प्रज्ञाचक्षुरवेक्ष्यमाणबधिरश्राव्याः किलाकीर्तयः ॥ गीयंते स्वरमष्टमं कलयता जातेन वंध्योदरान्मूकानां प्रकरेण कूर्मरमणी दुग्धोदधेरोधसि ॥ अत्राद्योदाहरणं निदर्शनागर्भं द्वितीयं तु शुद्धं । असंबंधे संबंधरूपातिशयोक्तितोमिथ्याध्यवसितेः किंचिन्मिथ्यात्वसिद्ध्यर्थं मिथ्यार्थांतरकल्पनात्मना विच्छित्तिविशेषेण भेदः ॥ १२६ ॥

किंचिदिति । कस्यचिदर्थस्य मिथ्यात्वसिद्ध्यर्थं मिथ्याभूतार्थांतरकल्पनं मिथ्याध्यवसितिरलंकारः । वेश्यामित्युदाहरणं । खस्रजं गगनमालां । अत्र खपुष्पमालाधारणमिव वेश्यावशीकरणमिति निदर्शनापि बोध्या । अस्येति । परार्धपरया परार्द्धसंख्यामतिक्रांतया । लक्षीकृताउपलक्षिताः । प्रज्ञाचक्षुषा अंधेनावेक्ष्यमाणाश्च तावधिरश्राव्याश्चेति कर्मधारयः । कलयता कुर्वता । प्रकरेण समूहेन । कूर्मरमणी कच्छपी । रोधसि तीरे । मिथ्याध्यवसितेरित्यस्य भेदइत्यत्रान्वयः । कल्पनाविच्छित्तिविशेषेण कल्पनाप्रयुक्तविच्छित्तिविशेषेण । कल्पनात्मनेति पाठे कल्पनास्वरूपेणेत्यर्थः । उपधेयसंकरेप्युपाधेरसंकरात् । विच्छित्तिविशेषेणेति च तस्यैव विशेषणं । विच्छित्तेर्विशेषोयस्मादिति विच्छित्तिं विशेषयति व्यावर्तयतीति वा व्युत्पत्तेः । एतेन प्रौढोक्त्यैव गतार्थतामाचक्षाणानिरस्तावेदितव्याः । न च मिथ्याध्यवसितेरलंकारांतरत्वे ॥ 'हरिश्चंद्रेण संजप्ताः प्रगीताधर्मसूनुना ॥ खेलंति निगमोत्संगे मातर्गंगे गुणास्तवे ' त्यादौ हरिश्चंद्रादिसंबंधाद्गुणानां सत्यताप्रतीतेः । सत्याध्यवसितिरपि तथा स्यादिति वाच्यं । सत्यताप्रतीत्यर्थं कस्याप्यर्थस्य कविप्रतिभाकल्पितत्वाभावेन शब्दमात्रेणालंकारतायाअसंभवात् । कविप्रतिभामात्रकल्पिताअर्थाः । काव्ये अलंकारपदास्पदमिति विषमालंकारप्रकरणे त्वयैवाभिधानादित्यलं विस्तरेण ॥ १५६ ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायां मिथ्याध्यवसितिरलंकारः ॥

वर्ण्यं स्याद्वर्ण्यवृत्तांतप्रतिबिंबस्य वर्णनं ॥
ललितं निर्गते नीरे सेतुमेषा चिकीर्षति ॥ १२७ ॥

प्रस्तुते धर्मिणि योवर्णनीयोवृत्तांतस्तमवर्णयित्वा तत्रैव तत्प्रतिबिंबरूपस्य कस्यचिदप्रस्तुतवृत्तान्तस्य वर्णनं ललितं यथाकथंचिद्दाक्षिण्यसमागततत्कालोपेक्षितप्रतिनिवृत्तनायि-- कान्तरासक्तनायकानयनार्थं सखीं प्रेषयितुकामा नायिका मुद्दिश्य सख्या वचनेन तद्व्यापारप्रतिबिंबभूतगतजलसेतुबंधवर्णनं । नेयमप्रस्तुतप्रशंसा प्रस्तुतधर्मिकत्वात् नापि समासोक्तिः । प्रस्तुतवृत्तान्ते वर्ण्यमाने विशेषणसाधारण्येन सारूप्येण वाऽप्रस्तुतवृत्तांतस्फूर्त्यभावात् अप्रस्तुतवृत्तांतादेव सरूपादिह प्रस्तुतवृत्तांतस्य गम्यत्वात् नापि निदर्शना प्रस्तुताप्रस्तुत

वृत्तांतयोः शब्दोपात्तयोरैक्यसमारोपएव तस्याः समुन्मेषात्॥--

प्रस्तुतइति । ललितमिति लक्ष्यनिर्देशः । निर्गतइत्युदाहरणं । दाक्षिण्येत्यादिक्तप्रत्ययांतचतुष्टयं नायकविशेषणं । दाक्षिण्यमनुरोधशीलत्वं । तद्व्यापारेति । सखीप्रेषणरूपनायिकाव्यापारस्वरूपेत्यर्थः । सारूप्यं चात्र नैरर्थक्यं । कुवलयालंकारेष्वंतर्भावमाशंक्य निराकरोति नेयमित्यादिना । प्रस्तुताप्रस्तुतेति । तथा च प्रकृतेऽप्रस्तुतवृत्तांतस्यैकस्यैवोपादानान्निदर्शना न युक्तेति भावः ॥—

यदि विषयविषयिणोः शब्दोपात्तयोः प्रवर्तमानएवालंकारो विषयिमात्रोपादानेपि स्यात्तदा रूपकमेव भेदेप्यभेदरूपाया अतिशयोक्तेरपि विषयमाक्रामेत् । ननु तर्ह्यत्र प्रस्तुतनायकादिनिगरणेन तत्र शब्दोपात्ताप्रस्तुतनीराद्यभेदाध्यवसायइति भेदे अभेदरूपातिशयोक्तिरस्तु । एवं तर्हि सारूप्यनिबंधना अप्रस्तुतप्रशंसाविषयेपि सैवातिशयोक्तिः स्यात् । अप्रस्तुतधर्मिकत्वान्न भवतीति चेत् । तत्राप्यप्रस्तुतधर्मिवाचकपदस्यापि प्रसिद्धातिशयोक्त्युदाहरणेष्विव प्रस्तुतधर्मिलक्षकत्वसंभवात् । नन्वप्रस्तुतप्रशंसायां सरूपादप्रस्तुतवाक्यार्थात्प्रस्तुतवाक्यार्थोऽवगम्यते न त्वतिशयोक्ताविव विषयवाचकैस्तत्तत्पदैर्विषयालक्ष्यन्तइति भेदइति चेत् तर्हि इहापि प्रस्तुतगतादप्रस्तुतवृत्तांतरूपाद्वाक्यार्थात्तद्गतप्रस्तुतवृत्तान्तरूपोवाक्यार्थोवगम्यतइत्येवातिशयोक्तितोभेदोस्तु ॥–

ननूभयोः शब्दोपात्तत्वइवाप्रस्तुतमात्रस्य तत्त्वेपि निदर्शनास्त्वित्याशंक्याह । यदीति । प्रतिबंद्या तावत्परिहरति । तर्हि सारूप्येति । 'एकः कृती शकुंतेषु योन्यं शक्रान्न याचत' इत्यादावित्यर्थः । अप्रस्तुतेति । अप्रस्तुतस्य शकुंतादेस्तत्र वर्णनीयत्वादतिशयोक्तिस्थले च वापीकापीत्यादौ वापीत्वादिना प्रस्तुतनाभ्यादेर्वर्ण्यत्वान्नातिशयोक्तिस्तत्रापादयितुं शक्येति भावः । अप्रसिद्धोयं हेतुरित्याह तत्रेति । प्रसिद्धेति । वापीकापीत्यादिसर्वसंमतेत्यर्थः । तद्गतेति । प्रस्तुतगतेत्यर्थः ॥—

वस्तुनस्तु ' सोऽपूर्वोरसनाविपर्ययविधिस्तत्कर्णयोश्चापलं दृष्टिः सा मदविस्मृतस्वपरदिक्किं भूयसोक्तेन वा ॥ पूर्वं निश्चितवानसि भ्रमर हे यद्वारणोद्याप्यसावंतःशून्यकरोनिषेव्यतइति भ्रातः कएषग्रह ' इत्याद्यप्रस्तुतप्रशंसोदाहरणे प्रथमप्रतीतादप्रस्तुतवाक्यार्थात्प्रस्तुतवाक्यार्थोऽवगम्यतइत्येतन्न घटते । अप्रस्तुते वारणस्य भ्रमरासेव्यत्वे कर्णचापलमात्रस्य भ्रमरनिराकरणहेतुत्वसम्भवेपि रसनाविपर्ययांतःशून्यकरत्वयोर्हेतुत्वासम्भवेन मदस्य प्रत्युततत्सेव्यत्वएव हेतुत्वेन च रसनाविपर्ययादीनां तत्र हेतुत्वान्वयार्थं वारणपदस्य दुष्प्रभुरूपविषयकोडीकारेणैव प्रवृत्तेर्वक्तव्यत्वात् । एवं सत्यपि यद्यप्रस्तुतसंबोधनादिविच्छित्तिविशेषात्तत्राप्रस्तुतप्रशंसायाअतिशयोक्तितोभेदोघटते ॥ तदात्रापि प्रस्तुतं धर्मिणं स्वपदेन निर्दिश्य तत्राप्रस्तुतवर्णनारूपस्य विच्छित्तिविशेषस्य सद्भावात्ततोभेदः सुतरां घटते ॥–

अप्रस्तुतप्रशंसायां क्वचित्प्रस्तुताप्रस्तुतयोरभेदाध्यवसानमप्यप्रस्तुतवाक्यार्थप्रतीतिकाले दृश्यते । ललिते तु न क्वापीति सुतरामतिशयोक्तितोभेदइत्याह सोऽपूर्वइत्यादिना । रसनाविपर्ययः अग्निशापात्करिणां जिह्वापरिवृत्तिः । पूर्वं विपरीताभिधानं च । कर्णचापलं प्रसिद्धं पिशुनप्रतार्यत्वं च । मदः प्रसिद्धः गर्वश्च । तेन विस्मृता स्वपरयोर्दिङ्मार्गआत्मानात्मविभागश्च यया सा दृष्टिः वारणोगजोवारकश्च । शून्यः सरंध्रोधनरहितश्च । करः शुंडा हस्तश्च ग्रहआग्रहः कुतोन घटते तत्राह । अप्रस्तुतइति । एतच्च भ्रमरासेव्यत्वइत्यस्य विशेषणं । भ्रमरनिराकरणस्येति च कर्णचापलमात्रस्येत्यस्य क्रोडीकारः । स्वार्थेन सममभेदाध्यवसायः । अप्रस्तुतसंबोधनादीति । आदिना सारूप्यनिबंधनप्रस्तुतवाक्यार्थावगतिपरिग्रहः । अत्रापि ललितालंकारेपि वर्णनारूपस्येति । चमत्कारितारूपायाविच्छित्तेस्तदवच्छेदकवर्णनारूपत्वमित्यभिप्रायः॥–

'पश्य नीलोत्पलद्वंद्वान्निस्सरंति ' 'वापी कापि स्फुरति गगने

तत्परं सूक्ष्मपद्या'इत्यादिषु तु प्रस्तुतस्य कस्यचिद्धर्मिणः स्ववाचकेनानिर्दिष्टत्वादतिशयोक्तिरेवैतेन गतजलसेतुबंधवर्णनादिष्वसम्बन्धे संबंधातिशयोक्तिरस्त्विति शंकापि निरस्ता। तथा सति कस्त्वं भोः कथयामीत्यादावपि तत्प्रसंगात्सारूप्यनिबंधनप्रस्तुतवाक्यार्थावगतिरूपविच्छित्तिविशेषालंकारांतरकल्पनं त्विहापि तुल्यं। तस्मात्सर्वालंकारविलक्षणमिदं ललितं। यथा वा॥ क्व सूर्यप्रभवोवंशः क्व चाल्पविषया मतिः॥ तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरं॥ अत्रापि निदर्शनाभ्रांतिर्न कार्या। अल्पविषयया मत्या सूर्यवंशं वर्णयितुमिच्छुरहमिति प्रस्तुतवृत्तांतानुपन्यासात्तत्प्रतिबिंबभूतस्य उडुपेन सागरं तितीर्षुरस्मीत्यप्रस्तुतवृत्तांतस्य वर्णनेनादौ विषमालंकारविन्यसनेन च केवलं तत्र तात्पर्यस्य गम्यमानत्वात्॥--

कस्यचिन्नेत्रद्वंद्वादेः। स्ववाचकेन नेत्रादिपदेन। अनिर्दिष्टत्वादप्रतिपादितत्वात्। अतिशयोक्तिरस्तीति। अतिशयोक्तिरेवास्तीत्यर्थः। तत्प्रसंगात् संबोध्यत्वोच्चारयितृत्वयोरसंबंधेपि संबंधवर्णनादतिशयोक्तिमात्रप्रसंगात्। अलंकारांतरं कस्त्वमित्यादावप्रस्तुतप्रशंसा प्रकृते तु ललितमिति। तत्प्रतिबिंबेति। प्रस्तुतार्थप्रतिबिंबरूपस्याप्रस्तुतार्थस्येत्यर्थः। आदौ पूर्वार्द्धे। विषमेति। स्वमतिसूर्यवंशयोरत्यंताननुरूपत्वरूपेत्यर्थः। तात्पर्यस्य तादृशमतिकरणकसूर्यवंशवर्णनेच्छाभिप्रायस्य॥–

यथा वा॥ अनायि देशः कतमस्त्वयाद्य वसंतमुक्तस्य दशां वनस्य॥ त्वदाप्तसंकेततया कृतार्था श्राव्यापि नानेन जनेन संज्ञा॥ अत्र कतमोदेशस्त्वया परित्यक्तः इति प्रस्तुतार्थमनुपन्यस्य वसंतमुक्तस्य वनस्य दशामनायीति तत्प्रतिबिंबभूतार्थमात्रोपन्यासाल्ललितालंकारः॥ १२७॥

अनायीति। नलं प्रति दमयंत्याउक्तिः। हे नल अद्य त्वया कतमोदेशोवसंतमु

कस्य वनस्य दशाननायि प्रापितः । त्वयि प्राप्तसंकेततया कृतार्था संज्ञा नामा प्यनेन मल्लक्षणेन जनेन न श्राव्या न श्रवणार्हा अपि तु श्राव्यैवेति । अत्र च ता दृशवनदशारूपस्याप्रस्तुतार्थस्य प्रस्तुते देशे कथनात्प्रस्तुतवृत्तांतस्योक्तरूपस्य प्रतीतिः । न चात्र वारणेंद्रलीलामितिवत्पदार्थनिदर्शना युक्तेति वाच्यं । तत्र पूर्वार्धेन प्रकृतवृत्तांतोपादानेन सादृश्यपर्यवसानरूपनिदर्शनासत्वेप्यत्र तदनुपादानेन त द्व्यंग्यताप्रयुक्तविच्छित्तिविशेषवत्त्वेन ललितालंकारस्यैवोचितत्वात् । एतेन दशापद लक्षितनिःश्रीकत्वरूपकार्यद्वारेण कारणस्य राजकर्तृकत्यागकर्मत्वस्याभिधानात्प र्यायोक्तमित्यपि निरस्तं । उपधेयसंकरेप्युपाधेरसंकराच्चेति संक्षेपः ॥ १२७ ॥
इत्यलंकारचंद्रिकायां ललितप्रकरणम् ॥

उत्कंठितार्थसंसिद्धिर्विना यत्नं प्रहर्षणं ॥ तामे
व ध्यायते तस्मै निसृष्टा सैव दूतिका ॥ १२८ ॥

उत्कंठा इच्छाविशेषः । 'सर्वेंद्रियसुखास्वादो यत्रास्तीत्यभिमन्यते ॥ तत्प्राप्तीच्छां ससंकल्पामुत्कंठां कवयो विदुः ' इत्युक्तलक्षणात्तद्विषयस्यार्थस्य तदुपायसंपादनयत्नं विना सिद्धिः प्रहर्षणं । उदाहरणं स्पष्टं । यथा वा ॥ मेघैर्मेदुरमंबरं वनभुवः श्यामास्तमालद्रुमैर्नक्तं भीरुरयं त्वमेव तदिमं राधे गृहं प्रापय ॥ इत्थं नंदनिदेशतश्चलितयोः प्रत्यध्वकुंजद्रुमं राधामाधवयोर्जयंति यमुनाकूले रहःकेलयः ॥ अत्र राधामाधवयोः परस्परमुत्कंठितत्वं प्रसिद्धतरमग्रे च ग्रंथकारेण निबद्धमित्यत्रोदाहरणे लक्षणानुगतिः ॥ १२८ ॥

तामेवेति । दूतिकामेवेत्यर्थः । निसृष्टा प्रेषिता । ससंकल्पां मनोरथसहितां । मेघैरिति । मेदुरं तुंदिलं नक्तं रात्रिरस्तीति शेषः । नंदनिदेशतोनंदस्याज्ञावशात् । प्रत्यध्वकुंजद्रुममध्वसंबंधिकुंजद्रुमं द्रुमं प्रति । ग्रंथकारेण गीतगोविंदकृता ॥ १२८ ॥

वाञ्छितादधिकार्थस्य संसिद्धिश्च प्रहर्षणं ॥ दी
पमुद्योजयेद्यावत्तावदभ्युदितो रविः ॥ १२९ ॥

स्पष्टं। यथा वा ॥ चातकस्त्रिचतुरान्पयःकणान् याचते जलधरं पिपासया॥ सोपि पूरयति विश्वमंभसा हंत हंत महतामुदारता ॥ १२९ ॥

चातकइति। यत्तु चातकस्य त्रिचतुरकणमात्रार्थितया जलदकर्तृकेणांभसा विश्वपूरणेन हर्षाधिक्याभावादयुक्तमुदाहरणमिति तत्तुच्छं। हेत्वसिद्धेः। न हि क्षुदुपशमाय तत्पर्याप्तान्नमात्रार्थिनस्तदधिकान्नलाभे हर्षाधिक्यं नास्तीति वक्तुं शक्यते। तदानीमुपयोगाभावेपि स्वस्यैव कालांतरे तदुपयोगसत्त्वात्। न च चातकस्य जलसंग्रहानुपयोगाद्वैषम्यं शंकनीयं। चातकवृत्तांतस्याप्रस्तुततया तद्व्यंगे प्रस्तुतदातृयाचकवृत्तांते काव्यस्य पर्यवसानादिति ॥ १२९ ॥

यत्नादुपायसिद्ध्यर्थात्साक्षाल्लाभः फलस्य च ॥ निध्यंजनौषधीमूलं खनता साधितो निधिः॥ १३० ॥

फलोपायसिद्ध्यर्थाद्यत्नान्मध्ये उपायसिद्धिमनपेक्ष्य साक्षात्फलस्यैव लाभोपि प्रहर्षणम्। यथा निध्यंजनसिद्ध्यर्थं मृत्तिकां खनतस्तत्रैव निधेर्लाभः। यथा वा॥ उच्चित्य प्रथममधस्थितं मृगाक्षी पुष्पौघं श्रितविटपं ग्रहीतुकामा ॥ आरोढुं पदमदधादशोकयष्टावामूलं पुनरपि तेन पुष्पिताभूत् ॥ अत्र पुष्पग्रहणोपायभूतारोहणसिद्ध्यर्थात्पदनिधानात्तत्रैव पुष्पग्रहणलाभः॥ १३० ॥

तृतीयं प्रभेदमाह। यत्नादिति। प्रहर्षणमित्यनुवर्तते। निध्यंजनेति। निधिदर्शनसाधनं यदंजनं तत्साधनौषधीमूलमित्यर्थः। साधितोलब्धः। उच्चित्येति। अधःस्थितं वृक्षस्याधोदेशे स्थितं। अवस्थितमिति पाठे समीपाशोकयष्टाववस्थितमित्यर्थः। श्रिताआश्रिताविटपाः शाखायेनेति पुष्पौघविशेषणम्। अदधादाहितवती यष्टिः स्कंधः तेन पादाघातेन। पुनरप्यामूलं पुष्पिताभूदर्थादशोकयष्टिः। अत्र च तदसाध्यकयत्नात्तल्लाभइति प्रकारत्रयसाधारणं सामान्यलक्षणं बोध्यं ॥ १३०॥
इति प्रहर्षणम् ॥

इष्यमाणविरुद्धार्थसंप्राप्तिस्तु विषादनम् ॥ दी
पमुद्योजयेद्यावन्निर्वाणस्तावदेव सः ॥ १३० ॥

यथा वा ॥ रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं भास्वानुदेष्य
ति हसिष्यति पंकजश्रीः ॥ इत्थं विचिंतयति कोशगते द्विरे
फे हा हंत हंत नलिनीं गजउज्जहार ॥ १३१ ॥

इष्यमाणविरोधीयोऽर्थस्तत्संप्राप्तिर्विषादनमलंकारः । उद्योजयेदुद्दीप्तं कुर्यात् । उद्योजयेद्यावदित्यनेन तदिच्छामात्रं न तु तत्करणमिति विषमाद्भेदः । एवमग्रिमोदाहरणेपीच्छामात्रं न त्विष्टोत्पत्त्यनुकूलाचरणमिति ॥१३१॥ इति विषादनम् ॥

एकस्य गुणदोषाभ्यामुल्लासोन्यस्य तौ यदि ॥ अपि
मां पावयेत्साध्वी स्नात्वेतीच्छति जाह्नवी ॥ १३२ ॥
काठिन्यं कुचयोः स्रष्टुं वांछंत्यः पादपद्मयोः ॥ निन्दं
ति च विधातारं त्वद्धाटीष्वरियोषितः ॥ १३३ ॥
तदभाग्यं धनस्यैव यन्नाश्रयति सज्जनम् ॥ लाभो
यमेव भूपालसेवकानां न चेद्वधः ॥ १३४ ॥

यत्र कस्यचिद्गुणेनान्यस्य गुणोदोषेण दोषोगुणेन दोषोदोषेण गुणोवा वर्ण्यते सउल्लासः । द्वितीयार्द्धमाद्यस्योदाहरणम् । तत्र पतिव्रतामहिमगुणेन तदीयस्नानतोगंगायाः पावनत्वगुणो वर्णितः । द्वितीयश्लोके द्वितीयस्योदाहरणम् । तत्र राज्ञोधाटीषु वने पलायमानानामरातियोषितां पादयोर्धावनपरिपन्थिमार्दवदोषेण तयोः काठिन्यमसृष्ट्वा व्यर्थं कुचयोस्तत्सृष्टवतो धातुर्निंद्यत्वदोषोवर्णितः । तृतीयश्लोकस्तृतीयचतुर्थयोरुदाहरणम् । तत्र सज्जनमहिमगुणेन धनस्य तदनाश्रयणं दोषत्वेन राज्ञः क्रौर्यदोषेण तत्सेवकानां वधं विना विनिर्गमनं गुणत्वेन वर्णितं ॥--

एकस्येति। एकस्य गुणदोषाभ्यामन्यस्य तौ गुणदोषौ यदि भवतस्तदोल्लासालंकारः। अपीति। अपि संभावनायाम्। साध्वी पतिव्रता स्नात्वा मां पावयेदिति जाह्नवी इच्छतीत्यन्वयः। तव धाटीषु युद्धयात्रासु कुचयोः। सृष्टं काठिन्यं पादपद्मयोर्वांछंत्योरियोषितोविधातारं निंदंतीत्यन्वयः। स्रष्टुमिति पाठे कुचयोः काठिन्यं पादयोः स्रष्टुमिच्छंत्यइत्यन्वयः। लाभोयमिति। भूपालसेवकानामयमेव लाभोयदि वधोन भवतीत्यन्वयः॥–

अनेनैव क्रमेणोदाहरणांतराणि॥ यदयं रथसंक्षोभादंसेनांसो निपीडितः॥ एकः कृती मदंगेषु शेषमंगं भुवोभरः॥ अत्र नायिकासौंदर्यगुणेन तदंसनिपीडितस्य स्वांसस्य कृतित्वगुणोवर्णितः। लोकानंदन चंदनद्रुम सखे नास्मिन्वने स्थीयतां दुर्वंशैः परुषैरसारहृदयैराक्रांतमेतद्वनं॥ ते ह्यन्योन्यनिघर्षजातदहनज्वालावलीसंकुलान स्वान्येव कुलानि केवलमिदं सर्वं दहेयुर्वनं॥ अत्र वेणूनां परस्परसंघर्षणसंजातदहनसंकुलत्वदोषेण वननाशरूपदोषोवर्णितः। दानार्थिनोमधुकरायदि कर्णतालैर्दूरीकृताः करिवरेण मदांधबुध्या॥ तस्यैव गंडयुगमंडनहानिरेषा भृंगाः पुनर्विकचपद्मवने चरंति। अत्र भ्रमराणामलंकरणत्वगुणेन गजस्य तत्प्रतिक्षेपोदोषत्वेन वर्णितः। आघ्रातं परिचुंबितं परिमुहुर्लीढं पुनश्चर्वितं त्यक्तं वा भुवि नीरसेन मनसा तत्र व्यथां मा कृथाः॥ हे सद्रत्न तवैव देव कुशलं यद्वानरेणादरादन्तःसारविलोकनव्यसनिना चूर्णीकृतं नाश्मना॥ अत्र वानरस्य चापलदोषेण रत्नस्य चूर्णनाभावोगुणत्वेन वर्णितः। अत्र प्रथमचतुर्थयोरुल्लासोन्वर्थः॥ मध्यमयोश्छत्रिन्यायेन लाक्षणिकः॥ १३४॥

यदयमिति। रथस्य संक्षोभाच्चलनाद्यदयमंसोऽसेनार्थाद्दयितायानिपीडितः संघृष्टोममांगेषु मध्ये सएवैकः कृती कुशलः। अवशिष्टमंगं भूमेर्भारमित्यर्थः।

दुर्वंशैर्दुष्टवेणुभिर्दुष्कुलैश्चेत्यादिः श्लेषोबोध्यः । वननाशरूपोवनसंबंधिनाशरूपः । वनस्येति युक्ततरः पाठः । तत्प्रतिक्षेपोभ्रमरनिरासोगजस्य दोषत्वेनेति संबंधः । आघ्रातमिति । मुहुः परिलीढमास्वादितम् । नीरसेन मनसा करणभूतेन वानरेण कर्त्रा । तत्र तस्मिन्सति । विचारणव्यसनिना विचारणतत्परेण । अश्मना पाषाणेन । प्रथमचतुर्थयोर्गुणेन गुणदोषेण वा गुणइति भेदयोः । उल्लासउल्लासशब्दः । अन्वर्थइति । उत्कटोल्लासः सुखं यत्रेत्यर्थानुगतइत्यर्थः । छत्रिन्यायेनेति । केषुचिच्छत्रसंबंधाच्छत्र्यच्छत्रिसमुदाये छत्रिणोयांतीतिवदित्यर्थः ॥ १३२ ॥ १३३ ॥ ॥ १३४ ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायां उल्लासः ॥

ताभ्यां तौ यदि न स्यातामवज्ञालंकृतिस्तु सा ॥ स्वल्पमेवांबु लभते प्रस्थं प्राप्यापि सागरं ॥ मीलंति यदि पद्मानि का हानिरमृतद्युतेः ॥ १३५ ॥

ताभ्यां गुणदोषाभ्यां । तौ गुणदोषौ । अत्र कस्यचिद्गुणेनान्यस्य गुणालाभे द्वितीयार्धमुदाहरणं । दोषेण दोषस्याप्राप्तौ तृतीयार्धं । यथा । मदुक्तिश्चेदंतर्मदयति सुधीभूय सुधियः किमस्यानाम स्यादरसपुरुषानादरभरैः ॥ यथा यूनस्तद्वत्परमरमणीयापि रमणी कुमाराणामंतःकरणहरणं नैव कुरुते ॥ त्वं चेत्संचरसे वृषेण लघुता का नाम दिग्दन्तिनां व्यालैः कंकणभूषणानि कुरुषे हानिर्न हेम्नामपि ॥ मूर्द्धन्यं कुरुषे सितांशुमयशः किन्नाम लोकत्रयीदीपस्यांबुजबांधवस्य जगतामीशोसि किं ब्रूमहे ॥ अत्राद्ये कवितारमणीगुणाभ्यामरसबालकयोर्हृदयोल्लासरूपगुणाभावोवर्णितः । द्वितीये परमेश्वरांगीकरणदोषेण दिग्गजादीनां लघुतादिदोषाभावोवर्णितः ॥ १३५ ॥

प्रस्थं प्रस्थपरिमाणपात्रं । मदुक्तिरिति । ममोक्तिः कविता सुधियोंतःकरणं सुधीभूयामृतीभूय चेन्मदयति तोषयति तदाऽस्यामदुक्तेः अरसानां नीरसानाम्पुरुषाणामनादरसमूहैः किं नाम स्यान्न किंचिदित्यर्थः । क्वचिदलसेति पाठः । परमर

मणीयापि । केव रमणी स्त्री यूनस्तरुणस्य यथांतःकरणहरणं कुरुते न तद्वत्कुमारा णां बालानामित्यन्वयः । त्वं चेदिति । शिवं प्रति कस्यापि कवेरुक्तिः । जलांशुं चंद्रं पक्षे जडांशुं । अंबुजबांधवः सूर्यः । उल्लासरूपगुणाभावउल्लासरूपस्य गुण स्याभावः ॥ १३५ ॥ इत्यवज्ञाप्रकरणम् ॥

दोषस्याभ्यर्थनानुज्ञा तत्रैव गुणदर्शनात् ॥ विप
दः संतु नः शश्वद्यासु संकीर्त्यते हरिः ॥ १३६ ॥

यथा वा ॥ मय्येव जीर्णतां यातु यत्त्वयोपकृतं हरे ॥ नरः प्र त्युपकारार्थी विपत्तिमभिकांक्षति ॥ इयं हनुमंतं प्रति राघव स्योक्तिः । अत्र प्रत्युपकाराभावोदोषस्तदभ्युपगमे हेतुर्गुणो विपत्त्याकांक्षायाअप्रसक्तिः । सा च व्यतिरेकमुखप्रवृत्तेन सा मान्येन विशेषसमर्थनरूपेणार्थांतरन्यासेन दर्शिता । यथा वा ॥ व्रजेम भवदंतिकं प्रकृतिमेत्य पैशाचिकीं किमित्यमरसंपदः प्र मथनाथ नाथामहे ॥ भवद्भवनदेहलीविकटतुंडदंडाहतित्रुटन्मु कुटकोटिभिर्मघवदादिभिर्भूयते ॥ १३६ ॥

दोषस्येति । अभ्यर्थना इच्छा । तत्रैव दोषएव । अनुज्ञेति लक्ष्यनिर्देशः । श श्वन्निरंतरं संकीर्त्यतइत्यनेनान्वयि । मय्येवेति । जीर्णतां प्रत्युपकाराक्षमतां । हरिशब्दोवानरार्थः । व्यतिरेकमुखेति । वैधर्म्यमुखेत्यर्थः । अस्य चार्थांतरन्यासे नेत्यनेनान्वयः । दर्शितेति । वैधर्म्यविपर्यये प्रत्युपकारानभिलाषी विपत्तिं नाकां क्षतीत्यर्थपर्यवसानादिति भावः । व्रजेमेति । हे प्रमथनाथ हर पैशाचिकीं पिशाच संबंधिनीं प्रकृतिं पिशाचतामेत्य प्राप्य भवतोंतिकं समीपदेशं भजेम । अमरसंपत्तीः किमिति प्रार्थयामहे । यतोमघवदादिभिरिंद्रप्रमुखैरपि भवद्भवनदेहलीषु विकटतुंडस्य वक्रतुंडस्य दंडाघातैः स्फुटन्मुकुटाग्रैर्भूयतइत्यर्थः ॥ १३६ ॥ इत्यलंकारचंद्रि कायामनुज्ञाप्रकरणं ॥

लेशः स्याद्दोषगुणयोर्गुणदोषत्वकल्पनं ॥ अखिले
षु विहंगेषु हंत स्वच्छंदचारिषु ॥ शुकपंजरबंधस्ते
मधुराणां गिरां फलम् ॥ १३७ ॥

दोषस्य गुणत्वकल्पनं गुणस्य दोषत्वकल्पनं च लेशः । उदाहरणं राज्ञोभिमते विदुषि पुत्रे चिरं राजधान्यां प्रवसति तद्दर्शनोत्कंठितस्य गृहे स्थितस्य पितुर्वचनमप्रस्तुतप्रशंसारूपम् । तत्र प्रथमार्धे इतरविहगानामवक्तृत्वदोषस्य स्वच्छंदचरणानुकूलतया गुणत्वं कल्पितम् द्वितीयार्धे मधुरभाषित्वस्य गुणस्य पंजरबंधहेतुतया दोषत्वं कल्पितम् । न चात्र व्याजस्तुतिराशंकनीया । नह्यत्र विहगांतराणां स्तुतिव्याजेन निंदायां शुकस्य निंदाव्याजेन स्तुतौ च तात्पर्यं । किंतु पुत्रदर्शनोत्कंठितस्य दोषगुणयोर्गुणदोषत्वाभिमानएवात्र श्लोके निबद्धः ॥--

लेशइति लक्ष्यनिर्देशः । प्रवसतीति सतिसप्तम्यंतम् । शुकस्य निंदायानिंदाव्याजेन स्तुतौ चेत्यन्वयः ॥--

यथा वा ॥ संतः सच्चरितोदयव्यसनिनः प्रादुर्भवद्यंत्रणाः सर्वत्रैव जनापवादचकिताजीवंति दुःखं सदा ॥ अव्युत्पन्नमतिः कृतेन न सता नैवासता व्याकुलोयुक्तायुक्तविवेकशून्यहृदयोधन्योजनः प्राकृतः ॥ दंडी त्वत्रोदाजहार । "युवैषगुणवान् राजा योग्यस्ते पतिरूर्जितः ॥ रणोत्सवे मनः सक्तं यस्य कामोत्सवादपि ॥ चपलोनिर्दयश्चासौ जनः किं तेन मे सखि ॥ आगः प्रमार्जनायैव चाटवोयेन शिक्षिताः ॥" अत्राद्यश्लोके राज्ञोवीर्योत्कर्षस्तुतिः । कन्यायानिरंतरसंभोगनिर्विवर्तिषया दोषत्वेन प्रतिभासतामित्यभिप्रेत्य विदग्धया सख्या राजप्रकोपपरिजिहीर्षया सएव दोषोगुणत्वेन वर्णितः । उत्तरश्लोके सखीभिरुपदिष्टं मानं कर्तुमशक्तयापि तदग्रतो मानपरिग्रहानुगुण्यं प्रतिज्ञाय तदनिर्वाहमाशंकमानया सखीनामुपहासं परीजिहीर्षंत्या नायिकया नायकस्य चाटुकारि

तागुणएव दोषत्वेन वर्णितः। न चाद्यश्लोके स्तुतिर्निंदापर्य वसायिनी द्वितीयश्लोके निंदास्तुतिपर्यवसायिनीति व्याज स्तुतिराशंकनीया ॥-

संतइति । सच्चरितस्योदयोवृद्धिस्तद्व्यसनिनस्तत्पराः प्रादुर्भवद्यंत्रणं स्वेच्छा चरणनिरोधोयेषां ते । सर्वत्रैव विषये । दुःखमिति क्रियाविशेषणं । अव्युत्पन्न मतिरनिपुणमतिः । सता समीचीनेन कृतेनाचरणेन प्राकृतोनीचः युवैषइति । वरार्थिनीं कन्यकां प्रति सखीवचनम् । चपलइत्यादि च नायिकायाः सखीं प्रति। उत्सेकइति पाठेप्युत्कर्षएवार्थः । कन्यायादोषत्वेन भासतामित्यन्वयः । निर्वर्ति तुमिच्छा निर्विवर्तिषा तद्रूपदोषत्वेनेत्यर्थः । निर्विवित्सोरिति पाठे राज्ञोविशेषणम्॥—

राजप्रकोपादिपरिहारार्थमिह निंदास्तुत्योरन्याविदिततया लेश तएवोद्घाटनेन ततोविशेषादिति। वस्तुतस्त्विह व्याजस्तुतिस द्भावोपि न दोषः। न ह्येतावता लेशमात्रस्य व्याजस्तुत्यंत र्भावः प्रसज्जते। तदसंकीर्णयोरपि लेशोदाहरणयोर्दर्शितत्वा त्। नापि व्याजस्तुतिमात्रस्य लेशांतर्भावः प्रसज्जते। भिन्न विषयव्याजस्तुत्युदाहरणेषु 'कस्त्वं वानर रामचंद्रभवने ले खार्थसंवाहकोयद्वक्कं मुहुरीक्षसे न धनिनां ब्रूषे न चाटून्मृ षा'इत्यादिषु दोषगुणीकरणस्य गुणदोषीकरणस्य चाभावात्। तत्रान्यगुणदोषाभ्यामन्यत्र गुणदोषयोः प्रतीतेः ॥-

कुतस्तर्हि गुणत्वेन वर्णनं तत्राह । राजप्रकोपेति । अन्येनाविदितं यथा स्या दिति क्रियाविशेषणं । लेशतएवेति । तदुक्तं दंडिनैव 'लेशमेके विदुर्निंदां स्तुतिं वा लेशतः कृतामिति। लेशमात्रस्येति कृत्स्नार्थकं । उदाहरणयोरखिलेष्वित्याद्योः भिन्नविषयेति । अन्यनिंदयान्यस्य स्तुतिरन्यस्तुत्यान्यनिंदेत्येवमादिरूपेत्यर्थः ॥—

विषयैक्येपि 'इंदोर्लक्ष्म त्रिपुरजयिनः कंठमूलं मुरारिर्दिङ् नागानां मदजलमषीभांजि गंडस्थलानि ॥ अद्याप्युर्वीवलय तिलक श्यामलिम्नानुलिप्तान्याभासन्ते वद धवलितं किं यशो

भिस्त्वदीयैः"इत्याद्युदाहरणेषु लेशास्पर्शनात् । तत्र हींदुल क्ष्मादीनां धवलीकरणाभावदोषएव गुणत्वेन न पर्यवस्यति किंतु परिसंख्यारूपेण ततोन्यत्सर्वं धवलितमित्यन्योगुणः प्रतीयते । क्वचिद्व्याजस्तुत्युदाहरणे गुणदोषीकरणसत्वेऽपि स्तुतेर्विषयान्तरमपि दृश्यते । यथा ॥ सर्वदासर्वदोसीति मिथ्या संस्तूयते बुधैः ॥ नारयोलेभिरे पृष्ठं न वक्षः परयोषितः ॥ अत्र हि वाच्यया निंदया परिसंख्यारूपेण ततोन्यत्सर्वमर्थिनामभिमतं दीनारादि दीयते इतिस्तुत्यंतरमपि प्रतीयते । एवं च येषूदाहरणेषु कस्ते शौर्यमदोयोद्धुमित्यादिषु गुणदोषादिषु गुणदोषीकरणादिकमेव व्याजस्तुतिरूपतयावतिष्ठते तत्र लेशव्याजस्तुत्योः संकरोस्तु । इत्थमेव हि व्याजस्तुत्यप्रतुस्तप्रशंसयोरपि प्राक्सं करोवर्णितः ॥ १३७ ॥

ननु तथाप्येकविषयव्याजस्तुतिर्न लेशाद्भिद्येतेत्याशंक्याह । विषयैक्येपीति । लेशास्पर्शनादित्यग्रेतनेनान्वयः । इंदोरिति । हे उर्वीवलयतिलकरूप राजन् त्वदीयैर्यशोभिः किं धवलितं तद्वद यतोद्यापि इंदुलक्ष्मादीनि शामलिम्ना श्यामवर्णेनानुलिप्तान्याभासंते इत्यन्वयः । लक्ष्म लांछनं । दिङ्नागानां दिग्गजानां मदजलमेव मषी तद्भांजि तद्युक्तानि । परिसंख्येति । एतान्येव श्यामानीत्येवंरूपेत्यर्थः । विषयांतरं दोषीकृताद्भिन्नं गुणरूपमालंबनं । सर्वदेति । अरयः पृष्ठमर्थात्तव न लेभिरेऽप्राप्तवंतः पलायनाभावात् । दीनारः परिमाणविशेषपरिच्छिन्ना सुवर्णमुद्रा । एवं च लेशव्याजस्तुत्योरसंकीर्णविषयसत्वे च गुणदोषीकरणादिकमित्यादिपदेन दोषगुणीकरणसंग्रहः । येष्वित्युपक्रमात्तत्रेति पाठोयुक्ततरः अत्रेत्यपि युक्तएव । इदमोपि यच्छब्दार्थपरामर्शकत्वात् ॥१३७॥ इति लेशालंकारः ॥

सूच्यार्थसूचनं मुद्रा प्रकृतार्थपरैः पदैः ॥ नितंबगुर्वी तरुणी दृग्युग्मविपुला च सा ॥ १३८ ॥

अत्र नायिकावर्णनपरेण युग्मविपुलापदेनास्यानुष्टुभोयुग्मविपु

लानामत्वरूपसूच्यार्थसूचनं मुद्रा । यद्यप्यत्र ग्रंथे वृत्तनाम्नोना स्तिसूचनीयत्वं तथाप्यस्योत्तरार्द्धस्य लक्ष्यलक्षणयुक्तच्छंदः शास्त्रमध्यपातित्वेन तस्य सूचनीयत्वमस्तीति तदभिप्रायेण लक्षणं योज्यम् । एवं नवरत्नमालायां तत्तद्रत्ननामनिवेशेन तत्तन्नामकजातिसूचनं। नक्षत्रमालायामश्व्यादिदेवतानामभिर्नक्षत्रसूचनमित्यादावयमेवालंकारः । एवं नाटके तु वक्ष्यमाणार्थसूचनेष्वपि ॥ १३८ ॥

सूच्यार्थेति । सूचनीयस्यार्थस्येत्यर्थः । मुद्रेति लक्ष्यनिर्देशः । दृग्युग्मं विपुलं यस्याः सा । अत्र ग्रंथे अस्मिन्नलंकारग्रंथे । रत्नमालाशब्देन भगवत्स्तुतिपद्यावलीविशेषउच्यते । रत्ननामनिवेशेन प्रकृतार्थपररत्नवाचिपदघटनेन । तत्तन्नामकजातिसूचनं तन्नामप्रवृत्तिनिमित्तरत्नजातिसूचनं । नक्षत्रमालाशब्दार्थोपि पूर्वोक्तएव । अश्व्यादिदेवतानामभिर्नक्षत्राणां तद्दैवत्यानां सूचनं बोध्यं । वक्ष्यमाणेति । यथा अनर्घ्यराघवे 'यांति न्यायप्रवृत्तस्य तिर्यंचोपि सहायताम् । अपंथानं तु गच्छंतं सोदरोपि विमुंचति' इति सूत्रधारवचनेन वक्ष्यमाणरावणवृत्तांतसूचनमिति बोध्यं ॥ १३८ ॥ इतिमुद्रालंकारः

क्रमिकं प्रकृतार्थानां न्यासरत्नावलीं विदुः । चतु
रास्यः पतिर्लक्ष्म्याः सर्वज्ञस्त्वं महीपतेः ॥ १३९ ॥ १४०

अत्र चतुरास्यादिपदैर्वर्णनीयस्य ब्रह्मविष्णुरुद्रात्मता प्रतीयतइति प्रसिद्धसहपाठानां क्रमेण निवेशनं रत्नावली । यथा वा ॥ रत्याप्तप्रियलांछने कठिनता वासे रसालिंगिते प्रह्लादैकरसे क्रमादुपचिते भूभृद्गुरुत्वापहे ॥ कोकस्पर्द्धिनि भोगभाजि जनितानंगे खलीनोन्मुखे भाति श्रीरमणावतारदशकं बाले भवत्याः स्तने ॥ यथा वा ॥ लीलाब्जानां नयनयुगलद्राघिमा दत्तपत्रः कुंभावैभो कुचपरिकरः पूर्वपक्षी चकार ॥ भ्रूविभ्रांतिर्मदनधनुषोविभ्रमानन्ववादीद्वक्त्रज्योत्स्नाशशधररुचं

दूषयामास यस्याः । अत्र पत्रदानपूर्वपक्षोपन्यासानुवाददूषणोद्भावनानि बुधजनप्रसिद्धक्रमेण न्यस्तानि । प्रसिद्धसहपाठानां प्रसिद्धक्रमानुसरणेप्ययमेवालंकारः ॥–

क्रमिकमिति । प्रकृतार्थानां क्रमिकं प्रसिद्धक्रमानुसारिन्यसनं प्रतिपादनं रत्नावलिरलंकारः । प्रकृतत्वं च यथाकथंचित्प्रकृतसंबंधत्वं बोध्यं । चतुरेति । चतुरमास्यं यस्य सचतुर्मुखश्च । रत्याप्तेति । हे बाले भवत्याः स्तने श्रीरमणस्य विष्णोरवतारदशकं भातीत्यन्वयः । कीदृशे रतावाप्तं प्राप्तं प्रियस्य लांछनं चिह्नं नखक्षतांगरागादिकं येन तथाभूते । कठिनतायाआवासे स्थानभूते । रसेनालिंगिते । प्रकृताह्लादैकरसे तत्परे । क्रमाद्बदरामलकादिपरिमाणलाभेनोपचिते प्रवृद्धे । भूभृतां पर्वतानां गुरुत्वमपहंति नाशयति तादृशे ततोपि महत्त्वात् । चक्रवाकस्पर्द्धाशीले तत्सदृशत्वात् । भोगः सुखं शरीरं वा तद्भाजि । जनितमदने । खेंऽिंद्रियेषु लीनाआसक्ताउन्मुखायस्मिन् तादृशे । एतैरेव विशेषणैरवतारदशकरूपतापि स्तनस्य बोध्या । तद्यथा । रत्या प्राप्तः प्रियः कामस्तस्य लांछनं मत्स्यस्तद्रूपे । कठिनतायाआवासे कूर्मे । रसया पृथिव्या स्वोद्धरणकालआलिंगिते वराहे । प्रह्लादे एकोरसः प्रीतिर्यस्य तस्मिन्नृसिंहे । क्रमः पादविक्षेपस्तदनुसारेणोपचिते प्रवृद्धे वामने । भूभृतां राज्ञां गौरवनाशके भार्गवे । कोकस्पर्धिनि सीतावियोगातुरतया चक्रवाकशापदे रामे । भोगः फणा तद्भाजि शेषावतारे बलभद्रे । जनितमनंगमंगस्य शरीरस्य विरुद्धं मौनभोगत्यागसमाधिप्रभृति येन तस्मिन् बुद्धे । खलीनमश्वस्य वल्गा तदुन्मुखे कल्किनीति । क्रमानुसरणेपीति । तथा च प्रसिद्धसहपाठानामर्थानां न्यसनं रत्नावलिरिति सामान्यलक्षणं । सक्रमाक्रमत्वे तत्प्रभेदाविति भावः ॥–

यथा वा ॥ यस्य वह्निमयोहृदयेषु जलमयोलोचनपुटेषु मारुतमयः श्वसितेषु क्षमामयोऽंगेष्वाकाशमयः स्वान्तेषु पंचमहाभूतमयोमूर्त्तइवादृश्यत निहतप्रतिसामंतांतःपुरेषु प्रतापः । एवमष्टलोकपालनवग्रहादीनां प्रसिद्धसहपाठानां यथाकथंचित्प्रकृतोपमानोपरंजकतादिप्रकारेण निवेशने रत्नावल्यलंकारः प्रकृतान्वयं विना क्रमिकतत्तन्नाम्ना श्लेषभंग्या निवेशने

क्रमप्रसिद्धरहितानां प्रसिद्धसहपाठानां नवरत्नादीनां निवेश नेप्ययमेवालंकारः ॥ १३९ ॥

यस्येति । यस्य प्रतापः निहतानां प्रतिशत्रुभूतानामंतःपुरेषु पंचमहाभूतमयोमूर्त्त इवादृश्येतेत्यन्वयः । पंचमहाभूतमयत्वमेव विशेषणैर्दर्शयति । वह्निमयइत्यादि । अंगेषु क्षमामयः पृथ्वीमयः पीडाभरसहिष्णुत्वात् । स्वांतेष्वंतःकरणेषु आकाशमयः तेषां शून्यताश्रयत्वात् । यथाकथंचिदित्यस्य प्रपंचनं प्रकृतोपमानेत्यादि । उपमानं चोपरंजकं चोपमानोपरंजके तयोर्भावस्तत्ता प्रकृतं प्रत्युपमानता उपरंजकता चेत्यर्थः । उपरंजकता चारोप्यमाणता । तदुक्तम् । 'उपरंजकतामेति विषयीरूपकं तदेति' । तत्रोपमानता रविरिव प्रतिदिवसोपजायमानोदयइत्यादिवत् । उपरंजकता तु चतुरास्यइत्याद्युदाहरणे वह्निमयइत्यादिप्रतापवर्णने च स्पष्टेति । प्रकृतान्वयं विनेति । मित्रचंद्रमुखी बाला लोहिताधरपल्लवेत्यादाविति भावः । क्रमिकेत्युपलक्षणम् । तदभावेपि गुरुणा जघनेनैषा तरुणी मंदगामिनीत्यादावप्ययमलंकारइति बोध्यं ॥ ॥ १३९ ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायां रत्नावल्यलंकारः ॥

तद्गुणः स्वगुणत्यागादन्यदीयगुणग्रहः ॥ पद्म
रागायते नासामौक्तिकं तेऽधरत्विषा ॥ १४० ॥

यथा वा ॥ वीर त्वद्रिपुरमणी परिधातुं पल्लवानि संस्पृश्य ॥ न ह
रति वनभुवि निजकररुहरुचिखचितानि पांडुपुत्रधिया ॥१४०॥

तद्गुणइति । स्वगुणत्यागादनंतरमन्यदीयगुणग्रहणं तद्गुणालंकारः । पद्मेति । तव नासामौक्तिकमधरकांत्या पद्मरागवदाचरतीत्यर्थः । वीरेति । हे वीर त्वदरिकामिनी वनभुवि परिधानं कर्तुं पल्लवानि करेण संस्पृश्य पांडुपुत्रबुद्ध्या न हरति न गृह्णाति । कीदृशानि । निजकररुहाणां नखानां रुच्या श्वेतकांत्या खचितानि व्याप्तानीत्यर्थः ॥ १४० इत्यलंकारचंद्रिकायां तद्गुणालंकारः ॥

पुनः स्वगुणसंप्राप्तिः पूर्वरूपमुदाहृतं ॥ हरकंठां
शुलिप्तोपि शेषस्त्वद्यशसा सितः ॥ १४१ ॥

यथा वा ॥ विभिन्नवर्णागरुडाग्रजेन सूर्यस्य रथ्याः परितः

स्फुरंत्या ॥ रत्नैः पुनर्यत्र रुचा रुचं स्वामानिन्यिरे वंशकरीरनी लैः ॥ अयमेव तद्गुणइति केचिद्व्यवजह्रुः ॥ १४१ ॥

पुनरिति । स्वगुणत्यागानंतरं पुनः स्वगुणप्राप्तिः पूर्वरूपमलंकारः । हरेति । नीलोपीति युक्तः पाठः । विभिन्नेति । माघे रैवतकगिरिवर्णनम् । गरुडाग्रजेनारुणेन विभिन्नवर्णामिश्रितवर्णाः सूर्यस्य रथ्याअश्वायत्र गिरौ वंशांकुरवन्नीलैरत्नैः परितः स्फुरंत्या रुचा स्वां रुचं नीलद्युतिमानिन्यिरे आनीतवंतः । रुचा विभिन्नवर्णाइवि वान्वयः । केचिदित्यस्वरसबीजं तु पद्मरागायतइत्युदाहरणे तद्गुणालंकारोन स्यात् । न चेष्टापत्तिः । अनुभवसिद्धचमत्कारस्य निरालंबनत्वापत्तेरित्यूहनीयम् । अथवायं तद्गुण एवेत्येवकारक्रमभंगेन काव्यप्रकाशकारादिमतोपन्यासपरत्वेन व्याख्येयं । तैरत्र तद्गुणस्योदाहृतत्वात् । अत्र हि पूर्वमश्वानामरुणगुणत्वं अनंतररैवतकरत्नैरुभयेषां तद्गुणत्वमिति तद्गुणद्वयमिति तेषामभिमतं ॥ १४१ ॥

पूर्वावस्थानुवृत्तिश्च विकृते सति वस्तुनि ॥ दीपे निर्वापितेप्यासीत्कांचीरत्नैर्महन्महः ॥ १४२ ॥

लक्षणे चकारात्पूर्वरूपमिति लक्ष्यवाचकपदानुवृत्तिः । यथा वा ॥ द्वारं खड्गिभिरावृतं बहिरपि प्रस्विन्नगण्डैर्गजैरंतः कंचुकिभिः स्फुरन्मणिधरैरध्यासिताभूमयः ॥ आक्रान्तं महिषीभिरेव शयनं त्वद्विद्विषां मंदिरे राजन्सैव चिरंतनप्रणयिनी शून्येपि राज्यस्थितिः ॥ १४२ ॥

पूर्वेति । वस्तुनि विकृते विगते सत्यपि पूर्वावस्थायाअनुवृत्तिरपि पूर्वरूपमलंकारः । महः प्रकाशः । द्वारमिति । हे राजन् तव विद्विषां मंदिरे शून्येपि चिरंतनः प्रणयोयस्याः सैव राज्यस्य स्थितिर्मर्यादास्तीति शेषः । यतोद्वारं खड्गिभिर्गंडकाख्यपशुभिरेव खड्गधारिभिरावृतं । बहिरपि भूमयोमदप्रस्विन्नगंडैर्गजैरध्यासिताः । अंतःपुरभूमयोविलसन्मणिधारिभिः कंचुकिभिः सर्पैरेव सौविदल्लैरध्यासिताः । शयनं तल्पं महिषीभिर्वनिताभिरेव महिषस्त्रीभिराक्रांतमित्यन्वयः ॥ १४२ ॥ इति पूर्वरूपालंकारः ॥

संगतान्यगुणानंगीकारमाहुरतद्गुणं ॥ चिरं रा

गिणि मच्चित्ते निहितोपि न रज्जसि ॥ १४३ ॥

यथा वा ॥ गंडाभोगे विहरति मदैः पिच्छले दिग्गजानां वैरिस्त्रीणां नयनकमलेष्वंजनानि प्रमार्ष्टि ॥ यद्यप्येषा हिमकरकराद्वैतसौवस्तिकी ते कीर्तिर्दिक्षु स्फुरति तदपि श्रीनृसिंहक्षितींद्र ॥ ननु चान्यगुणेनान्यत्र गुणोदयानुदयरूपाभ्यामुल्लासावज्ञालंकाराभ्यां तद्गुणातद्गुणयोः कोभेदः । उच्यते । उल्लासावज्ञालक्षणयोर्गुणशब्दोदोषप्रतिपक्षवाची । अन्यगुणेनान्यत्र गुणोदयतदनुदयौ च न तस्यैव गुणस्य संक्रमणासंक्रमणे किंतु सद्गुरूपदेशेन सदसच्छिष्ययोर्ज्ञानोत्पत्त्यनुत्पत्तिवत्तद्गुणजन्यत्वेन संभावितयोर्गुणांतरयोरुत्पत्त्यनुत्पत्ती । तद्गुणाऽतद्गुणयोः पुनर्गुणशब्दोरूपरसगंधादिगुणवाची । तत्रान्यदीयगुणग्रहणाग्रहणे च रक्तस्फटिकवस्त्रमालिन्यादिन्यायेनान्यदीयगुणेनैवानुरंजनाननुरंजने विवक्षिते । तथैव चोदाहरणानि दर्शितानि । यद्यप्यवज्ञालंकृतिरतद्गुणश्च विशेषोक्तिविशेषावेव । 'कार्या जनिर्विशेषोक्तिः सति पुष्कलकारणे' इति तत्सामान्यलक्षणाक्रांतत्वात् । तथाप्युल्लासतद्गुणप्रतिद्वंद्विना विशेषाकारेणालंकारांतरतया परिगणिताविति ध्येयम् ॥ १४३ ॥

संगतेति । संगतः स्वसंबद्धोयोन्यः पदार्थस्तद्गुणानंगीकारमतद्गुणालंकारमाहुः । चिरमिति । 'रागिण्यनुरागिणि मंजिष्ठादिरंजनद्रव्ययुक्ते च । निहितोपि त्वं न रज्जसि रक्तोनुरागयुक्तश्च न भवसीति' श्लिष्टं । गंडेति । हे श्रीमन्नृसिंहाख्यभूपते एषा तव कीर्तिर्मदैः पिच्छले पंकिले दिग्गजानां गंडप्रदेशे यद्यपि विहरति तथा वैरिस्त्रीणां नयनकमलेषु स्थितान्यंजनानि प्रमार्ष्टि प्रोंछति तदपि तथापि दिक्षु हिमकरस्य चंद्रस्य यत्किरणाद्वैतं तस्य सौवस्तिकी स्वतीत्याहेत्यर्थे तदाहेति माशब्दादिभ्यष्ठग्वाच्यइत्यनेन ठक्प्रत्ययः । तत्सदृशीति यावत् । स्फुरति प्रकाशतइत्यर्थः । विशेषाकारेणेति प्राग्लक्षितविशेषरूपेणेत्यर्थः ॥ १४३ ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायामतद्गुणालंकारः ॥—

प्राक्सिद्धस्वगुणोत्कर्षोऽनुगुणः परसन्निधेः ॥ नी
लोत्पलानि दधते कटाक्षैरतिनीलताम् ॥ १४४ ॥

यथा ॥ कपिरपि च कापिशायनमदमत्तोवृश्चिकेन संदष्टः ॥ अ
पि च पिशाचग्रस्तः किं ब्रूमोवैकृतं तस्य ॥ अत्र कपित्व
जात्या स्वतःसिद्धस्य वैकृतस्य मद्यादिभिरुत्कर्षः ॥ १४४ ॥

प्रागिति । परसंनिधिवशात्पूर्वसिद्धस्य स्वगुणस्योत्कर्षोऽनुगुणोनामालंकारः । नीलोत्पलानि कर्णावतंसीकृतानि । कपिरिति । कापिशायनं मद्यं ॥ १४४ ॥ इत्यनुगुणः ॥

मीलितं यदि सादृश्याद्भेदएव न लक्ष्यते ॥ रसो
नालक्षि लाक्षायाश्चरणे सहजारुणे ॥ १४५ ॥

यथा वा ॥ मल्लिकामाल्यधारिण्यः सर्वांगीणार्द्रचंदनाः ॥ क्षौ
मवत्योन लक्ष्यंते ज्योत्स्नायामभिसारिकाः ॥ अत्राद्ये चर
णालक्तकरसयोररुणिमगुणसाम्याद्भेदानध्यवसायः । द्वितीयो
दाहरणे चंद्रिकाभिसारिकाणां धवलिमगुणसाम्याद्भेदानध्य
वसायः ॥ १४५ ॥

मीलितमिति लक्ष्यनिर्देशः । रसइति । स्वभावलोहिते चरणे लाक्षायारसोनालक्षि न ज्ञातः । मल्लिकेति । क्षौमं दुकूलं तद्धारिण्यः ॥ १४५ ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायां मीलितम् ॥

सामान्यं यदि सादृश्याद्विशेषोनोपलक्ष्यते ॥ पद्मा
करप्रविष्टानां मुखं नालक्षि सुभ्रुवाम् ॥ १४६ ॥

यथा वा ॥ रत्नस्तंभेषु संक्रांतैः प्रतिबिंबशतैर्वृतः ॥ लंकेश्वरः
सभामध्ये न ज्ञातोवालिसूनुना ॥ मीलितालंकारे एकेनापरस्य
भिन्नस्वरूपानवभासरूपं मीलनं क्रियते । सामान्यालंकारे तु
भिन्नस्वरूपावभासेपि व्यावर्तकविशेषोनोपलक्ष्यतइति भेदः ।

मीलितोदाहरणे हि चरणादेर्वस्त्वंतरत्वेनागंतुकं यावकादि न भासते । सामान्योदाहरणे तु पद्मानां मुखानां च व्यक्त्यंतरतया भानमस्त्येव । यथा रावणदेहस्य तत्प्रतिबिंबानां च क्विंत्विदं पद्ममिदं मुखमयं बिंबोयं प्रतिबिंबइति विशेषः परं नोपलक्ष्यते । अतएव भेदतिरोधानान्मीलितं तदतिरोधानेपि साम्येन व्यावर्तकानवभासे सामान्यमित्युभयोरप्यन्वर्थता। केचित्तु वस्तुद्वयस्य लक्षणसाम्यात्तयोः केनचिद्बलीयसा तदन्यस्य स्वरूपतिरोधाने मीलितं स्वरूपप्रतीतावपि गुणसाम्याद्भेदतिरोधाने सामान्यम् ॥–

सामान्यमिति लक्ष्यनिर्देशः । विशेषोव्यावर्तकधर्मः । पद्मानामाकरः । रत्नस्तंभेष्विति । वालिसूनुनांगदेन एकेन चरणज्योत्स्नादिना । अपरस्य लाक्षारसाऽभिसारिकादेः । भिन्नस्वरूपेति । मुखपद्मादेर्भिन्नस्य स्वरूपस्यावभासेपीत्यर्थः । उक्तमेवार्थमुदाहरणारूढतया विशदयति मीलितोदाहरणे हीत्यादिना । वस्त्वंतरत्वेन न भासतइत्यन्वयः । तत्प्रतिबिंबानां च व्यक्त्यंतरतया भानमस्त्येवेत्यनुषंगः । केचिदित्यस्याहुरित्यग्रिमेणान्वयः । केचित्प्रकाशकारादयः । तदुक्तं ' समेन लक्ष्मणा वस्तु वस्तुना यन्निगूह्यते ॥ निजेनागंतुना वापि तन्मीलितमिति स्मृतम् ' इति । तयोर्मध्ये एवंचेत्यस्येत्यत्र मीलितालंकारइत्यग्रेतनेनान्वयः ॥–

एवं च ' अपांगतरले दृशौ तरलवक्रवर्णागिरोविलासभरमंथरा गतिरतीव कांतं मुखं ॥ इति स्फुरितमंगके मृगदृशां स्वतो लीलया तदत्र न मदोदयः कृतपदोपि संलक्ष्यते' ॥ इत्यत्र मीलितालंकारः । अत्र हि दृक्तारल्यादीनां नारीवपुषः सहजधर्मत्वान्मदोदयकार्यत्वाच्च तदुभयसाधारण्यादुत्कृष्टतारल्यादियोगिना वपुषा मदोदयस्य स्वरूपमेव तिरोधीयते । लिंगसाधारण्येन तज्ज्ञानोपायाभावात् । मल्लिकामालभारिण्यइत्यादिषु तु सामान्यालंकारइत्याहुः । तन्मते पद्माकरप्रविष्टा

नामित्यादौ भेदाध्यवसायेपि व्यावर्तकास्फुरणेनालंकारांतरेण भाव्यम् । सामान्यालंकारांतरांतरभेदेन वा पूर्वस्मिन्मते स्वरूपतिरोधानेऽलंकारान्तरेण भाव्यं मीलितावांतरभेदेन वा ॥ १४६॥

अपांगेति । अपांगस्तरलोययोस्ते । तरलाः सत्वरोच्चारणात् वक्रावक्रोक्तिगर्भा वर्णायासु ताः गिरोवाक्यरूपाः । इति प्रकारेण मृगदृशामंगके लीलया स्वतः स्वभावात्स्फुरितं प्रकटीभूतं तत्तस्मादत्रांगके कृतपदः कृतस्थितिः । भेदाध्यवसायेपीति । मुखपद्मयोर्भेदावभासेपीत्यर्थः । व्यावर्तकास्फुरणेन हेतुना । अलंकारांतरेणेति । स्वरूपातिरोधानेन मीलितासंभवद्भेदातिरोधानेन च सामान्यस्याप्यसंभवादिति भावः । सामान्येति । तथा च गुणसाम्याद्विशेषाग्रहइति सामान्यालंकारसामान्यलक्षणम् । विशेषाग्रहश्च क्वचिद्भेदे गृह्यमाणे क्वचिच्चागृह्यमाणइत्याद्यप्रकारांतरगतिरत्र तन्मते स्यादिति भावः । अवांतरभेदेन वेत्यनंतरं भाव्यमित्यनुषज्यते । पूर्वस्मिन्निति । मीलितं यदि सादृश्यादित्यादिपूर्वोक्तचंद्रालोककृन्मतइत्यर्थः । स्वरूपतिरोधानेऽपांगतरलइत्यादिस्वरूपतिरोधानस्थले । अलंकारांतरेणेत्यादि । स्वरूपतोज्ञायमाने सादृश्याद्भेदाग्रहणं मीलितमित्यंगीकारे प्रथमः पक्षः । सादृश्याद्भेदाग्रहणमित्येतावन्मात्रमीलितलक्षणांगीकारेण द्वितीयइति भावः॥१४६॥

इत्यलंकारचंद्रिकायां सामान्यमलंकारः ॥

भेदवैशिष्ट्ययोः स्फूर्तावुन्मीलितविशेषकौ ॥ हिमाद्रिं त्वद्यशोमग्नं सुराः शीतेन जानते ॥ लक्षितान्युदिते चंद्रे पद्मानि च मुखानि च ॥ १४७॥

मीलितन्यायेन भेदानध्यवसाये प्राप्ते कुतोपि हेतोर्भेदस्फूर्तौ मीलितप्रतिद्वंद्व्युन्मीलितं । तथा सामान्यरीत्या विशेषास्फुरणे प्राप्ते कुतश्चित्कारणाद्विशेषस्फूर्तौ तत्प्रतिद्वंद्वी विशेषकः । क्रमेणोदाहरणद्वयम् । तद्गुणरीत्यापि भेदानध्यवसायप्राप्तावुन्मीलितं दृश्यते । यथा ॥ नृत्यद्भर्गाट्टहासप्रसरसहचरैस्तावकीनैर्यशोभिर्धावल्यं नीयमाने त्रिजगति परितः श्रीनृसिंहक्षितींद्र ॥ नेदृग्यद्येषनाभीकमलपरिमलप्रौढिमासादयिष्यद्देवानां

नाभविष्यत्कथमपि कमलाकामुकस्यावबोधः ॥ काकः कृष्णः पिकः कृष्णः कोभेदः पिककाकयोः ॥ वसंतसमये प्राप्ते काकः काकः पिकः पिकः ॥ इदं विशेषकस्योदाहरणम् । अत्र द्वितीयकाकपिकशब्दौ काकत्वेन ज्ञातः पिकत्वेन ज्ञातइत्यर्थांतरसंक्रमितवाच्यौ । यथा वा ॥ वाराणसीवासवतां जनानां साधारणे शंकरलांछनेपि पार्थप्रहारव्रणमुत्तमांगं प्राचीनमीशं प्रकटीकरोति ॥ १४७ ॥

भेदेति । वैशिष्ट्यं वैजात्यम् । उन्मीलितं विशेषकश्च क्रमेणालंकारौ । मग्नं भेदाग्रहात्तदंतर्गतम् । लक्षितानीति । संकुचितत्वादिति भावः । सामान्यरीत्या सामान्यालंकारन्यायेन । एवं च 'वेत्रत्वचा तुल्यरुचां वधूनां कर्णाग्रतोगंडतलागताति ॥ भृंगाः सहेलं यदि नापतिष्यन् कोवेदयिष्यन्नवपंचकानि ' इत्यपि विशेषकोदाहरणं बोध्यम् । यत्त्वनुमानालंकारेणैव गतार्थत्वान्नानयोरलंकारांतरत्वमिति तदयुक्तम् । उदाहृतस्थले भेदविशेषस्फूर्त्योर्विशेषदर्शनहेतुकप्रत्यक्षरूपत्वात् । अथापि स्वकपोलकल्पितपरिभाषयाऽनुमानालंकारतां ब्रूषे तथापि सादृश्यमहिम्ना प्रागनवगतयोः भेदवैजात्ययोस्फुरणात्मना विशेषाकारेण मीलितसामान्यप्रतिद्वंद्विना युक्तमेवालंकारांतरत्वम् । अतद्गुणावज्ञयोरिव विशेषोक्त्यलंकारादित्यलं विस्तरेण । नृत्यदिति । नृत्यं कुर्वतोभर्गस्य हरस्य योऽट्टहासस्तत्प्रसरस्य समूहस्य विस्तारस्य वा सहचरैः सदृशैरित्यर्थः । ईदृक्कीर्तिवच्छुक्लएषकमलाकामुकोनाभिकमलपरिमलस्य प्रौढिं समृद्धिं यदि नासादयिष्यन्नाधारयिष्यदित्यन्वयः । यत्तु तद्गुणस्यात्र निर्बाधकत्वात्कथं तत्प्रतिद्वंद्वित्वमुन्मीलितस्येति तदनुक्तोपालंभरूपत्वादुपेक्ष्यम् । तद्गुणेन भेदानध्यवसायमात्रस्योक्तत्वात् । वाराणसीति । तृतीयलोचनादिचिह्ने साधारणेपि सतीत्यन्वयः । पार्थोर्जुनस्तेन कृतोयः प्रहारस्तेन व्रणोयत्र तादृशमुत्तमांगं शिरः । पूर्वत्र स्वाभाविकगुणसाम्यमिह त्वागंतुकगुणसाम्यमिति भेदः ॥१४७॥ इत्युन्मीलितविशेषकावलंकारौ ॥

किंचिदाकूतसहितं स्याद्गूढोत्तरमुत्तरम् ॥ यत्रासौ वेतसी पांथ तत्रेयं सुतरा सरित् ॥ १४८ ॥

सरित्तरणमार्गं पृच्छंतं प्रति तं कामयमानायाउत्तरमिदम्। वेतसी कुंजे स्वाच्छंद्यमित्याकूतगर्भम्। यथा वा॥ ग्रामेऽस्मिन्प्रस्तरप्राये न किंचित्पांथ विद्यते॥ पयोधरोन्नतिं दृष्ट्वा वस्तुमिच्छसि चेद्वस॥ आस्तरणादिकमर्थयमानं पांथं प्रत्युक्तिरियं स्तनोन्नतिं दृष्ट्वा रंतुमिच्छसि चेद्वस। अविदग्धजनप्रायेऽस्मिन् ग्रामे कश्चिदवगमिष्यतीत्येतादृशं प्रतिबंधकं किंचिदपि नास्तीति हृदयम्। इदमुन्नेयप्रश्नोदाहरणम्। निबद्धप्रश्नोत्तरं यथा॥ कुशलं तस्याजीवति कुशलं पृच्छामि जीवतीत्युक्तम्॥ पुनरपि तदेव कथयसि मृतां नु कथयामि या श्वसिति॥ ईर्ष्यामानानंतरमनुतप्तायानायिकायाः सखीमागतां प्रति तस्याः कुशलमिति नायकस्य प्रश्नः। जीवतीति सख्याउत्तरम्। जीवत्याः कुतः कुशलमिति तदभिप्रायः। अन्यत्पृष्टमन्यदुत्तरमिति नायकस्य पुनः कुशलं पृच्छामीति प्रश्नः। पृष्टस्योत्तरमुक्तमित्यभिप्रायेण जीवतीत्युक्तमिति सख्यावचनम्। सखीवचनस्याभिप्रायोद्घाटनार्थं पुनरपि तदेव कथयसीति नायकस्याक्षेपः। मृतां नु कथयामि या श्वसितीति स्वाभिप्रायोद्घाटनं। सति मरणे खलु तस्याः कुशलं भवति मदागमसमयेपि श्वासेषु संचरत्सु कथं मृतां कथयेयमित्यभिप्रायः॥ १४८॥

किंचिदिति। किंचिदभिप्रायसहितं गूढमुत्तरमुत्तरं नामालंकारः। वेतसो वेतसलता सुखेन तरितुं योग्या सुतरा। ग्रामइति। प्रस्तरप्राये पाषाणबहुले पाषाणतुल्ये च प्रायोबाहुल्यतुल्ययोरिति कोशात्। किंचिदास्तरणादिकं समागमप्रतिबंधकं च। पयोधरोमेघः स्तनश्च। कश्चिदवगमिष्यति ज्ञास्यतीत्येतादृशमित्यादिरूपम्। उन्नेयः कल्प्यः प्रश्नोयेन तादृशस्योत्तरस्य। ईर्ष्यामानेति। ईर्ष्याहेतुकमानेत्यर्थः। अनुतप्तायाः पश्चात्तापयुतायाः॥ १४८॥

प्रश्नोत्तरांतराभिन्नमुत्तरं चित्रमुच्यते ॥ केदा
रपोषणरताः के खेटाः किं चलं वयः ॥ १४९ ॥

अत्र केदारपोषणरताइति प्रश्नाभिन्नमुत्तरं के खेटाः किं च
लमिति प्रश्नद्वयस्य वयइत्येकमुत्तरम् । उदाहरणांतराणि वि
दग्धमुखमंडने द्रष्टव्यानि ॥ १४९ ॥

प्रश्नोत्तरेति । प्रश्नश्च उत्तरांतरं च प्रश्नोत्तरांतरे ताभ्यामभिन्नमुत्तरं चित्रमित्यु
च्यतइत्यर्थः । केदारेति । के दाराणां पोषणे रताः के इति प्रश्नः केदारस्य क्षेत्र
स्य पोषणे रताइति तदेवोत्तरम् । के खेटाः खे आकाशे अटंतीति प्रश्नस्य यदुत्त
रं वयः पक्षिणइति तत्किं चलमिति प्रश्नस्य यदुत्तरांतरं वयस्तारुण्यादीनि तेना
भिन्नम् ॥ १४९ ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायां उत्तरमलंकारः ॥

सूक्ष्मं पराशयाभिज्ञे तरसाकूतचेष्टितम् ॥ मयि प
श्यति सा केशैः सीमंतमणिमावृणोत् ॥ १५० ॥

कामुकस्यावलोकनेन संकेतकालप्रश्नभावं ज्ञातवत्याश्चेष्टेयम् ।
अस्तं गते सूर्ये संकेतकालइत्याकूतम् । यथा वा ॥ संकेतका
लमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया ॥ आसीन्नेत्रार्पिताकूतं ली
लापद्मं निमीलितम् ॥ १५० ॥

सूक्ष्ममिति । पराशयाभिज्ञस्येतरस्मिन्परविषये साभिप्रायं चेष्टितं सूक्ष्मालंकारः ।
पराशयाभिज्ञश्चासावितरश्च तस्य साकूतचेष्टितमर्थात्परविषयइति चार्थः । संकेते
ति । संकेतकाले मनोयस्य तज्जिज्ञासुमिति यावत् । विटं जारं । नेत्राभ्यामर्पितमा
कूतं यस्मिन् तादृशं लीलासंबंधि पद्मं नेत्रेत्यादि क्रियाविशेषणं वा ॥ १५० ॥ इ
ति सूक्ष्ममलंकारः ॥

पिहितं परवृत्तांतज्ञातुः साकूतचेष्टितम् ॥ प्रिये
गृहागते प्रातः कांता तल्पमकल्पयत् ॥ १५१ ॥

रात्रौ सपत्नीगृहे जागरणेन श्रांतोसीति तल्पकल्पनाकूतम्। यथा वा ॥ वक्रस्यंदिस्वेदबिंदुप्रबंधैर्दृष्ट्वा भिन्नं कुंकुमं कापि कंठे। पुंस्त्वं तन्व्या व्यंजयंती वयस्या स्मित्वा पाणौ खड्गरेखां लिलेख ॥ अत्र स्वेदानुमितपुरुषायितं पुरुषोचितखड्गलेखनेन प्रकाशितम् ॥ १५१ ॥

पिहितमिति लक्ष्यनिर्देशः। तल्पं शयनम्। वक्रेति। वक्रे प्रस्रवणशीलानां स्वेदबिंदूनां प्रबंधैर्धाराभिः कंठे भिन्नं लग्नं कुंकुमं दृष्ट्वा कापि वयस्या सखी स्मित्वा स्मितं कृत्वा पुंस्त्वं व्यंजयंती सती तन्व्याः पाणौ खड्गलेखां लिलेखेत्यन्वयः। सूक्ष्मालंकारे पराभिप्रायमवगत्य साकूतचेष्टितेनोत्तरसमर्पणम्। पिहितालंकारे तु गूढं परवृत्तांतं ज्ञात्वा साकूतचेष्टया तत्प्रकाशनमिति भेदोबोध्यः ॥ १५१ ॥इत्यलंकारचंद्रिकायां पिहितमलंकारः ॥

व्याजोक्तिरन्यहेतूक्त्या यदाकारस्य गोपनम् ॥ सखि पश्य गृहारामपरागैरस्मि धूसरा ॥ १५२ ॥

अत्र चौर्यरतकृतसंकेतभूपृष्ठलुंठनलग्नधूलिजालस्य गोपनम्। यथा वा ॥ कस्य वा न भवेद्रोषः प्रियाया सव्रणेधरे ॥ सभृंगं पद्ममाघ्रासीर्वारितापि मयाधुना ॥ उपपतिना खंडिताधरायानायिकायाः सकाशमागच्छंतं प्रियमपश्यंत्येव सख्या नायिकां प्रति हितोपदेशव्याजेन तं प्रति नायिकापराधगोपनम्। छेकान्हुतेरस्याश्चायं विशेषः। तस्यां वचनस्यान्यथा नयनेनापन्हवः। अस्यामाकारस्य हेत्वंतरवर्णनेन गोपनमिति॥ लक्षणे लक्ष्यनाम्नि चोक्तिग्रहणमाकारस्य गोपनार्थं हेत्वंतरप्रत्यायकव्यापारमात्रोपलक्षणम् ॥–

व्याजोक्तिरिति लक्ष्यनिर्देशः। चौर्यरते कृतं यत्संकेतभूतभूमिपृष्ठलुंठनमित्यन्वयः। उपपतिना जारेण। तस्यां छेकापन्हुतौ ॥–

ततश्च 'आयांतमालोक्य हरिं प्रतोल्यामाल्याः पुरस्तादनुराग मेका ॥ रोमांचकंपादिभिरुच्यमानं भामा जुगूह प्रणमंत्यथैनं इत्यात्रापि व्याजोक्तिरेव । तत्र ह्यनुरागकृतस्य रोमांचाद्या कारस्य भक्तिरूपहेत्वंतरप्रत्यायकेन प्रणामेन गोपनं कृतं सू क्ष्मपिहितालंकारयोरपि चेष्टितग्रहणमुक्तिसाधारणव्यापारमा त्रोपलक्षणम् । ततश्च 'नलिनीदले बलाका मरकतपात्रइव दृश्य ते शुक्तिः ॥ इति मम संकेतभुवि ज्ञात्वा भावं तदाब्रवीदा ली'इत्यादिष्वपि सूक्ष्मालंकारः प्रसरति । अत्र श्लोके ताव त्किमावयोः संकेतस्थानं भविष्यतीति प्रश्नाशयं सूचयति कामुके तदभिज्ञायाविदग्धया तदा सखीं प्रति साकूतमुक्त मिति सूक्ष्मालंकारोभवति । यतोत्र बलाकायामरकतपात्रप्र तिष्ठितशुक्त्युपमया तस्यानिश्चलत्वेनाश्वस्तत्वं तेन तस्य प्र देशस्य निर्जनत्वं तेन तदेवावयोः संकेतस्थानमिति कामुकं प्रति सूचनं लक्ष्यते । न चात्र ध्वनिराशंकनीयः।दूरे व्यज्यमा नस्यापि संकेतस्थानप्रश्नोत्तरस्य स्वोक्त्यैवाविष्कृतत्वात् ॥

आयांतमिति । प्रतोल्यां रथ्यायां । एका काचिद्भामा वनिता सख्याः पुर स्ताद्रोमांचकंपादिभिरनुभावैर्व्यज्यमानमनुरागमेनं हरिं प्रणमंती सती जुगूह गो पितवतीत्यन्वयः । लक्ष्यते व्यज्यते ॥–

एवं पिहितालंकारेप्युदाहार्यम् । इदं चान्यदत्रावधेयम् । यत्रासौ वेतसी पांथेत्यादिषु गूढोत्तरसूक्ष्मपिहितव्याजोक्त्युदाहरणेषु भावोन स्वोक्त्याविष्कृतः किंतु वस्तुसौंदर्यबलाद्वक्तृबोद्धव्य विशेषविशेषिताद्गम्यः । तत्रैव वस्तुतोनालंकारत्वं ध्वनिभावा स्पदत्वात् । प्राचीनैः स्वोक्त्याविष्करणे सत्यलंकारास्पदता स्तीत्युदाहृतत्वादस्माभिरप्युदाहृतानि । शक्यंहि'यत्रासौ वेत

सी पांथ तत्रेयं सुतरा सरित् ॥ इति पृच्छंतमध्वानं कामिन्याह ससूचनं ' इत्याद्यर्थांतरकल्पनया भावाविष्करणमित्यतः प्राक् येषु लिखितोदाहरणेषु संकेतकालमनसं पुंस्त्वं तन्व्या व्यंजयंती भामा जुगूहेति भावाविष्करणमस्ति तेष्वेव तत्तदलंकारइति ॥ १५२ ॥

एवमिति । सूक्ष्मालंकारवदुक्तिरूपव्यापारवर्णनमित्यर्थः । उदाहर्तव्यमिति । यथा वक्रस्यंदीति पद्यएव आली बालां सस्मितं प्राह मंदं मुग्धाक्षि त्वामद्य पश्यामि नाथमित्युत्तरार्धनिर्माणे नाथमित्युक्त्या प्रकाशनमिति बोध्यम् । वस्तुसौंदर्येति । वेतसी निकुंजरूपवस्तुसौंदर्येत्यर्थः । ध्वनिभावास्पदत्वात्ध्वनित्वाश्रयत्वात् । उपसंहरति अतइति । येष्वित्यस्य भावाविष्करणमस्तीत्यनेनान्वयः ॥ १५२ ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायां व्याजोक्तिः ॥

गूढोक्तिरन्योद्देश्यं चेद्यदन्यं प्रति कथ्यते । वृषापेहि परक्षेत्रादायाति क्षेत्ररक्षकः ॥ १५३ ॥

यं प्रति किंचिद्वक्तव्यं तत्तटस्थैर्माज्ञायीति तदेव तदन्यं कंचित्प्रति श्लेषेणोच्यते चेत्सा गूढोक्तिः । वृषेत्याद्युदाहरणम् । परकलत्रं भुंजानं कामुकं प्रति वक्तव्यं परक्षेत्रे सस्यानि भक्षयंतं कंचिदुक्षाणं समीपे चरंतं निर्दिश्य कथ्यते । नेयमप्रस्तुतप्रशंसा । कार्यकारणादिव्यंग्यत्वाभावात् । नापि श्लेषमात्रमप्रकृतार्थस्य प्रकृतार्थान्वयित्वेनाविवक्षितत्वात् । तस्य केवलमितरवंचनार्थं निर्दिष्टतया विच्छित्तिविशेषसद्भावात् ॥--

गूढोक्तिरिति । यदन्योद्देश्यकं वाक्यं तत्तदन्यं प्रति कथ्यते चेद्गूढोक्तिरलंकारः । क्षेत्रं सस्यादेः कलत्रं च । अपेहि दूरीभव । अविवक्षितत्वादिति । अयं भावः । प्रकृताप्रकृतश्लेषेऽसावुदयमारूढइत्यादावप्रकृतार्थस्य प्रकृतार्थोपमानतयान्वयः । स्वीक्रियते सर्वथैव प्रकृतासंबद्धस्याप्रकृतार्थस्य कथनेऽसम्बंधार्थाभिधायकत्वापत्तेरतः प्रकृतेपि श्लेषवादिनाऽप्रकृतस्य प्रकृतसंबंधोवाच्यः सच न संभव

ति विवक्षाविरहादिति । कुतस्तर्ह्यप्रकृतार्थकथनं तत्राह तस्येति । अप्रकृतार्थस्येत्यर्थः । ननु तादृशविवक्षाविरहेपि नानार्थविन्यासमात्रेणास्तु श्लेषएवेत्याशंक्याह विच्छित्तिविशेषेति । तथा च श्लेषसत्त्वेपि विच्छित्तिविशेषाद्गूढोक्तिरवश्यमंगीकार्येत्याशयः । अतएव श्लेषमात्रमिति तन्मात्रनिराकरणमेवोपक्रांतं न तु श्लेषनिराकरणमिति ॥–

यथा वा ॥ नाथोमे विपणिं गतोन गणयत्येषा सपत्नी च मां त्यक्त्वा मामिह पुष्पिणीति गुरवः प्रासागृहाभ्यंतरम् ॥ शय्यामात्रसहायिनीं परिजनः श्रान्तोन मां सेवते स्वामिन्नागमलालनीयरजनीं लक्ष्मीपते रक्ष मां ॥ अत्र लक्ष्मीपतिनाम्नोजारस्यागमनं प्रार्थयमानायास्तटस्थवंचनाय भगवंतं प्रत्याक्रोशस्य प्रत्यायनम् ॥ १५३ ॥

नाथइति । विपणिः पण्यवीथिका । पुष्पिणी रजस्वला । आगमेन वेदेन लालनीयः स्तुत्यआगमनेन लालनीयश्च । रजनीं व्याप्येत्यत्यंतसंयोगे द्वितीया ॥ १५३ ॥ इति गूढोक्तिः ॥

विवृतोक्तिः श्लिष्टगुप्तं कविनाऽऽविष्कृतं यदि ॥
वृषापेहि परक्षेत्रादिति वक्ति ससूचनम् ॥ १५४ ॥

श्लिष्टगुप्तं वस्तु यथाकथंचित्कविनाऽऽविष्कृतं चेद्विवृतोक्तिः वृषापेहीत्युदाहरणे पूर्ववद्गुप्तं वस्तु ससूचनमिति कविनाविष्कृतम् । यथा वा ॥ वत्से मागाविषादं श्वसनमुरुजवं संत्यजोर्ध्वप्रवृत्तं कंपः कोवा गुरुस्ते किमिह बलभिदा जृंभितेनात्र याहि ॥ प्रत्याख्यानं सुराणामिति भयशमनच्छद्मना कारयित्वा यस्मै लक्ष्मीमदाद्वः सदहतु दुरितं मंथमुग्धः पयोधिः ॥ इदं परवंचनाय गुप्ताविष्करणम् ॥––

श्लिष्टगुप्तमिति । श्लिष्टेत्युपलक्षणम् । अर्थशक्तिमूलगुप्तस्यापि गच्छाम्यच्यु

तेत्यादौ संग्राह्यत्वात् । वत्सेइति । वत्से लक्ष्मि विषादं खेदं हरं च उरुजवं महावेगं उर्ध्वं प्रवृत्तं श्वसनं श्वासं पवनं च संत्यज कं जलं पातीति तथा वरुणः कम्पश्च गुरुर्महान् बृहस्पतिश्च बलं प्रसिद्धं तद्भिदा नाशकेन बलाख्यदैत्यनाशकेनेंद्रेण च अत्र श्रीकृष्णसन्निधौ याहि इति प्रकारेण भयनिवारणव्याजेन सुराणां प्रत्याख्यानं वर्जनं कारयित्वा मंथोमन्थनं तेन मुग्धः पयोधिर्यस्मै लक्ष्मी मदात्सवोदुरितं दहत्वित्यन्वयः । परेति । परवंचनाय गुप्तस्य आविष्करणमित्यर्थः ॥

त्रपागुप्ताविष्करणं यथा ॥ दृष्ट्या केशव गोपरागहृतया किंचिन्न दृष्टं मया तेनेह स्खलितास्मि नाथ पतितां किन्नाम नालंबसे ॥ एकस्त्वं विषमेषुखिन्नमनसां सर्वाबलानां गतिर्गोप्यैवं गदितः सलेशमवताद्गोष्ठे हरिर्वश्चिरम् ॥ अत्र कृष्णस्य पुरतोविषमे परिस्खलनमभिहितवत्यास्तं कामयमानायागोपिकायावचने विषमपथि स्खलनपतनत्राणसंप्रार्थनरूपेण झटिति प्रतीयमानेनार्थेन गुप्तं विवक्षितमर्थांतरं सलेशं ससूचनमित्यत्रेनाविष्कृतम् । एवं नैषधादिषु चेतोनलं कामयते मदीयमिति दमयंतीवाक्यादिकमप्युदाहरणम् । इदं शब्दशक्तिक्रोडीकृतगुप्ताविष्करणम् ॥ --

त्रपेति । लज्जया गुप्तस्येत्यर्थः । दृष्ट्येति । गोपे त्वयि योरागआसक्तिस्तद्धतयाऽपहृतया गवां परागैर्धूलिभिर्व्याप्तया च गोपेति संबोधनं वा किंचित्समविषमं युक्तायुक्तं च इह त्वयि भूमौ च पत्युर्भावः पतिता तां पतनं प्राप्तां च । विषमेषुः पंचशरस्तेन खिन्नमनसां विषमेषु संकटेषु खिन्नमनसां च । अबलानां स्त्रीणां बलरहितानां च सलेशं ससूचनं गोष्ठं गोस्थानम् । चेतोनलमिति । लंकां न अयते न गच्छतीत्यर्थे नलं कामयते इच्छतीत्यर्थोगुप्तः तदाविष्करणं च न्हीणा हृष्टा चेत्यनेनेति बोध्यम् । शब्दशक्तीति शब्दश्लेषवशेनेत्यर्थः । क्रोडीकृतः संगृहीतः ॥ –

अर्थशक्तिमूलगुप्तार्थाविष्करणं यथा ॥ गच्छाम्यच्युतदर्शनेन

भवतः किं तृप्तिरुत्पद्यते किंचैवं विजनस्थयोर्हतजनः संभावयत्यन्यथा ॥ इत्यामंत्रणभंगिसूचितवृथाऽवस्थानखेदालसामाश्लिष्यन् पुलकोत्कराचिततनुर्गोपीं हरिः पातु वः ॥ अत्र गच्छाम्यच्युतेत्यामंत्रणेन त्वया रंतुं कामेच्छया स्थितं न त्वलब्धमित्यर्थशक्तिलभ्यं वस्तु तृतीयपादेनाविष्कृतम् । सर्वमेतत्कविनिबद्धवक्तृगुप्ताविष्करणोदाहरणम् । कविगुप्ताविष्करणं यथा ॥ सुभ्रु त्वं कुपितेत्यपास्तमशनं त्यक्ताः कथायोषितां दूरादेव विवर्जिताः सुरभयः स्रग्गंधधूपादयः ॥ कोपं रागिणि मुंच मय्यवनते दृष्टे प्रसीदाधुना सत्यं त्वद्विरहाद्भवंति दयिते सर्वा ममांधा दिशः ॥ अत्र तावदीर्ष्यामानकलुषितदयिताप्रसादनव्यापारविधिः प्रतीयते । दृष्टिरोगार्त्तस्य दृष्टिं प्रत्याक्रोशोविवक्षितार्थः सच दृष्टेइत्यस्य पदस्य लुप्तोच्चारणेन संबुद्धिरूपतामवगमय्याविष्कृतः । कविनिबद्धवक्तृगुप्तं परवंचनार्थं कविगुप्तं स्वप्रौढिकथनार्थमिति भेदः ॥ १५४ ॥

गच्छामीति । अच्युत मद्विषये अस्खलितेति गुप्तोर्थः । चिरकालं त्वद्दर्शनेनापि न तृप्तिरित्यर्थेन दर्शनेन न तृप्तिरपितु संभोगेनेत्यर्थोगुप्तः । विजनस्थयोरेकांतगतयोः । हतश्चासौ जनः अन्यथा रत्यर्थं स्थिताविति संभावयति । तेन द्वयोरकीर्तिर्जातैव वृथैवात्मानं वंचयावइति गुप्तार्थः । आमंत्रणस्याच्युतेत्यादेर्भंग्या रचनया सूचितोयोवृथावस्थानखेदस्तेनालसाम् । कविनिबद्धेति । कविनिबद्धेन वक्त्रा गुप्तस्येत्यर्थः । सुभ्रु त्वमिति शोभनभ्रूर्दयितादृष्टिश्च तयोः संबोधनम् । कोपोरोषोविकारश्च । रागिण्यनुरागिणीति । अवनते नम्रे इति च मयीत्यस्य विशेषणम् । पक्षे रागिणि रक्तिमशीले नम्रे इति दृक्संबोधनम् । एवं दृष्टेइत्यपि । उच्चारणेनेति । स्वरविशेषसहकृतोच्चारणेनेत्यर्थः ॥ १५४ ॥ इति विवृतोक्तिः॥

युक्तिः परातिसंधानं क्रियया मर्मगुप्तये ॥ त्वामालिखंती दृष्ट्वान्यं धनुः पौष्पं करेलिखत् ॥ १५५ ॥

अत्र पुष्पचापलेखनक्रिययामन्मथोमया लिखितइति भ्रान्त्युत्पादनेन स्वानुरागरूपमर्मगोपनाय परवंचनं विवक्षितम् । यथा वा ॥ दंपत्योर्निशि जल्पतोर्गृहशुकेनाकर्णितं यद्वचस्तत्प्रातर्गुरुसन्निधौ निगदतस्तस्यातिमात्रं वधूः । कर्णालंबितपद्मरागशकलं विन्यस्य चंचूपुटे व्रीडार्ता विदधाति दाडिमफलव्याजेन वाग्बंधनम् ॥ अत्र शुकवाङ्मुद्रणया तन्मुखेन स्वकीयरहस्यवचनशुश्रूषुजनवंचनं कृतम् । व्याजोक्तावाकारगोपनं युक्तौ तदन्यगोपनमिति भेदः । यद्वा व्याजोक्तावुक्त्या गोपनमिह तु क्रियया गोपनमिति भेदः । एवं च आयांतमालोक्य हरिं प्रतोल्यामितिश्लोकेपि युक्तिरेव ॥ १५५ ॥

युक्तिरिति । स्वस्य मर्मगोपनाय क्रियया यत्परस्यातिसंधानं वंचनं सा युक्तिरलंकारः । त्वामिति । नायकं प्रति दूतीवचनं पुष्पस्येदं पौष्पम् । दंपत्योरिति । तस्य शुकस्य अतिमात्रमत्यर्थं निगदतइति संबंधः । फलशब्दोबीजपरः । गोपनीयविषयभेदस्य विच्छित्तिभेदाप्रयोजकत्वादाह यद्वेति । नन्वेवं सत्यायांतमालोक्येत्यादौ व्याजोक्तिरेवेति प्रागुक्तं विरुध्येतेत्याशंक्याह एवंचेति । यद्वेति । पक्षांगीकारे चेत्यर्थः । एवं च पूर्वग्रंथआद्यपक्षाभिप्रायेणेति भावः ॥ १५५ ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायां युक्तिः ॥

लोकप्रवादानुकृतिर्लोकोक्तिरिति भण्यते ॥ सहस्व कतिचिन्मासान्मीलयित्वा विलोचने ॥ १५६ ॥

अत्र लोचने मीलयित्वेति लोकवादानुकृतिः । यथा वा ॥ मदीये वरदराजस्तवे । नामैव ते वरद वांछितदातृभावं व्याख्यात्यतोन वहसे वरदानमुद्राम् ॥ विश्वप्रसिद्धतरविप्रकुलप्रसूतेर्यज्ञोपवीतवहनं हि न खल्वपेक्ष्यम् ॥ अत्रोत्तरार्द्धे लोकवादानुकारः ॥ १५६ ॥

लोकेति । अनुकृतिरनुकरणम् । सहस्वेति । अर्थादिरहं मासानभिव्याप्ये त्यर्थः । नामैवेति हे वरद तव नामैव वांछितदातृत्वमाख्याति कथयत्यतस्त्वं व रदानमुद्रामितरदैवतवन्न धारयसि । यतोविश्वप्रसिद्धतरे विप्रकुले प्रसूतिरुत्पत्ति र्यस्य तादृशस्येत्यर्थः ॥ १५६ ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायां लोकोक्तिः ॥

छेकोक्तिर्यदि लोकोक्तेः स्यादर्थांतरगर्भिता ॥ भु
जंगएव जानीते भुजंगचरणं सखे ॥ १५७ ॥

केनचित्कस्यचिद्वृत्तांतपृष्टस्य समीपस्थमन्यं निर्दिश्याय मेव तस्य वृत्तातं जानातीत्युक्तवतोयमहेः पादानहिरेव जा नातीति लोकवादानुकारः । अत्र सचायं च लोकविदिते ध नार्जनादिव्यापारे सहचारिणाविति विदितविषयतया लोको क्त्यनुवादस्य प्रयोजने स्थिते रहस्येप्यनंगव्यापारे तस्यायं सहचरइति मर्मोद्घाटनमपि तेन गर्भीकृतम् । यथा वा ॥ म लयमरुतां व्राताद्याताविकासितमल्लिकापरिमलभरोभग्नोग्रीष्म स्त्वमुत्सहसे यदि ॥ घन घटय तं त्वन्निःस्नेहं यएव निवर्त ते प्रभवति गवां किन्नश्छिन्नं सएव धनंजयः ॥ अत्र धन लिप्सया प्रोषितांगनासखीवचने यएव गवां निवर्तने प्रभवति सएव धनंजयइत्यान्ध्रजातिप्रसिद्धलोकवादानुकारः । अत्राति सौंदर्यशालिनीमिमामपहाय धनलिप्सया प्रस्थितोरसानभिज्ञ त्वाद्गोप्रायएव । तस्य निवर्तकस्तु धनस्य जेता धनेनाकृष्ट स्य तद्विमुखीकरणेन प्रत्याक्षेपकत्वादित्यर्थांतरमपि गर्भित म् ॥ १५७ ॥

छेकोक्तिरितिलक्ष्यनिर्देशः । अर्थांतरगर्भिता अर्थांतरव्यंजकता । समीपस्थं यद्वृत्तांतः पृष्टस्तत्समीपस्थम् । सचायं चेति । पृच्छ्यमानवृत्तांतस्तत्समीपस्थश्चेत्यर्थः । तेन लोकोक्त्यनुवादेन मलयेति । व्राताः समूहाः । यातागताः । विकासिनां म

ल्लिकाकुसुमानां परिमलस्य भरोयस्मिन् तादृशोग्रीष्मोभग्नोनष्टः । हे घन त्वं य द्युत्सहसे उत्साहवान् भवसि तदा तं निःस्नेहं नायकं घटयाऽनया सह संयोजय गवां निवर्त्तने परापहृतानां व्यावर्तने यएव प्रभवति सएव धनंजयोऽर्जुनइत्यन्वयः । लिप्सया प्रोषितस्य यांगना तत्सखीवचनइति संबंधः । आंध्रस्तैलंगः । इमां मत्सखीं । गोप्रायोगोतुल्यः ॥ १५७ ॥ इति छेकोक्तिः ॥

वक्रोक्तिः श्लेषकाकुभ्यामपरार्थप्रकल्पनम् ॥ मुंचमानं दिनं प्राप्तं नेह नंदी हरांतिके ॥ १५८ ॥

अत्र मानं मुंच प्रयाता रात्रिरित्याशयेनोक्तायां वाचि नंदिनं प्राप्तं मा मुंचेत्यर्थांतरं श्लेषेण परिकल्पितम् । यथा वा ॥ अहो केनेदृशी बुद्धिर्दारुणा तव निर्मिता ॥ त्रिगुणा श्रूयते बुद्धिर्न तु दारुमयी क्वचित् ॥ इदमविकृतश्लेषोक्तेरुदाहरणम् । विकृतश्लेषवक्रोक्तेर्यथा ॥ भवित्री रंभोरु त्रिदशवदनग्लानिरधुना सते रामस्थाता न युधि पुरतोलक्ष्मणसखः ॥ इयं यास्यत्युच्चैर्विपदमधुना वानरचमूर्लघिष्ठेदं षष्ठाक्षरपरविलोपात्पठ पुनः ॥ सर्वमिदं शब्दश्लेषमूलायावक्रोक्तेरुदाहरणम् । अर्थश्लेषमूलायावक्रोक्तेर्यथा ॥ भिक्षार्थी सक्व यातः सुतनु बलिमखे ताण्डवं क्वाद्य भद्रे मन्ये वृंदावनान्ते क्वनु समृगशिशुर्नैव जाने वराहम् ॥ बाले कच्चिन्न दृष्टोजरठवृषपतिर्गोपएवास्य वेत्ता लीलासंलापइत्थं जलनिधिहिमवत्कन्ययोस्त्रायतां नः ॥ काक्वा यथा ॥ असमालोच्य कोपस्तेनोचितोयमितीरिता ॥ नैवोचितोयमिति तं ताडयामास मालया ॥ अत्र नैवोचितइति काकुस्वरविकारेणोचितएवेत्यर्थांतरकल्पनम् ॥ १५८ ॥

वक्रोक्तिरिति । काकुर्ध्वनेर्विकारः । अपरार्थस्याभिप्रेतादर्थादर्थांतरस्य । नंदी हरस्य गणविशेषः । दारुणा क्रूरेत्यभिप्रेतं काष्ठेनेति कल्पनं विकृतत्वं च क

स्यचिद्वर्णस्यावापोद्वापाभ्याम् । भवित्रीति । सीतां प्रति रावणोक्तिः पादत्रयं च तुर्थस्तं प्रति सीतायाः । ते तव पतिः सरामोयुधि संग्रामे पुरतोऽग्रतोन स्थाता स्थास्यतीत्यर्थः । अतिशयेन लघुर्लघिष्ठस्तत्संबोधनम् । इदं पादत्रयं षष्ठाक्षरा त्पराणां सप्तमानां त्रिनवीतिवर्णानां विलोपोयत्र तादृशं पुनः पठेत्यर्थः । शब्दश्लेषेति । शब्दस्य परिवृत्त्यसहत्वादिति भावः । भिक्षेति । जलनिधिश्च हिमवांश्च तत्कन्ययोर्लक्ष्मीपार्वत्योः क्रमेण इत्थं लीलया संलापोमिथोभाषणं नोस्मान् त्रायतामित्यन्वयः । इत्थं कीदृक् तदाह भिक्षार्थीति । हरमभिप्रेत्य लक्ष्म्यावाक्यं बलेर्दैत्यस्य मखे यज्ञे इति वामनाभिप्रायं पार्वत्याः । भद्रे शोभने तांडवं नित्यमद्य क वर्त्ततइति लक्ष्मीप्रश्नस्योत्तरं वृंदावनस्यांते मध्ये इति श्रीकृष्णाभिप्रायं । मृगशिशुर्महादेवेन करे धृतः । परशुमृगवराभीतिहस्तं प्रसन्नमिति ध्यानश्रवणात् । इदं लक्ष्म्यावाक्यं नैवेति पार्वत्याः । मृगः पशौ कुरंगे चेति विश्वः । कच्चिदिति प्रश्ने । जरठोजीर्णः वृषपतिर्वृषश्रेष्ठइति हरवृषभाभिप्रायं लक्ष्मीवाक्यं गोपोगवां पालकइति कृष्णाभिप्रायमुत्तरमिति । अत्र भिक्षादिपदानां परिवृत्तिसहत्वादर्थश्लेषमूलत्वम् । असमालोच्येति । अविचार्येत्यर्थः मालया पुष्पमालया ॥ १५८ ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायां वक्रोक्तिः ॥

स्वभावोक्तिः स्वभावस्य जात्यादिस्थस्य वर्णनम् ॥
कुरंगैरुत्तरंगाक्षैः स्तब्धकर्णैरुदीक्ष्यते ॥ १५९ ॥

यथा वा ॥ तौ सम्मुखप्रचलितौ सविधे गुरूणां मार्गप्रदानर भसस्खलितावधानौ ॥ पार्श्वोपसर्पणमुभावपि भिन्नदिक्कं कृत्वा मुहुर्मुहुरुपासरतां सलज्जम् ॥ १५९ ॥

स्वभावोक्तिरिति लक्ष्यनिर्देशः । जात्यादिस्थस्य जात्यादिसंबंधिनः । आदिपदेन क्रियादिपरिग्रहः । उत्तरंगाणि तरंगायमाणान्यक्षीणि येषां तैः । ताविति । तौ प्रकांतौ वधूवरौ गुरूणां समीपे अन्योन्याभिमुखं प्रचलितौ परस्परस्य मार्गप्रदाने योरभसोवेगस्तेन स्खलितं भ्रष्टमवधानं सावधानत्वं ययोस्तादृशावुभावपि भिन्नदिक्कं वामदक्षिणरूपदिक्संबंधि परस्परपार्श्वभागोपसर्पणं मुहुर्मुहुः कृत्वा सलज्जं यथा स्यात्तथोपसरतां उपसर्पणं चक्रतुरित्यर्थः । पूर्वोदाहरणे कुरंगजातिस्वभाववर्णनमत्र सलज्जक्रियास्वभाववर्णनमिति भेदः ॥ १५९ ॥ इति स्वभावोक्तिः ॥

भाविकं भूतभाव्यार्थसाक्षात्कारस्य वर्णनम् ॥
अहं विलोकयेऽद्यापि युध्यंतेत्र सुरासुराः ॥ १६०॥

स्थानभीषणत्वोद्भावनपरमिदम् ॥ यथा वा ॥ अद्यापि तिष्ठति दृशोरिदमुत्तरीयं धर्तुं पुरस्तनतटात्पतितं प्रवृत्ते ॥ वाचं निशम्य नयनं नयनं ममेति किंचित्तदा यदकरोत्स्मितमायताक्षी ॥ १६० ॥

भाविकमिति लक्ष्यनिर्देशः । अद्यापीति । मम नयनं नयनमिति तस्यावाचं निशम्य स्तनतटात्पतितमुत्तरीयं धर्तुं पुरः प्रवृत्ते मयि सति तदा आयताक्षी यत्किंचित्स्मितमकरोत् । इदमद्यापि मम दृशोः पुरस्तिष्ठतीत्यन्वयः। अत्र नयनपदेन स्ववाचकत्वरूपशक्यसंबंधेन नेत्रपदं लक्ष्यते तस्माच्च वस्त्रप्रतीतिः । किंवा स्ववाचकवाच्यत्वरूपशक्यसंबंधेन वस्त्रमेव लक्षयतीति वचोवाणैरित्यादिवल्लक्षितलक्षणा वा बोध्या। नेत्रं पथि गुणे वस्त्रइति विश्वः ॥ १६० ॥ इति भाविकम् ॥

उदात्तमृद्धेश्चरितं श्लाघ्यं चान्योपलक्षणम् ॥ सानौ यस्याभवद्युद्धं तद्धूर्जटिकिरीटिनोः ॥ १६१ ॥

इदं श्लाघ्यचरितस्यान्यांगत्वे उदाहरणम् । ऋध्युदाहरणं यथा ॥ रत्नस्तंभेषु संक्रांतैः प्रतिबिंबशतैर्वृतः ॥ ज्ञातोलंकेश्वरः कृच्छ्रादांजनेयेन तत्त्वतः ॥ १६१ ॥

उदात्तमिति । ऋद्धेः समृद्धेश्चरितमुदात्तमलंकारः । तथा श्लाघ्यं चरितम् । अन्यस्योपलक्षणमंगं चेत्तदपि तथा । सानौ शिखरे यस्य पर्वतस्य । किरीटी अर्जुनः । कृच्छ्रात्कष्टात् । आंजनेयेन हनूमता ॥ १६१ ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायां उदात्तम् ॥

अत्युक्तिरद्भुतातथ्यशौर्यौदार्यादिवर्णनम् ॥ त्वयि दातरि राजेंद्र याचकाः कल्पशाखिनः ॥ १६२ ॥

इयमौदार्यात्युक्तिः । शौर्यात्युक्तिर्यथा ॥ राजन्सप्ताप्यकूपारास्त्वत्प्रतापाग्निशोषिताः ॥ पुनस्त्वद्वैरिवनिताबाष्पपूरेण पूरिताः।

संपदत्युक्तावुदात्तालंकारः । शौर्यात्युक्तावत्युक्त्यलंकारइति भेदमाहुः। अनयोरनवद्यांगिस्तनयोर्जृंभमाणयोः ॥ अवकाशो न पर्याप्तस्तव बाहुलतांतरे ॥ अल्पं निर्मितमाकाशमनालो च्यैव वेधसा ॥ इदमेवंविधं भावि भवत्याः स्तनमंडलम् ॥ इतिसदसदुक्तितारतम्येनातिशयात्युक्त्योर्भेदः ॥ १६२ ॥

अत्युक्तिरिति लक्ष्यनिर्देशः। अद्भुतं च तदतथ्यं मिथ्यारूपम्। अकूपाराः समुद्राः। आहुरिति। स्वमते तु तथ्यत्वातथ्यत्वाभ्यां भेदइति भावः। अतथ्ये अद्भुतस्य विशे षणस्य कृत्यं दर्शयति । अनयोरित्यादि । एतत्पद्यं योगेप्ययोगोऽसंबंधातिशयो क्तिरित्यत्र प्रागुदाहृतम् । असदुक्तितारतम्येनेति। अनयोरित्यत्रासदुक्तिमात्रम् । अल्पमिति पद्ये त्वत्यंतासदुक्तिरिति तारतम्येनेत्यर्थः। तथा चाद्भुतेति विशेषणादत्यंता तथ्यरूपत्वलाभान्नातिशयोक्तावतिव्याप्तिरिति भावः। अतएवानयोरिति पद्यानंतरं दं डिनोक्तं 'इति संभाव्यमेवैतद्विशेषाख्यानसंस्कृतम्' इति । एवं ' लोकातीतइवात्यर्थ मध्यारोप्य विवक्षितः ॥ योर्थस्तेनातितुष्यंति विदग्धानेतरे यथा ' इत्युक्त्वाअल्पं निर्मितमित्याद्युदाहृत्य इदमत्युक्तिरित्युक्तमितिच ॥ १६२ ॥ इत्यलंकारचंद्रिकाया मत्युक्तिः ॥

निरुक्तिर्योगतोनाम्नामन्यार्थत्वप्रकल्पनम् ॥ ईदृ
शैश्चरितैर्जाने सत्यं दोषाकरोभवान् ॥ १६३ ॥

यथा वा ॥ पुरा कवीनां गणनाप्रसंगे कनिष्ठिकाधिष्ठितका लिदासा ॥ अद्यापि तत्तुल्यकवेरभावादनामिका सार्थवती बभूव ॥ १६३ ॥

निरुक्तिरितिलक्ष्यम्। योगवशान्नाम्नामर्थविशेषाभिधायिनामर्थांतरोपवर्णनमिति लक्षणम्। ईदृशैरिति। चंद्रं प्रति विरहिण्याउक्तिः। ईदृशैर्जनसंतापनरूपैः दोषायारा त्रेः कर्ता दोषाणामाकरश्च । पुरेति । कनिष्ठिकांगुलिविशेषः अधिष्ठितः कालिदा सोयस्यां सा अंगुलिविशेषरूपा। अर्थवती न विद्यते कविनाम यस्यां सेत्यन्वर्थनाम वती ॥ १६३ ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायां निरुक्तिः

प्रतिषेधः प्रसिद्धस्य निषेधस्यानुकीर्तनम् ॥ न द्यू तमेतत्कितव क्रीडनं निशितैः शरैः ॥ १६४ ॥

निर्ज्ञातोनिषेधः स्वतोनुपयुक्तत्वादर्थांतरं गर्भीकरोति । तेन चारुतान्वितोयं प्रतिषेधनामालंकारः । उदाहरणं युद्धरंगे प्रत्य वतिष्ठमानं शाकुनिकं प्रति विदग्धवचनम् । तत्र युद्धस्याक्ष द्यूतत्वाभावोनिर्ज्ञातएव कीर्त्यमानस्तत्रैव तव प्रागल्भ्यं न युद्धे व्युत्पत्तिग्रहोस्तीत्युपहासं गर्भीकरोति । तच्च कितवे त्यनेनाविष्कृतम् । यथा वा ॥ न विषेण न शस्त्रेण नाग्निना न च मृत्युना ॥ अप्रतीकारपारुष्याः स्त्रीभिरेव स्त्रियः कृताः । अत्र स्त्रीणां विषादिनिमित्तत्वाभावः प्रसिद्धएव कीर्त्यमान स्तासां विषाद्यतिशायि क्रौर्यमिति । अमुमर्थं व्यक्तीकरोती ति सचाप्रतीकारपारुष्याइति प्रतीकारवञ्चोविषादिभ्यस्ता सां विशेषं दर्शयता विशेषणेनाविष्कृतः ॥ १६४ ॥

कितवोद्यूतकृत् । 'धूर्तोक्षदेवी कितवइत्यमरः' । ननु प्रसिद्धानुवादस्याचमत्का रित्वात्कथमलंकारत्वमतआह निर्ज्ञातइत्यादि । शकुनैः पाशकैर्दीव्यतीति शाकुनिकः। आविष्कृतमिति ध्वनित्वशंकानिवारणम् । एवमग्रेपि ॥ १६४ ॥ इतिप्रतिषेधः ॥

सिद्धस्यैव विधानं यत्तदाहुर्विध्यलंकृतिम् ॥ पंच मोदंचने काले कोकिलः कोकिलोभवेत् ॥ १६५ ॥

निर्ज्ञातविधानमनुपयुक्तिबाधितं सदर्थान्तरगर्भीकरणेन चारुतर मिति तं विधिनामानमलंकारमाहुः । उदाहरणे कोकिलस्य कोकिलत्वविधानमनुपयुक्तं सदतिमधुरपंचमध्वनिशालितया सकलजनहृद्यत्वं गर्भीकरोति । तच्च पंचमोदंचने इति काल विशेषणेनाविष्कृतम् । यथा वा ॥ हे हस्त दक्षिण मृतस्य शि शोर्द्विजस्य जीवातवे विसृज शूद्रमुनौ कृपाणम् ॥ रामस्य गा

त्रमसि निर्भरगर्भखिन्नसीतानिवासनपटोः करुणा कुतस्ते ॥
अत्र रामस्य स्वहस्तं प्रति रामस्य गात्रमसीति वचनमनुपयुक्तं सद्रामस्येत्यनेन स्वस्यात्यंतनिष्करुणत्वं गर्भीकरोति । तच्च निर्भरेत्यादिविशेषणेनाविष्कृतम् । यद्यप्यनयोर्विधिनिषेधयोरुदाहरणेषु व्यंग्यान्यर्थांतरसंक्रमितवाच्यरूपाणि तथापि न ध्वनिभावास्पदानि । स्वोक्त्यैव व्यंग्यविशेषाविष्करणात् । व्यंग्याविष्करणेचालंकारत्वमेवेतिप्राक्प्रस्तुतांकुरप्रकरणे व्यवस्थितत्वात् । पूर्वं बाधितौ प्रतिषेधौ आक्षेपभेदत्वेनोक्तौ । इह तु प्रसिद्धौ विधिप्रतिषेधौ तत्प्रतिद्वंद्विनावलंकारत्वेन वर्णिताविति भेदः ॥ १६५ ॥

पंचमस्य स्वरविशेषस्योदंचनमाविष्करणं यत्र तादृशे काले कोकिलः कोकिलो मधुरध्वनिरभवदित्यर्थः । द्वितीयकोकिलपदस्यानुपयुक्तार्थत्वेनार्थांतरे संक्रमितत्वात् । सकलजनहृद्यत्वप्रतीतिश्च प्रयोजनम् । एवं च शालितयेत्यनंतरं लक्षितयेति शेषोबोध्यः। पूर्ववत् ध्वनित्वाशंकानिवारणाय तच्चेत्याद्युक्तम् । हेहस्तेति । शूद्रतपस्याजनिताधर्मवशादपूर्णायुषि द्विजबालके मृते तद्वधोद्यतस्य रामस्य स्वहस्तं प्रतीयमुक्तिः । जीवातवे जीवनाय शूद्रएव तपश्चरणान्मुनिरिव मुनिस्तस्मिन्कृपाणं खड्गं विसृज निक्षिप यतोरामस्याकरुणस्य गात्रं शरीरमसि । निर्भरमतिशयेन गर्भखिन्नायाः सीतायाः प्रवासनं निर्वासनं तत्र पटोर्दक्षस्येत्यर्थः । अत्र रामपदमकरुणत्वरूपार्थांतरसंक्रमितम् । तदतिशयोव्यंग्यः । सचात्यंतमित्यनेनोक्तः । ध्वनिभावास्पदानि ध्वनिप्रयोजकानि । व्यवस्थितत्वादिति । ‘शब्दार्थशक्त्या क्षिप्तोपि व्यंग्योर्थः कविना पुनः ॥ यत्राविष्क्रियते स्वोक्त्या सान्यैवालंकृतिर्ध्वनेः’ इति ध्वनिकारवचनेन निर्णीतत्वादित्यर्थः । उक्ताविति । ‘निषेधाभासमाक्षेपं बुधाः केचन मन्वते ॥ आक्षेपोन्योविधौ व्यक्ते निषेधे च तिरोहिते ॥’ इत्येताभ्यां नाहं दूती गच्छ गच्छसीत्युदाहरणयोः प्रतिपादितावित्यर्थः । प्रसिद्धत्वादबाधितप्रतिद्वंद्वित्वम् ॥ १६५ ॥ इति विधिः॥

हेतोर्हेतुमता सार्द्धं वर्णनं हेतुरुच्यते ॥ असावुदेति शीतांशुर्मानच्छेदाय सुभ्रुवाम् ॥ १६६ ॥

यथा वा ॥ एष ते विद्रुमच्छायोमरुमार्गइवाधरः ॥ कस्य नो तनुते तन्वि पिपासाकुलितं मनः ॥ मानेनेच्छति वारयत्युप शमे क्ष्मामालिखंत्यां ह्रियां स्वातंत्र्ये परिवृत्य तिष्ठति करौ व्याधूय धैर्यं गते ॥ तृष्णे त्वामनुबध्नता फलमियत्प्राप्तं जने नामुना यत्स्पृष्टोन पदा सएव चरणौ स्प्रष्टुं न संमन्यते ॥ इत्युदाहरणम् ॥ १६६ ॥

हेतोरिति । हेतुमता कार्येण । मानच्छेदः कार्यं । एषइति । विद्रुमच्छायः प्रवालकांतिर्विगततरुच्छायश्च मरुर्निर्जलदेशः । मानेइति । मानेनेच्छति अनिच्छति सति एवमुपशमे वारयति सति । ह्रियां लज्जायां क्ष्मां भूमिमालिखंत्याम् । भूम्युल्लेखनस्य तदनुभावत्वात् । स्वातंत्र्ये च परिवृत्य पराङ्मुखीभूय तिष्ठति सति । धैर्ये करौ व्याधूय मम नानुमतमिति सूचनाय हस्तधूननं कृत्वा गते सति हे तृष्णे त्वामनुसरताममुना जनेनै तावत्फलं प्राप्तं यत्पादेनापि योन स्पृष्टः सएव चरणौ स्वीयौ स्प्रष्टुं न सम्यक् मन्यते अनुजानातीत्यन्वयः । अत्र तृष्णारूपहेतुतत्कार्ययोः स्पृष्टमभिधानम् ॥ १६६ ॥

हेतुहेतुमतोरैक्यं हेतुं केचित्प्रचक्षते ॥ लक्ष्मी
विलासाविदुषां कटाक्षावेंकटप्रभोः ॥ १६७ ॥

अत्र च कार्यावश्यंभावतच्छैघ्र्यादिप्रत्यायनार्थः कार्यकारण भेदव्यपदेशः । यथा वा ॥ आयुर्दानमहोत्सवस्य विनतक्षोणीभृताम्मूर्तिमान् विश्वासोनयनोत्सवोमृगदृशां कीर्तेः प्रकाशः परः ॥ आनंदः कलिताकृतिः सुमनसां वीरश्रियोजीवितं धर्मस्यैषनिकेतनं विजयते वीरः कलिंगेश्वरः ॥ अत्र दानमहोत्सवायुष्करत्वादिनाऽध्यवसिते राज्ञि तदायुष्ट्वादिव्यपदेशः ॥ १६७ ॥

भेदांतरमाह । हेतुहेतुमतोरिति । केचिद्भट्टोद्भटप्रभृतयः । तदुक्तम् 'हेतुमता सह हेतोरभिधानमभेदताहेतुः' इति । लक्ष्मीति । कटाक्षाविदुषां लक्ष्मीविलासाइत्यन्वयः अत्र विलासहेतोर्विलासाभिन्नत्वेनाभिधानम् । एवंविधलक्षणायाः प्रयोजनमाह अत्रे

ति । कार्यावश्यंभावश्च तच्छैघ्र्यं चेति विग्रहः । आदिना अपथ्याशनं रोगइत्यादौ कार्यगतोपादेयत्वानुपादेयत्वादिसंग्रहः । आयुरिति । वीरः कलिंगेश्वरः कलिंगदेशाधिपोविजयतइत्यन्वयः । कीदृशः दानरूपस्य महोत्सवस्य आयुरिति । कार्याभिन्नत्वेनाभिधानमेवमग्रेपि । विशेषेण नतानां क्षोणीभृतां राज्ञां कलिताकृतिर्धृताकारः । वीरश्रियोवीरलक्ष्म्यानिकेतनं स्थानम् ॥ १६७ ॥ इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणाभिज्ञतत्सद्रुपाख्यभट्टविठ्ठलसूरिवरात्मजश्रीरामचंद्रसूरिसूनुना वैद्यनाथेन कृतायामलंकारचन्द्रिकाख्यायां कुवलयानंदटीकायां हेत्वलंकारप्रकरणं संपूर्णम् ॥

इत्थं शतमलंकारालक्षयित्वा निदर्शिताः ॥ प्राचामाधुनिकानां च मतान्यालोच्य सर्वतः ॥ १६८ ॥ रसभावतदाभासभावशांतिनिबंधनाः ॥ चत्वारोरसवत्प्रेयऊर्जस्विच्च समाहितम् ॥ १६९ ॥ भावस्य चोदयः संधिः शबलत्वमिति त्रयः ॥ अष्टौ प्रमाणालंकाराःप्रत्यक्षप्रमुखाः क्रमात् ॥ एवं पंचदशान्यानप्यलंकारान्विदुर्बुधाः ॥ १७० ॥

तत्र विभावानुभावव्यभिचारिभिर्व्यंजितोरतिहासशोकादिश्चित्तवृत्तिविशेषोरसः । सयत्र परस्यांगं भवति तत्र रसवदलंकारः । विभावानुभावाभ्यामभिव्यंजितोनिर्वेदादिस्त्रयस्त्रिंशद्भेदो देवतागुरुशिष्यद्विजपुत्रादावभिव्यज्यमाना रतिश्च भावः । सयत्रापरस्यांगं सप्रेयोलंकारः ॥-

भावस्येति । निर्वेदादेर्व्यभिचारिभावस्येत्यर्थः । प्रत्यक्षप्रमुखाः प्रत्यक्षाद्याः । ते च प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दार्थापत्त्यनुलब्धिसंभवैतिह्याख्याः विभावेत्यादि । रत्यादेरालंबनोद्दिपनरूपाणि नायिकाचन्द्रोदयादीनि कारणानि काव्ये वर्ण्यमानानि विभावयंतीति व्युत्पत्त्या विभावपदेनाभिधीयंते । कार्याणि च कटाक्षरोमांचादीनि । तथाविधान्येवानुपश्चाद्भवंतीति व्युत्पत्त्यानुभावपदेन । एषामेव कार्याणां रत्यादिनोत्पादने कर्तव्ये सहकारिभूतान्युत्कंठादीनि च व्यभिचारिपदेन । विशे

पादभितः समंततोये स्थायिनं चारयंतीति व्युत्पत्तेः । एवंरतिशासक्त्यनुरागादिपर्यायवोध्यांतःकरणवृत्तिः । विकृतविदूषिकादिचेष्टादर्शनजन्या चित्तस्य विकासरूपा वृत्तिर्हासः । इष्टनाशानिष्टलाभादिजन्या चित्तवृतिः । शोकः प्रसिद्धः । आदिपदेन क्रोधोत्साहभयजुगुप्साविस्मयनिर्वेदाख्यानां षण्णां परिग्रहः । विशेषपदेन च रत्यादेः स्थायित्वप्रयोजकं परिपुष्टत्वं कांताविषयत्वमितरानंगत्वं च विवक्षितम् । तदुक्तं 'रत्यादिश्चेन्निरंगः स्याद्देवादिविषयोथवा ॥ अन्यांगभावभाग्वा स्यान्न तदा स्थायिशब्दभाक् ॥' इति स्थायिनएव चाभिव्यक्तरसत्वम् । यदाहुः 'कारणान्यथ कार्याणि सहकारीणि यानि च ॥ रत्यादेः स्थायिना लोके तानि चेन्नाट्यकाव्ययोः ॥ विभावाअनुभावास्तत्कथ्यंते व्यभिचारिणः ॥ व्यक्तः सतैर्विभावाद्यैः स्थायीभावोरसः स्मृत' इति । अभिव्यक्तानां च रत्यादीनां रसरूपाणां क्रमाच्छृंगारस्य करुणरौद्रवीरभयानकवीभत्साद्भुतशांतरूपविशेषसंज्ञाबोध्याः । निर्वेदादिरिति । 'निर्वेदग्लानिशंकाख्यास्तथासूयामदश्रमाः ॥ आलस्यं चैव दैन्यं च चिंता मोहः स्मृतिर्धृतिः ॥ व्रीडा चपलतं हर्षआवेगोजडता तथा ॥ गर्वोविषाद औत्सुक्यं निद्रा विस्मृतिरेव च ॥ स्वप्नोविबोधोऽमर्षश्चाप्यवहित्थमथोग्रता ॥ मतिर्व्याधिस्तथोन्मादस्तथा मरणमेव च ॥ त्रासश्चैव वितर्कश्च विज्ञेयाव्यभिचारिणः । त्रयस्त्रिंदशमी भावाः समाख्यातास्तु नामत' इति भरतेनोक्ताः । लज्जादिना विकारगोपनमवहित्थाख्योभावः । देवतेत्याद्यपरिपुष्टत्वादेरुपलक्षणम् । रतिरिति चापुष्टहासादेः ॥–

अनौचित्येन प्रवृत्तोरसोभावश्च रसाभासोभावाभासश्चेत्युच्यते सयत्रापरस्यांगं तदूर्जस्वित् । भावस्य प्रशाम्यदवस्थाभावशांतिः । तस्याः परांगत्वे समाहितम् । भावस्योद्गमावस्थाभावोदयः । द्वयोर्विरुद्धयोर्भावयोः परस्परस्पर्धाभावसंधिः । बहूनां भावानां पूर्वपूर्वोपमर्द्देनोत्पतिर्भावशबलता । एतेषां नितरांगत्वे भावोदयादयस्त्रयोलंकाराः । तत्र रसवदुदाहरणम् ॥ मुनिर्जयति योगींद्रोमहात्मा कुंभसंभवः ॥ येनैकचुलके दृष्टौ दिव्यौ तौ मत्स्यकच्छपौ ॥ अत्र मुनिविषयरतिरूपस्य भावस्याद्भुतरसोंगम् ॥–

अनौचित्येनेति । एतच्चोदाहरणे दर्शयिष्यामः । मुनिरिति । कुंभसंभवोऽगस्त्यः । एकचुलकेन समुद्रे पीयमाने तदंतर्गतयोरवताररूपयोर्मत्स्यकूर्मयोर्दर्शनेन गम्योऽद्भुतरसोमुनिप्रभावातिशयपर्यवसन्नतया तद्विषयरतिपोषकत्वात्तदंगमिति भावः॥—

यथा वा ॥ अयं सरसनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्द्दनः ॥ नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविस्रंसनः करः ॥ अत्र करुणस्य शृंगारोंगम् । प्रेयोलंकारएवभावालंकारउच्यते । सयथा ॥ कदा वाराणस्याममरतटिनीरोधसि वसन्वसानः कौपीनं शिरसि निदधानोंजलिपुटम् ॥ अये गौरीनाथ त्रिपुर हर शंभो त्रिनयन प्रसीदेति क्रोशन्निमिषमिव नेष्यामि दिवसान् ॥ अत्र शांतिरसस्य कदेति पदसूचितचिंताख्योव्यभिचारिभावोंगम् । यथा वा ॥ अत्युच्चाः परितः स्फुरंति गिरयः स्फारास्तथांभोधयस्तानेतानपि बिभ्रती किमपि न श्रांतासि तुभ्यं नमः ॥ आश्चर्येण मुहुर्मुहुः स्तुतिमिति प्रस्तौमि यावद्भुवस्तावद्बिभ्रदिमां स्मृतस्तव भुजोवाचस्ततोमुद्रिताः ॥ अत्र प्रभुविषयरतिभावस्य वसुमतीविषयरतभावोंगम् ॥—

अयमिति । भूरिश्रवसश्छिन्नं हस्तमालोक्य तद्वधूनामुक्तिः । सपूर्वानुभूतोयं करोयः कांचीसमाकर्षणशीलः । नीवी वसनग्रंथिस्तस्याविस्रंसनोमोचकइति स्मर्यमाणया शृंगारावस्थया करुणरसपरिपोषः । कदेति । निमिषमिव दिवसान् कदा नेष्यामीत्यन्वयः । कीदृशः । काश्यां गंगातीरे वसन् । अये इत्यादिरिति क्रोशन्नित्यनेनान्वयः । अत्युच्चाइति । स्फाराविस्तीर्णाः । प्रस्तौमि प्रसंजयामि । भुवः पृथिव्याः । इमां भुवं बिभ्रद्धारयमाणः॥—

ऊर्जस्विद्यथा ॥ त्वत्प्रत्यर्थिवसुंधरेशतरुणीः संत्रासतः सत्वरं यांतीर्वीर विलुंठितुं सरभसं याताः किरातावने ॥ तिष्ठंति स्तिमिताः प्ररूढपुलकास्ते विस्मृतोपक्रमास्तासामुत्तरलैः स्तनैरनितरां लोलैरपांगैरपि ॥ अत्र प्रभुविषयरतिभावस्य शृंगा

ररसाभासोंगम् । यथा वा ॥ त्वयि लोचनगोचरं गते सफलं जन्म नृसिंहभूपते ॥ अजनिष्ट ममेति सादरं युधि विज्ञापयति द्विषां गणः ॥ अत्र कवेः प्रभुविषयस्य रतिभावस्य तद्विषयद्विषद्गणरतिरूपोभावाभासोंगम् । समाहितं यथा ॥ पश्यामः किमियं प्रपद्यतइति स्थैर्यं मयालंबितं किं मां नालपतीत्ययं खलु शठः कोपस्तयाप्याश्रितः ॥ इत्यन्योन्यविलक्ष्यदृष्टिचतुरे तस्मिन्नवस्थांतरे सव्याजं हसितं मया धृतिहरोमुक्तस्तु बाष्पस्तया ॥ अत्र शृंगाररस्य कोपशांतिरंगम् ॥–

त्वत्प्रत्यर्थीति । हे वीर संत्रासतोभयाद्वने सत्वरं गच्छतीस्तव प्रत्यर्थिनः शत्रवो वसुंदरेशाभूपास्तेषां तरुणीर्विलुंठितुं याताः किरातांभिल्लाः तासां तरुणीनामुत्तरलैरतिचपलैः स्तनैरतितरामतिशयेन लोलैश्चंचलैरपांगैर्नेत्रप्रांतैश्च तैस्तिमिताः स्तब्धाः प्रोद्गतरोमांचाविस्मृतउपक्रमोलुंठनरूपोयैस्तादृशास्तिष्ठंतीत्यन्वयः । अत्र शृंगाररस्याननुरक्तराजवनिताविषयत्वादनौचित्येन प्रवृत्तिरित्याभासरूपत्वम् । त्वयीति । अजनिष्ट अभूद्युधि संग्रामे । तद्विषयेति । प्रभुविषया द्विषद्गणस्य या रतिस्तद्रूपइत्यर्थः । अत्र शत्रुविषयकत्वरूपानौचित्येन प्रवर्तितत्वाद्भावस्याभासत्वम् । पश्यामइति । नायकस्य स्वमित्रं प्रति नायिकावृत्तांतोक्तिः । मयि तूष्णींभूते किमियं प्रपद्यते कुरुते तत्पश्याम इत्यभिप्राये मया स्थैर्यं मौनरूपमालंबितमंगीकृतम् । पश्यामइति बहुवचनं सखीसमानाभिप्रायम् । एवं तयाप्ययं खलु शठोमां किमिति नालपति भाषतइति कोपआश्रितः । इत्यन्योन्यं परस्परं विलक्ष्यालक्ष्यरहिता या दृष्टिस्तत्र चतुरे सव्याजं निमित्तांतरव्याजसहितम् ॥–

भावोदयोयथा ॥ तदद्य विश्रम्य दयालुरेधि मे दिनं निनीषामि भवद्विलोकिनी ॥ अदर्शि पादेन विलिख्य पत्रिणा तवैव रूपेण समः स मत्प्रियः ॥ अत्र नलं प्रति दमयंत्या औत्सुक्यरूपभावस्योदयः शृंगाररसस्यांगम् । भावसंधिर्यथा ॥ एका भ्रूःकुसुमायुधेषुधिरिव प्रव्यक्तपुंखावली जेतुर्मंगलपालिकेव

पुलकैरन्या कपोलस्थली ॥ लोलाक्षीं क्षणमात्रभाविविरहक्ले शासहां पश्यतोद्रागाकर्णयतश्च वीर भवतः प्रौढाहवाडंबरम् ॥
अत्र रमणीप्रेमरणौत्सुक्ययोः संधिः प्रभुविषयभावस्यांगम् ॥-

तदिति । एधि भव । निनीषामि नेतुमिच्छामि । यतस्त्वैव रूपेण समः स म त्प्रियोनलः पत्रिणा हंसेन पादेन विलिख्य अदर्शि दर्शितः । एकेति । हे वी र क्षणमात्रेण युद्धप्रस्थानाद्भावी योविरहक्लेशस्तदसहिष्णुं लोलाक्षीं दयितां पश्यत स्तथा प्रौढसंग्रामाडम्बरमाकर्णयतश्च भवतः एका कपोलस्थली द्राक् शीघ्रं पुलकैः कुसुमायुधस्य मदनस्येषुधिस्तरुणीमिव प्रव्यक्ता पुंखावली शरपुंखपंक्तिर्यत्र तथाभू ताऽभूत् । अन्या द्वितीया जेतुजर्यशीलस्य मंगलपालिका मंगलरूपा पालिका या कुशकाशादिनिर्मिता उभयपार्श्वस्थस्तंभवृक्षादिषु बद्धा मार्गपालीति प्रसिद्धा तद्वदभूदित्यर्थः । अत्र प्रेमपदोक्तायारतेरपरिपुष्टत्वाद्भावरूपत्वं बोध्यम् ॥-

भावशबलं यथा ॥ क्वाकार्यं शशलक्ष्मणः क्व च कुलं भूयो पि दृश्येत सा दोषाणां प्रशमाय नः श्रुतमहो कोपेपि कांतं मुखम् ॥ किं वक्ष्यंत्यपकल्मषाः कृतधियः स्वप्नेपि सा दुर्लभा चेतः स्वास्थ्यमुपैहि कः खलु युवा धन्योधरं धास्यति ॥ अ त्र वितर्कौत्सुक्यमतिस्मरणशंकादैन्यधृतिचिंतानां शबलता विप्रलंभशृंगारस्यांगम् । प्रमाणालंकारे प्रत्यक्षं यथा ॥ क्रांत कांतवदनप्रतिबिंबे भग्नबालसहकारसुगंधौ ॥ स्वादुनि प्रण दितालिनि शीते निर्ववार मधुनींद्रियवर्गः । यथा वा ॥ किं तावत्सरसि सरोजमेतदारादाहोस्विन्मुखमवभासते युवत्याः ॥ संशय्य क्षणमिति निश्चिकाय कश्चिद्बिब्बोकैर्बकसहवासिनां परोक्षैः ॥ पूर्वत्र प्रत्यक्षमात्रमत्र तु विशेषदर्शनजन्यसंशयो त्तरप्रत्यक्षमिति भेदः ॥-

काकार्यमिति । शुक्रकन्यां देवयानीं दृष्टवतोराज्ञोययातेरियमुक्तिः । अ कार्यं ब्राह्मणकन्याऽऽसक्तिः । शशलांछनस्य चंद्रस्य कुलं सोमवंशः । अयं वि

तर्कः । तदुपमर्देन भूयोपीत्यौत्सुक्यम् । एवमग्रेपि । श्रुतं शास्त्रश्रवणमिति मतिः । अहो कोपेपीति स्मरणम् । अपगतकल्मषाः कृते सुकृते धीर्येषां ते किं वदिष्यंतीति शंका । स्वप्नेपीति दैन्यम् । हे चेतः स्वास्थ्यमुपैहीति धैर्यम् । कः खलु धन्योयुवा तरुणोऽधरं धास्यति पास्यतीति चिंता । विप्रलंभोवियोगइति पर्यायौ । क्रांतेति । इंद्रियाणां वर्गः समूहः । मधुनि मद्ये । निर्ववार निर्वृतिं प्राप । कथंभूते संक्रांतिप्रियमुखप्रतिबिंबे । भग्नकोमलाम्रपल्लववत्सुगंधौ स्वादुनि । आरवाद्ये प्रकृष्टनादयुक्तभ्रमरयुते शीतस्पर्शे चेति । अत्रेंद्रियतृष्या तज्जन्यप्रत्यक्षमलंकारः । किमिति । आराद्दूरे । इति क्षणं संदिह्य कश्चिद्बकसहवासिनां कमलानां परोक्षैरदृश्यैर्विब्बोकैः मानात्प्रियकथालापे विब्बोकोनादरक्रिया इत्येतल्लक्षणैर्हावविशेषैर्मुखमिति निश्चिकाय निर्णीतवान् । इति प्रत्यक्षम् ॥–

अनुमानं यथा ॥ यथा रंध्रंव्योम्नश्चलजलदधूमः स्थगयति स्फुलिंगानां रूपं दधति च यथा कीटमणयः ॥ यथा विद्युज्ज्वालोल्लसितपरिपिंगाश्च ककुभस्तथा मन्ये लग्नः पथिक तरुखंडे स्मरदवः ॥ यथा वा ॥ यत्रैताल्लहरीचलाचलदृशोव्यापारयंति भ्रुवौ यत्तत्रैव पतंति संततममी मर्मस्पृशोमार्गणाः ॥ तच्चक्रीकृतचापपुंखितशरप्रेंखत्करः क्रोधनोधावत्यग्रतएवशासनधरः सत्यं तदाऽऽसां स्मरः ॥ पूर्वं रूपकसंकीर्णमिदमतिशयोक्तिसंकीर्णमिति भेदः ॥–

यथेति । यथाशब्दाअनुमानार्थाः । यथाशब्दस्तु निर्दिष्टस्तुल्ययोगानुमानयोरिति विश्वकोशात् । तथा च चपलजलदरूपोधूमोव्योम्नआकाशस्य रंध्रमवकाशं यस्मात्स्थगयति तस्माच्च कीटमणयः खद्योताः स्फुलिंगानां रूपं दधति धारयंति । यस्माच्च विद्युद्रूपाभिर्ज्वालाभिरुल्लसिताः प्रकाशीभूताः परितः पिंगवर्णाश्च ककुभोदिशस्तस्मात्पथिकरूपाणां तरूणां खंडे समूहे स्मरलक्षणोदवाग्निर्लग्नइति मन्ये इत्यन्वयः । प्रयोगस्तु पथिकतरुखंडं स्मरदावानलवत् व्योमव्यापिजलदधूमवत्वादित्यादिर्बोध्यः । यत्रैताइति । लहरीवच्चलाश्चंचलादृशोयासां ताएताः कामिन्योयत्र जने भ्रूलतां व्यापारयंति प्रेरयंति तत्रैव भ्रूसंज्ञाविषयएव यद्यस्मादमी मर्मस्पर्शिनोबाणाः संततं पतंति तत्तस्मान्मंडलीकृते चापे पुंखितायोजितमुखायेशरास्तेषु प्रेंखन् चपलः करो-

यस्य तादृशः क्रोधनः स्मरः शासनमाज्ञा तद्धारकआसामग्रतोधावतीति सत्यमित्यन्वयः। अतिशयोक्तीति। मार्गणत्वेन दृशामध्यवसानादिति भावः। प्रयोगस्तु एताश्चक्रीकृतचापं सदा पुरोधावदाज्ञाकरमदनकाः। मर्मभेदिवाणपाताश्रयभ्रूसंज्ञास्थानकत्वादिति वोध्यः॥–

शुद्धानुमानं यथा॥ विलीयमानैर्विहगैर्निमीलद्भिश्च पंकजैः॥ विकसंत्या च मालत्या गतोस्तं ज्ञायते रविः॥ यथा वा॥ सौमित्रे ननु सेव्यतां तरुतलं चंडांशुरुज्जृंभते चंडांशोर्निशि का कथा रघुपतेचंद्रोऽयमुन्मीलति॥ वत्सैतद्विदितं कथं नु भवता धत्ते कुरंगं यतः क्वासि प्रेयसि हा कुरंगनयने चंद्रानने जानकि॥--

एवं निलीयमानैरित्यत्रापि। अयं कालः सूर्यास्तमयवान् पक्षिनिलीयमानताद्याश्रयत्वादिति। रविरस्तगमनवान् तादृशकालसंबंधित्वादिति वा प्रयोगोज्ञेयः। सौमित्रे इति। विरहातुरस्य रामस्य लक्ष्मणं प्रत्युक्तिः। अत्राप्ययं चंद्रः कुरंगधारित्वादिति प्रयोगः। इत्यनुमानम्॥–

उपमानं यथा॥ तां रोहिणीं विजानीहि ज्योतिषामत्र मंडले॥ यस्तन्वि तारकान्यासः शकटाकारमाश्रितः॥ अत्र मन्मथमिवातिसुंदरं दानवारिमिव दिव्यतेजसम्॥ शैलराजमिव धैर्यशालिनं वेद्मि वेंकटपतिं महीपतिम्॥ पूर्वोदाहरणे उपमानभूतमतिदेशवाक्यं दर्शितम्॥ अत्रातिदेशवाक्यार्थसादृश्यप्रत्यक्षरूपमुपमानं फलेन सह दर्शितमिति विशेषः॥--

तामिति। तारकाणां न्यासः संनिवेशः शकटस्याकारं संस्थानमाश्रितस्तां रोहिणीं विजानीहीत्यतिदेशवाक्यार्थज्ञानमिहोपमानम्। इयं शकटाकारनक्षत्रव्यक्तिः रोहिणीपदवाच्येत्युपमितिं प्रति करणत्वात्। अत्रेति। अत्र एषु राजसु मध्ये मन्मथमिवातिसुंदरं महीपतिं वेंकटपतिसंज्ञं वेद्मीत्याद्यन्वयः। दानवारिर्विष्णुः शैलराजं हरं धैर्यशालिनं मदनशासकत्वात्। प्रत्यक्षरूपमिति। सादृश्यविशिष्टपिंडप्र-

त्यक्षस्यापि फलायोगव्यवच्छिन्नत्वेन करणत्वादिति भावः। फलेन उपमितिरूपेण। इत्युपमानम् ॥–

शब्दप्रमाणं यथा ॥ विवृण्वता दोषमपि च्युतात्मना त्वयैकमीशं प्रति साधु भाषितम् ॥ यमामनंत्यात्मभुवोपि कारणं कथं सलक्ष्यप्रभवोभविष्यति ॥ अत्र शिवः परमेष्ठिनोपि कारणमित्यत्र श्रुतिरूपं शब्दप्रमाणमुपन्यस्तम् ॥ एवं स्मृतिपुराणागमलौकिकवाक्यरूपाण्यपि शब्दप्रमाणान्युदाहरणीयानि॥ तत्र स्मृतिर्यथा ॥ बलात्कुरुत पापानि संतु तान्यकृतानि वः ॥ सर्वान्बलकृतानर्थानकृतान्मनुरब्रवीत् ॥ पूर्वं श्रुतिरभिमतार्थे प्रमाणत्वेनोपन्यस्ता। इह तु स्मृतिरनभिमतार्थे तद्दूषणपरेण प्रमाणतया नीतेति भेदः। आचारात्मतुष्टयोरपि मीमांसकोक्तधर्मप्रमाणयोर्वेदशब्दानुमापकतया शब्दप्रमाणएवांतर्भावः ॥--

विवृण्वतेति। कुमारसंभवे बटुवेषं हरं प्रति पार्वत्याइयमुक्तिः। वरदोषं प्रकाशयतापि स्खलितांतःकरणेन त्वया ईशं महादेवं प्रति एकमलक्ष्यजन्मत्वं साधूक्तं। यतोयमीशमात्मभुवोब्रह्मणोपि कारणमामनंति वेदाः। सकथं लक्ष्यः प्रभवउत्पत्तिस्थानं यस्य तादृग्भविष्यतीत्यन्वयः। विवक्षतेति क्वचित्पाठोवक्तुमिच्छतेति तदर्थः। बलादिति। नास्तिकोक्तिरियं। हेजनाः पापानि बलात्कुरुत तानि च पापानि वोयुष्माकमकृतान्येव भवंतु। यतोबलात्कारेण कृतान्सर्वानर्थान्मनुरकृतानब्रवीदित्यन्वयः। तद्दूषणपरेण सर्वाभिमतार्थदूषणपरेण। आत्मनस्तुष्टिः प्रीतिर्वैकल्पिके विषये गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे ब्राह्मणस्योपनायनमित्यादौ प्रमाणमित्युक्तम् ॥–

तत्राचारप्रमाणं यथा ॥ महाजनाचारपरंपरेदृशी स्वनामनामाददते न साधवः ॥ अतोभिधातुं न तदुत्सहे पुनर्जनः किलाचारमुचं विगायति ॥ आत्मतुष्टिप्रमाणं यथा ॥ असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा यदार्यमस्यामभिलाषि मे मनः ॥ सतां हि संदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमंतःकरणस्य वृत्तयः ॥ अत्र दुष्यं

तेनात्मतुष्ट्या शकुंतलापरिग्रहस्यधर्म्यत्वं श्रुत्यनुमतमनुमीयते। एवं श्रुतिर्लिंगादिकमपि मीमांसोक्तं प्रमाणं संभवदिहोदाहर्तव्यम्। तत्र श्रुतिर्यथा ॥ त्वं हि नाम्नैव वरदोनाधत्से वरमुद्रिकाम् ॥ न हि श्रुतिप्रसिद्धार्थे लिंगमाद्रियते बुधैः ॥ अत्र करिगिरीश्वरस्य वरदइत्यभिधानश्रुत्या सर्वाभिलषितदातृत्वं समर्थितम् ॥--

महाजनेति। दमयंतीं प्रति नलस्योक्तिः। नाम वितर्के नाददते न गृण्हंति आचारमुचमाचारत्यागिनं विगायति निंदति। असंशयमिति। क्षत्रेण क्षत्रियेण परिग्रहे क्षमा योग्या यतआर्यं श्रेष्ठं मम मनोयस्यां शकुंतलायामभिलाषशीलम्। पदेषु विषयेषु। त्वंहोति। वरमुद्रिकां वरमुद्रां नाधत्से न धास्यसि। श्रुतिर्वरदसंज्ञारूपा लिंगं गमकं। पक्षे श्रुत्या तृतीयादिरूपया प्रकर्षेण शीघ्रं सिद्धेऽर्थे अंगांगीभावे सति लिंगमर्थप्रकाशनसामर्थ्यरूपमाद्रियते। यथैंद्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठतइति श्रुत्या गार्हपत्योपस्थाने विनियुक्तस्य मंत्रस्यैंद्रप्रकाशनसामर्थ्यरूपेण लिंगेनैंद्रोपस्थाने विनियोगोनाद्रियतेइत्यर्थः। करिगिरीश्वरः कालहस्तीश्वरः ॥--

लिंगं यथा ॥ विदितं वोयथा स्वार्थां न मे काश्चित्प्रवृत्तयः ॥ ननु मूर्त्तिभिरष्टाभिरित्थंभूतोस्मि सूचितः ॥ अत्र शिवस्य श्रुतिप्रसिद्धसर्वोपकारकपृथिव्याद्यष्टमूर्त्तिपरिग्रहलिंगेन तत्प्रवृत्तीनां लोकानुग्रहैकप्रयोजनत्वं समर्थितम्। लिंगस्य मूलभूतवेदानुमापकतया वैदिकशब्दप्रमाणएवांतर्भावः। एवं लौकिकलिंगानामपि लौकिकशब्दोन्नायकतया लौकिकशब्दप्रमाणएवांतर्भावः। अतः 'लोलभ्रूलतया विपक्षदिगुपन्यासे विधूतं शिरस्तद्वृत्तांतपरीक्षणे कृतनमस्कारोविलक्ष्यस्थितः ॥ ईषत्ताम्रकपोलकांतिनि मुखे दृष्ट्यानतः पादयोरुत्सृष्टोगुरुसंनिधावपि विधिर्द्वाभ्यां न कालोचितः' इत्यादिचेष्टारूपं प्रमाणांतरं नाशंकनीयम् ॥--

विदितमिति । इत्थंभूतः परार्थैकप्रवृत्तिकः । अतइत्यस्य चेष्टारूपं प्रमाणांतरं माशंकनीयमित्यग्रेतनेनान्वयः । लोलदिति । गुरूणां सन्निधावपि द्वाभ्यां नायकाभ्यां समयोचितोविधिर्नोत्सृष्टः । यथा लोलद्भ्रूलतया नायिकया विपक्षस्य सपत्न्यादेर्दिशउपन्यासे तत्सकाशादागतोसीति सूचने कृते नायकेन नेति सूचनाय शिरोविधूतं संचालितम् । ततस्तद्वृत्तांतपरीक्षणे नायिकया कृते सत्यकृतनमस्कारोविलक्ष्यएवस्थितः । ततईषत्ताम्रा कपोलकांतिर्यस्य तादृशे नायिकायामुखे कोपातिशयाज्जाते सति तत्पादयोर्दृष्टिपातेनैवाननः प्रणतइति ॥–

क्वचिच्छब्दप्रमाणकल्पनया चमत्कारोयथा ॥ किमसुभिर्ग्लपितैर्जड मन्यसे मयि निमज्जतु भीमसुतामनः ॥ मम किल श्रुतिमाह तदर्थिकां नलमुखेंदुपरां विबुधः स्मरः ॥ अत्र म्रियमाणानां मनश्चंद्रं प्रविशतीत्येतदर्थिकायाः श्रुतेर्नलमुखचंद्रविषयत्वे कल्पिते तथा व्याख्यातृस्मरवाक्यं प्रमाणतयोपन्यस्तम् । अर्थापत्तिर्यथा ॥ निर्णेतुं शक्यमस्तीति मध्यं तव नितंबिनि ॥ अन्यथा नोपपद्येत पयोधरभरस्थितिः ॥ यथा वा ॥ व्यक्तं बलीयान् यदि हेतुरागमादपूरयत्सा जलधिं न जान्हवी ॥ गंगौघनिर्भर्त्सितशंभुकंधरा सुवर्णमर्णः कथमन्यथा स्यात् ॥ अनुपलब्धिर्यथा ॥ स्फुटमसदवलग्नं तन्वि निश्चिन्वते ते तदनुपलभमानास्तर्कयंतोपि लोकाः ॥ कुचगिरिवरयुग्मं यद्विना धारमास्ते तदिह मकरकेतोरिंद्रजालं प्रतीमः ॥–

किमसुभिरिति । व्याख्यातं प्राक् । तथेति । नलमुखचंद्रविषयत्वव्याख्यातुः स्मरस्येत्यर्थः । तच्चासिद्धत्वात्कल्पितमिति भावः । इतिशब्दः ॥ निर्णेतुमिति । अस्तीति निर्णेतुं शक्यमित्यन्वयः । व्यक्तमिति । हेतुस्तर्कः । यदि व्यक्तं प्रकटं बलीयान् तदा सा जाह्नवी जलधिं नापूरयत् । अन्यथा पूरणे सति अर्णः समुद्रस्य जलं गंगौघैर्निर्भर्सितं तिरस्कृतं सच्छंभुकंठसमानवर्णं नीलं कथं स्यादित्यन्वयः । इत्यर्थापत्तिः ॥ स्फुटमिति । हे तन्वि तर्कयंतस्तर्कशीलाअपि लोकास्तदवलग्नमनुपलभमानाअपश्यंतस्तवावलग्नं मध्यमसदिति स्फुटमेव निश्चिन्वते । कुलपर्वतश्रेष्ठयुग्म-

त्वेनाध्यवसितं स्तनद्वंद्वमाधारं विना यदास्ते तत्त्विहमकरध्वजस्येंद्रजालं मायाचरितं प्रतीमइत्यन्वयः ॥ इत्यनुपलब्धिः॥—

संभवोयथा ॥ अभूतपूर्वं मम भावि किं वा सर्वं सहे मे सहजं हि दुःखम् ॥ किं तु त्वदग्रे शरणागतानां पराभवोनाथ न तेनुरूपः ॥ यथा वा ॥ ये नाम केचिदिह नः प्रथयंत्यवज्ञाञ्जानंति ते किमपि तान्प्रति नैषयत्नः ॥ उत्पत्स्यतेस्ति मम कोपि समानधर्मा कालोह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥ यथा वा ॥ भ्रातः पांथ कुतोभवान्नगरतोवार्त्ता न वा वर्त्तते बाढं ब्रूहि युवा पयोदसमये त्यक्त्वा प्रियां जीवति ॥ सत्यं जीवति जीवतीति कथिता वार्ता मयापि श्रुता विस्तीर्णा पृथिवी जनोपि विविधः किं किं न संभाव्यते ॥ अत्राद्योदाहरणे अभूतपूर्वं मम भावि किंवेति संभवप्रमाणसिद्धार्थोदर्शितः । द्वितीयोदाहरणे संभवोपपादकं कालानंत्यादिकमपि दर्शितम् । तृतीयोदाहरणे तु संभवोपि कंठोक्तइति भेदः । ऐतिह्यं यथा ॥ कल्याणी बत गाथेयं लौकिकी प्रतिभाति मे ॥ एति जीवंतमानंदोनरं वर्षशतादपि ॥ अत्र लौकिकी गाथेयमित्यनिर्दिष्टप्रवक्तृकप्रवादपारंपर्यरूपता दर्शिता ॥

अभूतेति । ईश्वरं प्रति भक्तस्योक्तिः । पूर्वमभूतमभूतपूर्वं तादृशं मम किंवा भावि न किंचित् सर्वं शीतातपादि द्वंद्वं सहे हि यतोमम सहजमेव दुःखमस्ति किंतु हे नाथ ते तव शरणागतानां भक्तानां त्वदग्रे पराभवोनानुरूपोनोचितइत्यन्वयः । अथवा तव नानुरूपइत्यन्वयः । अत्र दुःखादेः संभवाख्यप्रमाणसिद्धस्य कथनं ये नामेति भवभूतेरुक्तिः । नामेति कुत्सने । नाम प्राकाश्यसंभाव्यक्रोधोपगमकुत्सनइत्यमरः । किमपीति । काकुर्न किमपीत्यर्थः । एषकाव्यनिर्माणरूपः । मम कोपि समानधर्मा सदृशोयउत्पत्स्यते अस्ति वा तं प्रति यत्नः । हि यस्मान्निरवधिरयं कालः पृथ्वी च विपुलेति क्रमेण योज्यं । अत्र कालोह्ययमित्यादिना सोपपत्तिकं संभवाख्यप्रमाणमुपदर्शितं । भ्रातरिति । पथिकं प्रति ग्रामस्थस्य प्रश्नः । कुतइ-

त्यनंतरमागतइति शेषः । नगरादित्युत्तरं । वार्तेति पुनः पूर्वस्य प्रश्नः। बाढमित्युत्तरमंगीकारे अस्तीत्यर्थः । ब्रूहीति पूर्वस्योक्तिः। युवेत्यादि पांथवचनं। सत्यं जीवतीति पुनः पूर्वस्य प्रश्नः । जीवतीत्यादि सर्वं पांथवचनं । इति संभवः ॥ अनिर्दिष्टप्रवक्तृकेति। अनिर्दिष्टोविशेषतोनुक्तः प्रवक्ता यस्येत्यर्थः । एवं चैतदेवैतिह्यलक्षणमिति दर्शितम् । इत्यलंकारचंद्रिकायां प्रमाणालंकारप्रकरणं संपूर्णम् ॥

अथैतेषामलंकाराणां यथासम्भवं क्वचिन्मेलने लौकिकालंकाराणां मेलनइव चारुत्वातिशयोपलम्भान्नरसिंहन्यायेन पृथगलंकारावस्थितौ तन्निर्णयः क्रियते तत्र तिलतंडुलन्यायेन स्फुटावगम्यभेदालंकारमेलने संसृष्टिः । नीरक्षीरन्यायेनास्फुटभेदालंकारमेलने संकरः । सचांगांगिभावेन समप्राधान्येन संदेहेन एकवाचकानुप्रवेशेन चतुर्विधः । एवं नृसिंहाकारा पंचालंकाराः ॥—

यथासंभवमिति । संसृष्टिसंकराभ्यां द्वयोस्तदधिकानां वेति यथासंभवमित्यर्थः । स्फुटेति । स्फुटमवगम्यमानोभेदोयेषामिति विग्रहः । एकस्मिन्वाचकेऽनुप्रवेशोऽवस्थितिः। एतत्सर्वमुदाहरणे व्यक्तीभविष्यति ॥—

तत्र संसृष्टिर्यथा ॥ कुसुमसौरभलोभपरिभ्रमद्भ्रमरसंभ्रमसंभृतशोभया ॥ चलितया विदधे कलमेखलाकलकलोलकलोलदृशान्यया ॥ अत्र शब्दालंकारानुप्रासयमकयोः संसृष्टिः । लिंपतीव तमोंगानि वर्षतीवांजनं नभः ॥ असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्निष्फलतां गता ॥ अत्रोत्प्रेक्षयोरुपमायाश्चेत्यर्थालंकाराणां संसृष्टिः । आनंदमंथरपुरंदरमुक्तमाल्यं मौलौ हठेन निहितं महिषासुरस्य ॥ पादांबुजं भवतु मे विजयाय मंजुमजीरसिंजितमनोहरमंबिकायाः ॥ अत्र शब्दार्थालंकारयोरनुप्रासोपमयोः संसृष्टिः ॥

कुसुमेति । माघे ऋतुवर्णने पद्यमिदं । अन्यया कयापि वनितया चलितया क लस्वरोमेखलायाः कांच्याः कलकलः कोलाहलोविदधे । किंभूतया कुसुमसौरभ-लोभेन परिभ्रमतां भ्रमराणां संभ्रमेण त्वराविशेषेण संभृता समृद्धा शोभा यस्यास्तया अलकालोलायस्यां तादृशी दृग्यस्यास्तथाभूतयेति । आनंदेति । आनंदेन मंथरं यथा स्यात्तथा पुरंदरेणेंद्रेण मुक्तमर्पितं माल्यं यत्र तादृशं महिषासुरस्य मौलौ मस्तके हठेन निहितं मंजु मनोज्ञं मंजीरस्य नूपुरस्य सिंजितं रणितं यत्र तादृशमनोरमम-म्बिकायाः पादांबुजमंबुजसदृशं चरणं नोऽस्माकं विजयाय भवत्वित्यन्वयः । अत्र पादांबुजमित्युपमितसमासएव न तु मयूरव्यंसकादिवत्पादएवांबुजमिति । तथा सत्यंबुजप्राधान्ये मंजीरासिंजितान्वयायोगादित्युपमैव न रूपकमिति ज्ञेयम् ॥ इति संसृष्टिः ॥

अंगांगीभावसंकरोयथा ॥ तलेष्ववेपंत महीरुहाणां छायास्त दा मारुतकंपितानाम् ॥ शशांकसिंहेन तमोगजानां लूनाकृती नामिव गात्रखंडाः ॥ अत्र शशांकसिंहेनेति तमोगजानामिति च रूपकम् । यद्यप्यत्र शशांकएव सिंहस्तमांस्येव गजाइति मयूरव्यंसकादिसमासाश्रयणेन रूपकवच्छशांकः सिंहइव त मांसि गजाइवेत्युपमितसमासाश्रयणेनोपमापि वक्तुं शक्या । तथापि लूनाकृतीनामिति विशेषणानुगुण्याद्रूपकसिद्धिः । त स्य हि विशेषणस्य प्रधानेन सहान्वयेन भाव्यं न तु गुणेन । गुणानां च परार्थत्वादसंबंधः समत्वादिति न्यायादुपमित समासाश्रयणे तस्य पूर्वपदार्थप्रधानत्वाच्छशांकस्य तमसां च प्राधान्यं भवेत् । तत्र न विशेषेण मुख्यार्थान्वयस्वारस्यमस्ति ॥–

तलेष्विति । तदा मारुतकंपितानां महीरुहाणां तलेषु छायाअवेपंत कंपमाना-आसन् । तत्रोत्प्रेक्षते । शशांकरूपेण सिंहेन छिन्नाकृतीनां तमोलक्षणगजानां शरी-रखंडाइवेति । गुणानां चेति तार्तीयाधिकरणसूत्रम् । अस्यार्थः गुणानां गुणभूतानां पदार्थानां परार्थत्वान्मुख्यप्रधानार्थत्वात्परस्परमसंबंधः । कुतः समत्वादप्रधानत्व-साम्यादिति । यथा भाष्यकारमते पावमानेष्टीनामाधानस्य चाहवनीयाद्यर्थत्वा-

त्परस्परं नांगांगीभावसंबंधः। यथा वार्तिककारमतेऽग्निसमिंधनार्थानां मंत्रविशेषरूपाणां निविदां सामीधेनीनां चेति संक्षेपः। एतदधिकरणपूर्वपक्षसिद्धांतौ प्रकृतानुपयोगान्न दर्शितौ ॥–

स्वरूपनाशरूपोपचरिताकृतिलवनकर्तृत्वकर्मत्वान्वयसंभवेपि मुख्यार्थान्वयस्वारस्यमेवादरणीयम्। स्वरूपनाशक्रोडीकरणप्रवृत्तया लक्षणामूलातिशयोक्त्या रूपकसिद्धिः। तच्च रूपकमुत्प्रेक्षायाअंगं तदुत्थापकत्वात्। रूपकाभावे हि छायालूनगात्रखंडाइवावेपंतेत्येतावदुक्तावुपमैव सिद्ध्येत्। वेपनादिसाधर्म्यान्न छायानां सद्यःकृतगात्रखंडतादात्म्यसंभावनारूपोत्प्रेक्षा ॥–

स्वरूपनाशेति। स्वरूपनाशरूपमुपचरितं गौणं यदाकृतिलवनमित्यर्थः। नन्वेवमपि तमोंशेऽस्य विशेषणस्यान्वयात्कथं रूपकसिद्धिरित्याशंक्याह। स्वरूपेति। क्रोडीकारेण निगरणेन। लक्षणामूलेति। साध्यवसानलक्षणामूलेत्यर्थः। तथा च तमोंशे उपचारेणान्वयइति भावः। न चैवंसत्युपमांगीकारेपि किं बाधकमिति वाच्यं। तदंगीकारे प्रधानान्वयेप्युपचाराश्रयणापत्तेः। तदपेक्षयाऽप्रधाने तमोंशे तदंगीकारेण रूपकस्यैवौचित्यादिति। न छायानामिति। सिद्ध्येदित्यनुवर्तते। उत्प्रेक्षा न सिद्ध्येदित्यन्वयः। इवशब्दस्य सादृश्ये प्रसिद्धतरत्वेनासति तात्पर्यग्राहके संभावनाबोधकत्वासंभवादिति भावः ॥–

ननु शशांकेन लूनाकृतीनां तमसां गात्रखंडाइवावेपंतेत्येतावदुक्तावपि सिद्ध्यत्युत्प्रेक्षा। तादात्म्यसंभावनोपयुक्तलूनाकृतिस्वरूपाधिकविशेषणोपादानात्। सत्यम्। तथोक्तावाकृतिलवनादिधर्मरूपकार्यसमारोपनिर्मिता शशांकतमसोर्हंतृहंतव्यचेतनवृत्तांतसमारोपरूपा समासोक्तिरपेक्षणीया एवमुक्तौ रूपकमिति विशेषः। एवमत्रातिशयोक्तिरूपकोत्प्रेक्षाणामंगांगीभावेन संकरः। समप्राधान्यसंकरोयथा ॥ अवतु नः सवितुस्तुरगावली समतिलंघिततुंगपयोधरा ॥ स्फुरितमध्यगतारुणनायका मरक

तैकलतेव नभःश्रियः ॥ अत्र पयोधरादिशब्दश्लेषमूलातिशयोक्त्यांगभूतयोत्थाप्यमानैव सवितृतुरगावल्यां मरकतैकावलीतादात्म्योत्प्रेक्षा नभोलक्ष्म्यां नायिकाव्यवहारसमारोपरूपसमासोक्तिगर्भैवोत्थाप्यते । पयोधरश्लेषस्योभयोपकारकत्वात्। ततउत्प्रेक्षासमासोक्त्योरेकः कालः परस्परापेक्षया चारुत्वमुन्मेषश्चोभयोस्तुल्यइति विनिगमनाविरहात्समप्राधान्यम् ॥–

रूपकं विनाप्युत्प्रेक्षायां तात्पर्यग्राहकमस्तीति शंकते नन्विति । एवमुक्तौ तमोगजानामित्युक्तौ तथा च साधकांतरस्य साधकांतरादूषकत्वाद्रूपकस्योत्प्रेक्षांगत्वमविकृतमिति भावः । अवत्विति । सवितुः सूर्यस्य तुरगावली अश्वपंक्तिर्नोऽस्मानवतु । केव नभःश्रियोगगनलक्ष्म्याः मरकतमणीनामेकलता एकावलीवेत्युत्प्रेक्षा । सूर्यतुरंगाणां हरितवर्णत्वात् । कथंभूता सम्यगतिलंघितास्तुंगाउच्चाः पयोधरामेघायया एकावलीपक्षे पयोधरौ स्तनौ । तथा स्फुरितोदीप्तिमान् । मध्यगतोऽरुणरूपोनायकोनेता सारथिर्यस्याः सा । पक्षे अरुणआरक्तोनायकोहारमध्यमणिः। नायकोनेतरि श्रेष्ठे हारमध्यमणावपीति विश्वः। अतिशयोक्त्या मेघानां स्तनत्वेनाध्यवसानरूपया । गर्भैवेत्यनेन तिलतंडुलन्यायेन स्फुटावगम्यमानभेदायाः संसृष्टेः सकाशाद्वैलक्षण्यं दर्शितम् । एवमत्रेति । एकस्य चमत्कृतिजनने परापेक्षत्वादंगांगीभावमाशंक्याह । परस्परेति ॥–

यथा वा ॥ अंगुलीभिरिव केशसंचयं सन्निकृष्य तिमिरं मरीचिभिः ॥ कुड्मलीकृतसरोजलोचनं चुंबतीव रजनीमुखं शशी ॥ अत्रांगुलीभिरिति वाक्योक्तोपमया तत्प्रायपाठान्मुख्यकुड्मलीकरणलिंगानुगुण्याच्चोपमितसमासाश्रयणेन लब्धया सरोजलोचनमिति समासोक्तोपमयांगभूतयोत्थाप्यमानैव शशिकर्तृकनिशामुखचुंबनोत्प्रेक्षा निशाशशिनोर्दांपत्यव्यवहारसमारोपरूपसमासोक्तिगर्भैवोत्थाप्यते । उपमयोरुभयत्रोत्थापकत्वाविशेषात्समासोक्तिगर्भतां विना चुंबनोत्प्रेक्षायानिरालंबनत्वाच्च । ततश्चात्राप्युत्प्रेक्षासमासोक्त्योरेककालयोः समप्राधा

न्यम् । यद्यप्यत्रोपमाभ्यां शशिनिशागतावेव धर्मौ समर्थ्यैते न तु शशिनायकयोर्निशानायिकयोश्च साधारणधर्मौ । साधारणधर्मसमर्पणं चोत्प्रेक्षासमासोक्त्योरपेक्षितम् । उत्प्रेक्षायाः प्रकृताप्रकृतसाधारणगुणक्रियानिमित्तसापेक्षत्वात्समासोक्तेर्विशेषणसाम्यमूलकत्वाच्च । तथापि वाक्योक्तोपमायामिवकारस्य मरीचिभिरिवेत्यन्वयान्तरमभ्युपगम्यान्वयभेदलब्धप्रकृताप्रकृतयोरेकैकविषयस्यार्थद्वयस्य समासोक्तोपमायां सरोजसदृशं लोचनमितिसमासांतरमभ्युपगम्य समासभेदलब्धार्थद्वयस्य चाभेदाध्यवसायेन साधारण्यं संपाद्य तयोरुत्प्रेक्षासमासोक्त्योरंगता निर्वाह्या ॥–

अंगुलीभिरिति । शशी अंगुलीभिरिव मरीचिभिः केशसंचयमिव तिमिरं संनिगृह्य कुड्मलीकृतसरोजलोचनं लोचनमिव सरोजं यत्र तादृशं रजनीमुखं चुंबतीवेत्यन्वयः । तत्प्रायेति । उपमाबहुले संदर्भे पाठादित्यर्थः । मुख्येति । मुख्यार्थरूपं यत्कुड्मलीकरणरूपं लिंगं पुष्पासाधारणधर्मस्तस्यानुकूल्यादित्यर्थः । उत्थापकत्वाविशेषत्वादंगत्वाविशेषात् । चंद्रस्य चुंबनोत्प्रेक्षायां दांपत्यव्यवहारसमारोपात्मकसमासोक्तौ चापेक्षितस्य नायकसाधर्म्यस्योक्तोपमाभ्यामसमर्पणात्कथं तयोस्तदंगत्वमिति शंकते । यद्यपीति । मरीचिभिरिवेति । मरीचिभिरिवांगुलीभिस्तिमिरमिव केशसंचयमित्येवंरूपमित्यर्थः । एकैकविषयस्यार्थद्वयस्याभेदाध्यवसानेनेत्यन्वयः । तयोर्वाक्यसमासोक्तोपमयोः ॥–

यद्वा इह प्रकृतकोटिगतानां मरीचितिमिरसरोजानामप्रकृतकोटिगतानां चांगुलीकेशसंचयलोचनानां च तनुदीर्घावरणत्वनीलनीरंध्रस्वकांतिमत्त्वादिना सदृशानां प्रातिस्विकरूपेण भेदवदनुगतसादृश्यप्रयोजकरूपेणाभेदोप्यस्ति सचात्र विवक्षितएव भेदाभेदोभयप्रधानोपमेत्यालंकारिकसिद्धांतात् । तत्र च प्रयोजकांशनिष्कर्षन्यायेनाभेदगर्भनांशोपजीवनेन साधारण्ये संपाद्य प्रधानभूतोत्प्रेक्षा समासोक्त्यंगता निर्वाह्या ॥—

आवश्यकाभेदाध्यवसायेनोपपत्तौ कृतमन्वयांतरसमासांतरकल्पनागौरवेणेत्याशयेनाह। यद्वेति। तनुदीर्घेत्यादौ पूर्वनिपातनियमानुरोधेन यथासंख्यक्रमपरित्यागः। तथा चांगुलिमरीच्योस्तनुत्वनीरंध्रत्वाभ्यां तिमिरकेशसंचययोरावरणरूपत्वनीलत्वाभ्यां सरोजलोचनयोर्दीर्घत्वकांतिमत्त्वाभ्यां च सादृश्यं बोध्यं। प्रातिस्विकरूपेण अंगुलित्वमरीचित्वादिना। अनुगतेति। अनुगतं। यत्सादृश्यप्रयोजकं रूपं तनुत्वादिकं तेनेत्यर्थः। एतच्च सादृश्यमतिरिक्तमित्यभिप्रायेण। सिद्धांतादिति। तदुक्तं साधर्म्यं त्रिविधं भेदप्रधानमभेदप्रधानं भेदभिदप्रधानं चेत्युपक्रम्य विद्यानाथेन उपमानन्वयोपमेयोपमास्मरणानां भेदाभेदसाधारणसाधर्म्यमूलत्वमिति ॥–

न हि प्रकाशशीतापनयनशक्तिमतः सौरतेजसः शीतापनयनशक्तिमात्रेण शीतालूपयोगिता न दृष्टा। एवमनभ्युपगमे च 'पांड्योयमंसार्पितलंबहारःक्लृप्तांगरागोहरिचंदनेन ॥ आभाति बालातपरक्तसानुः सनिर्झरोद्गारइवाद्रिराजः' इत्याद्युपमापि न निर्वहेत्। न ह्यत्राद्रिराजपांड्ययोरुपमानोपमेययोरनुगतः साधारणधर्मोनिर्दिष्टः। एकत्र बालातपनिर्झरावन्यत्र हरिचंदनहाराविति धर्मभेदात्। तस्मात्तत्रातपहरिचंदनयोर्निर्झरहारयोश्च सदृशयोरभेदांशोपजीवनमेव गतिः। 'पिनष्टीव तरंगाग्रैः समुद्रः फेनचंदनम् ॥ तदादाय करैरिंदुर्लिंपतीव दिगंगनाः' इत्यत्रोत्प्रेक्षयोः कालभेदेपि समप्राधान्यम्। अन्योन्यनिरपेक्षवाक्यद्वयोपात्तत्वात्। तदादायेति फेनचंदनरूपकमात्रोपजीवनेन पूर्वोत्प्रेक्षानपेक्षणात्। नचैवं लिंपतीव तमोंगानीतिवदुत्प्रेक्षाद्वयस्य संसृष्टिरेवेयमिति वाच्यम्। लौकिकसिद्धपेषणलेपनपौर्वापर्यच्छायानुकारिणोत्प्रेक्षाद्वयपौर्वापर्येण चारुतातिशयसमुन्मेषतः संसृष्टिवैषम्यात्। तस्माद्दर्शादिवदेकफलसाधनतया समप्रधानमिदमुत्प्रेक्षाद्वयम्। एवं समप्रधानसंकरोपि व्याख्यातः ॥–

ननु भेदाभेदरूपांशद्वयोपेतायाउपमायाभेदांशस्यानुपयोगात्कथं तस्याउत्प्रेक्षाद्यु पयोगित्वमित्याशंक्य परिहरति । नहीति । प्रकाशश्च शीतापनयनं चेति द्वंद्वः । शीतालुः शीतार्तः शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तदसहनइति वालुः । उक्तसिद्धांतस्य निर्युक्ति कत्वेनाश्रद्धेयत्वमाशंकमानं प्रत्याह । एवमिति । पांड्योयमिति । पांड्यनामाऽयं नृपोद्रिराजइवाभाति । कथंभूतः अंसयोरर्पितोलंबोहारोयेन सः । तथा हरिचंदने न रक्तचंदनेन कृतः । कृतोंगरागोनुलेपनं येन तथाभूतः। अद्रिराजः कीदृक् बा लातपेन रक्तानि सानूनि प्रस्थानि यस्य सः। तथा निर्झरस्योद्गारेणोद्गमेन सहितः। पिनष्टीति। व्याख्यातं प्राक् । पौर्वापर्येणेति । तथा च चमत्कारप्रयोजकपौर्वाप र्यघटकत्वेन भेदानवभासात्संसृष्टिवैलक्षण्यमिति भावः । दर्शादिवद्दर्शपौर्णमासादिव त् । अयं च भिन्नकालीनयोरपि समप्राधान्ये दृष्टांतः । फलं तत्र स्वर्गः । प्रकृते तु चमत्कृतिविशेषः॥—

संदेहसंकरोयथा ॥ शशिनमुपगतेयं कौमुदी मेघमुक्तं जलनि धिमनुरूपं जन्हुकन्यावतीर्णा ॥ इति समगुणयोगप्रीतयस्त त्र पौराः श्रवणकटुनृपाणामेकवाक्यं विवव्रुः ॥ अत्र इयमि ति सर्वनाम्ना यद्यजं वृतवतींदुमती विशिष्टरूपेण निर्दिश्यते तदा बिंबप्रतिबिंबभावापन्नधर्मविशिष्टयोः सदृशयोरैक्यारोप रूपा निदर्शना । यदि तेन सा स्वरूपेणैव निर्दिश्यते बिंबभू तोधर्मस्तु पूर्वप्रस्तावात्समगुणयोगप्रीतये इति पौरविशेषणा च्चावगम्यते तत्र प्रस्तुते धर्मिणि तद्वृत्तांतप्रतिबिंबभूताप्रस्तु तवृत्तांतारोपरूपं ललितमित्यनध्यवसायात्संदेहः । विलीयेंदुः साक्षादमृतरसवापी यदि भवेत्कलंकस्तत्रत्योयदि च विकचें दीवरवनम् ॥ ततः स्नानक्रीडाजनितजडभावैरवयवैः कदाचिन्मुं चेयं मदनशिखिपीडापरिभवम् ॥ अत्र यद्येतावत्साधनं संपद्ये त तदा तापः शाम्यतीत्यर्थे कविसंरंभश्चेत्तदेतदुपात्तसिद्ध्य र्थमूहइति संभावनालंकारः । एतावत्साधनं कदापि न संभव त्येवातस्तापशांतिरपि गगनकुसुमकल्पेत्यर्थे कविसंरंभश्चेदुपा

त्तमिथ्यात्वसिद्ध्यर्थमिथ्यार्थांतरकल्पनारूपा मिथ्याध्यवसितिरित्युभयतासंभवात्संदेहः । एवम् 'सिक्तं स्फटिककुंभांतःस्थितिश्वेतीकृतैर्जलैः ॥ मौक्तिकं चेल्लतां सूते तत्पुष्पैस्ते समं यशः' इत्यादिष्वपि संभावनामिथ्याध्यवसितिसंदेहसंकरोद्रष्टव्यः ॥–

शशिनमिति । अत्र अजस्येंदुमत्याः स्वयंवरे समगुणयोरजेंदुमत्योर्योगेन प्रीतिर्येषां ते पौरानागरिकानृपाणामन्येषां श्रवणयोः कटु पीडाकरमिति पूर्वार्धरूपमेकमेव वाक्यं विवव्रुरुच्चारयामासुरित्यन्वयः । तेन सर्वनाम्ना सा इंदुमती बिंबभूतोधर्मः । अजकर्मकं वरणं तत्र तस्मिन् पक्षे । विलीयेति । अग्निसंयोगेन घृतादिवत्केनापि हेतुना विलीनतां प्राप्येत्यर्थः । विकचं विकसितं । जडभावः शैत्यं । मदनएव शिखी वन्हिः । संरंभस्तात्पर्यं । सिक्तमिति । स्फटिककुंभांतस्थित्या श्वेतीकृतैर्जलैः सिक्तं मौक्तिकमित्यन्वयः ॥–

मुखेन गरलं मुंचन्मूले वसति चेत्फणी ॥ फलसंदोहगुरुणा तरुणा किंप्रयोजनम् ॥ अत्र महोरगवृत्तांते वर्ण्यमाने राजद्वाररूढखलवृत्तांतोपि प्रतीयते । तत्र किं वस्तुतस्तथाभूतोरगवृत्तांतएव प्रस्तुतेऽप्रस्तुतः खलवृत्तांतस्ततः प्रतीयतइति समासोक्तिः । यद्वा प्रस्तुतखलवृत्तांतप्रत्यायनायाप्रस्तुतमहोरगवृत्तांतकीर्त्तनमप्रस्तुतप्रशंसा । यद्वा वर्ण्यमानमहोरगवृत्तांतकीर्तनेन समीपस्थितखलधर्मोद्घाटनं क्रियतइति उभयस्यापि प्रस्तुतत्वात्प्रस्तुतांकुरइति संदेहः ॥ एकवाचकानुप्रवेशसंकरस्तु शब्दार्थालंकारयोरेवेति लक्षयित्वा काव्यप्रकाशकारउदाजहार । स्पष्टोच्छ्वसत्किरणकेसरसूर्यबिंबविस्तीर्णकर्णिकमथोदिवसारविंदम् ॥ श्लिष्टाष्टदिग्दलकलापमुखावतारबद्धांधकारमधुपावलिसंचुकोच ॥ अत्रैकपदानुप्रविष्टौ रूपकानुप्रासौ यत्रैकस्मिन् श्लोके पदभेदेन शब्दार्थालंकारयोः स्थितिस्तत्र तयोः संसृ

ष्टिरिह तु संकरइति। अलंकारसर्वस्वकारस्तु एकस्मिन्वाचकेऽनुप्रवेशोवाच्ययोरेवालंकारयोः स्वारसिकोवाच्यप्रतियोगिकत्वाद्वाचकस्येति मत्वाऽर्थालंकारयोरप्येकवाचकानुप्रवेशसंकरमुदाजहार ॥–

मुखेनेति। संदोहः समूहः। लक्षयित्वेति। स्फुटमेकत्र विषये शब्दार्थालंकृतिद्वयमिति सूत्रेणेत्यर्थः। स्पष्टेति। अथोऽनंतरं दिवसरूपमरविंदं कमलं संचुकोच संकोचमगमत्। कीदृक्। स्पष्टमुच्छ्लसंतउच्छ्लसंतः किरणाएव केसराणि यस्यास्तथाभूता सूर्यबिंबरूपा विस्तीर्णा कर्णिका वराटोयस्य तत्। श्लिष्टाः प्रकाशाभावेन परस्परं मिलिताः अष्टदिशएव दलानां कलापस्तन्मुखेनावतारोयस्यास्तादृशी बद्धा अंधकाररूपा मधुपावलिर्येन तथाभूतमित्यर्थः। पदभेदेनेति। "सोणत्थि एत्थ गामे जो एअं महमहंतलाअण्णं। तरुणाणं हिअअलूडिं परिसप्पंतिं णिवारेइ" सनास्त्यत्र ग्रामे यएतां स्फुरल्लावण्यां तरुणानां हृदयलुंठनं परिसर्पंति निवारयतीति संस्कृतं। अत्र पूर्वार्द्धेऽनुप्रासस्तृतीयपादे रूपकमिति तयोः संसृष्टिः। वाच्यप्रतियोगिकत्वादिति। वाच्यं प्रतियोगि प्रतिसंबंधि यस्य तद्वाच्यप्रतियोगिकं तत्त्वादित्यर्थः। एवं च काव्यावाच्यस्यानुप्रासादेः शब्दालंकारस्य तदनुप्रवेशोन वाचकानुप्रवेशइति वक्तुं युक्तमिति भावः ॥–

सत्पुष्करद्योतितरंगशोभिन्यमंदमारब्धमृदंगवाद्ये ॥ उद्यानवापीपयसीव यस्यामेणीदृशोनाट्यगृहे रमंते ॥ अत्र नाट्यगृहवापीपयसोः सत्पुष्करेत्यादिविशेषणं शब्दसाम्यं श्लेषः। अमंदमारब्धेत्यादिविशेषणेऽर्थसाम्यमुपमा तदुभयमेकस्मिन्निवशब्देनुप्रविष्टमिति तदपि न मन्यामहे। सत्पुष्करेत्यादिविशेषणेपि श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायरूपातिशयोक्तिलभ्यस्य धर्मसाम्यस्यैव तत्रेवशब्दप्रतिपाद्यतया शब्दसाम्यस्य तदप्रतिपाद्यत्वात्। श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायेन धर्मसाम्यमतानंगीकारे। अहो रागवती संध्या जहाति स्वयमंबरमित्यादिश्लिष्टविशेषणसमासोक्त्युदाहरणे विशेषणसाम्य

भावेन समासोक्त्यभावप्रसंगात् । शब्दसाम्यस्यैवशब्दप्रतिपाद्यत्वेपि तस्योपमावाचकत्वस्यैव प्राप्त्या श्लेषवाचकत्वाभावाच्च । शब्दतोऽर्थतोवा कविसंमतसाम्यप्रतिपादने सर्वविधेप्युपमालंकारस्वीकारात् । अन्यथा"यथा प्रल्हादनाच्चंद्रः प्रतापात्तपनोयथा ॥ तथैव सोभूदन्वर्थोराजा प्रकृतिरंजनात्" इत्यत्राप्युपमा न स्यात् । न ह्यत्रान्वर्थनामरूपशब्दसाम्यं विना किंचिदर्थसाम्यं कविविवक्षितमस्ति । तस्माद्यत्रैकस्मिन्नर्थे प्रतिपाद्यमाने अलंकारद्वयप्रतीतिस्तत्र तयोरलंकारयोरेकवाचकानुप्रवेशः ॥—

सत्पुष्करेति । यस्यां नगर्यांमेणीदृशउद्यानसंबंधिवापीपयसीव नाट्यगृहे रमंते क्रीडंति । कीदृशैः । समीचीनैः पुष्करैः कमलैर्द्योतिनोये तरंगास्तच्छोभावति । गृहपक्षे समीचीनैः पुष्करैर्वाद्यभांडमुखैर्द्योतितोयोरंगोनृत्यभूमिस्तच्छोभिनीत्यर्थः । पुष्करं करिहस्ताग्रे वाद्यभांडमुखे जले । व्योम्नि खड्गफले पद्मइत्यमरः । श्लेषभित्तिकेति । श्लेषोभित्तिरिव भित्तिर्मूलं यस्येत्यर्थः । रागवतीति । रागोऽनुरागोरक्तिमा च । अंबरमाकाशं वस्त्रं च । नन्वत्र विशेषणसाम्यायाभेदाध्यवसायापेक्षणेपि सत्पुष्करेत्यादौ शब्दसाम्यमात्रेणाप्युपमोपपत्तेर्नतदपेक्षेत्यतआह । शब्देति । शब्दतोऽर्थतो वेति । शब्दप्रयुक्तमर्थप्रयुक्तं वा यत्कविसंमतं साम्यं तत्प्रतिपादनइत्यर्थः । सर्वविधे सर्वप्रकारे । यथेति । चदिआल्हादनइतिधात्वनुसाराच्चंद्रपदमन्वर्थम् । अन्वर्थोऽन्वर्थनामा । तस्मान्मतद्वयस्याप्ययुक्तत्वात् ॥—

यथा । विधुकरपरिरंभादात्तनिष्यंदपूर्णैः शशिदृषदुपक्लृप्तैरालवालैस्तरूणाम् ॥ विफलितजलसेकप्रक्रियागौरवेण व्यरचि स हृतचित्तस्तत्र भैमीवनेन ॥ अत्र हि प्रतिपाद्यमानोर्थसंमृद्धिमद्वस्तुवर्णनमुदात्तमिति लक्षणानुसारादुदात्तालंकाररूपः असंबंधे संबंधकथनमतिशयोक्तिरिति लक्षणादतिशयोक्तिश्च। न च सर्वत्रोदात्तस्यासंबंधे संबंधवचनरूपत्वं निर्णीतमिति

न विविक्तालंकारद्वयलक्षणसमावेशोस्तीति वाच्यम् । दिव्य लोकगतसंपत्समृद्धिवर्णनादिष्वतिशयास्पृष्टस्योदात्तस्य शौर्यौ दार्यदारिद्र्यादिविषयवर्णनेषूदात्तास्पृष्टायाअतिशयोक्तेश्च पर स्परविविक्तनया विश्रांतेः । तयोश्चेहार्थवशसंपन्नसमावेशयो र्नांगांगीभावः । एकेनापरस्यानुत्थापनात्स्वातंत्र्यपारतंत्र्यविशे षादर्शनाच्च । नापि समप्राधान्यं । यैः शब्दैरिह संबंधि वस्तु प्रतिपाद्यते तैरेव तस्यैव वस्तुनोसंबंधे संबंधरूपस्य प्रति पाद्यमानतया भिन्नप्रतीपादकशब्दव्यवस्थितार्थभेदाभावान्ना पि संदेहसंकरः । एकालंकारकोट्यां तदन्यालंकारकोटिप्रति क्षेपाभावात् । तस्मादिहोदात्तातिशयोक्त्योरेकवाचकानुप्रवे शलक्षणः संकरः । क्वचित्संकराणामपि संकरोदृश्यते ॥—

विधुकरेति । सहंसस्तत्र भैमीवनेन दमयंत्याउद्यानेन हृतचित्तोव्यरचि कृतः । क थंभूतेन । चंद्रकिरणाश्लेषादात्तैरंगीकृतैर्निष्यंदैः पूर्णैश्चंद्रकांतघटितैस्तरूणामालवालै र्विफलाकृतजलसेकप्रकाररूपगौरवेणेत्यर्थः । शब्दव्यवस्थितेति । शब्दप्रयुक्तेत्यर्थः । त था च समप्राधान्यमर्थभेदविषयमिति भावः । प्रतिक्षिप्यते निवार्यते कोस्यंतरमने नेति प्रतिक्षेपोविरोधः ॥—

यथा । मुक्ताः केलिविसूत्रहारगलिताः संमार्जनीभिर्हृताः प्रातः प्रांगणसीम्नि मंथरचलद्बालांघ्रिलाक्षारुणाः ॥ दूराद्दा डिमबीजशंकितधियः कर्षन्ति केलीशुका यद्विद्वद्भवनेषु भो जनृपतेस्तस्यागलीलायितम् ॥ अत्र तावद्विदुषां संपत्समृद्धि वर्णनमुदात्तालंकारस्तन्मूलकोबालांघ्रिलाक्षारुणाइत्यत्र तद्गु णालंकारस्तत्रैव वक्ष्यमाणभ्रांत्युपपादकः । पदार्थहेतुकका व्यलिंगालंकारश्चेति तयोरेकवाचकानुप्रवेशसंकरस्तन्मूलः शं कितधियइत्यत्र भ्रांतिमदलंकारस्ताभ्यां चोदात्तालंकारश्चा रुतां नीतइति तयोश्च तस्य चांगांगीभावसंकरः । एवं

विद्वद्गेहवैभवस्य हेतुमतोराज्ञोवितरणविलासस्य हेतोश्चाभेद कथनं हेत्वलंकारः । सच राज्ञोवितरणविलासस्य निरतिश योत्कर्षाभिव्यक्तिपर्यवसायी । एतावन्मात्रे कविसंरंभश्चेदुक्त रूपोदात्तालंकारपरिष्कृते हेत्वलंकारे विश्रांतिः । कीदृशी संपदिति प्रश्नोत्तरतया निरतिशयैश्वर्यवितरणरूपाप्रस्तुतका र्यमुखेन तदीयसंपदुत्कर्षप्रशंसने कविसंरंभश्चेत्कार्यनिबंधनाप्र स्तुतप्रशंसालंकारे विश्रांतिः । कार्यस्यापि वर्णनीयत्वेन प्र स्तुतत्वाभिप्राये तु प्रस्तुतांकुरे विश्रांतिः । अत्र विशेषान ध्यवसायात्संदेहसंकरः । किंच विद्वद्गृहवैभववर्णनस्यासंबंधे संबंधकथनरूपतयाऽतिशयोक्तेरुदात्तालंकारेण सहैकवाचका नुप्रवेशसंकरः । निरतिशयवितरणोत्कर्षपर्यवसायिनोहेत्वलं कारस्याप्यद्भुतातथ्यौदार्यवर्णनात्मिकयात्युक्त्या सहैकवाच कानुप्रवेशसंकरः । तन्मूलकस्याप्रस्तुतप्रशंसालंकारस्य प्र स्तुतांकुरस्य वा राजसंपत्समृद्धिवर्णनात्मकोदात्तालंकारेण सहैकवाचकानुप्रवेशसंकरः ॥—

मुक्ताइति । विदुषां मंदिरेषु भवनेषु केलौ सुरतक्रीडायां विच्छिन्नसूत्राद्धाराद्गलि ताः संमार्जनीभिरपसारिताः प्रातःकालेऽगणसीमांते मंदं चलतां बालानां चरणलाक्षा रसेनारुणामुक्ताःदूराद्दाडिमबीजशंकितधियःक्रीडाशुकायत्कर्षंत्याकर्षंति तद्भोजनृपते स्त्यागस्य दानस्य लीलायितमित्यन्वयः । तत्रैव बालांघ्रिलाक्षारुणाइत्यत्रैव । वक्ष्य माणेति । शंकितधियइति वक्ष्यमाणेत्यर्थः । तयोस्तद्गुणकाव्यलिंगयोः । तन्मूलः सं करमूलः । ताभ्यां संकरभ्रांतिमद्भ्यां । तयोः संकरभ्रांतिमतोः । तस्य उदात्तस्य । हे तुमतः कार्यस्य अभेदकथनं तत्त्यागलीलायितस्य कार्यमिति वक्तव्ये तदेव त्यागली लायितमित्यभेदकथनं । तदीयेति । राजकीयेत्यर्थः । अतथ्यौदार्येति असत्यौदार्येत्य र्थः । तन्मूलकस्येति । वितरणोत्कर्षपर्यवसायिहेत्वलंकारमूलकस्येत्यर्थः ॥—

वाचकशब्दस्य प्रतिपादकमात्रपरतया व्यंजकसाधारण्यादे

षां च त्रयाणामेकवाचकानुप्रवेशसंकराणां समप्राधान्यसंकरः। न ह्येतेषां परस्परमन्यत्रांगत्वमस्ति। उदात्तादिमात्रस्यैव हेत्वलंकारादिचारुतापादकत्वेनातिशयोक्तिसंकरस्यांगतयाऽनपेक्षणात्। एवमत्र श्लोके चतुर्णामपि संकराणां यथायोग्यं संकरः। एवमन्यत्राप्युदाहरणांतराण्यूह्यानि ॥—

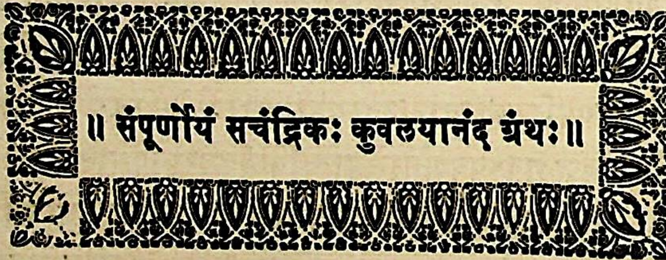
ननु राजसंपत्समृद्धेर्व्यंजनागम्यत्वेनावाच्यत्वात्कथं तद्वर्णनात्मकोदात्तालंकारेण सहैकवाचकानुप्रवेशकथनमित्याशंकायामाह। वाचकशब्दस्येति। त्रयाणामिति। एकउदात्तातिशयोक्त्योरपरोहेत्वत्युक्त्योरन्योव्यंग्योदात्ताप्रस्तुतप्रशंसाप्रस्तुतांकुरान्यतरयोरित्येवं त्रयाणांपरस्परमित्यर्थः। उदात्तालंकारस्य हेत्वलंकारांगतायाः पूर्वमुक्तत्वादुदात्तातिशयोक्तिसंकरस्यापि तदंगत्वमिति शंकां निरस्यति। उदात्तादिमात्रस्यैवेति। उदात्तादीत्यादिपदेन हेत्वलंकारपरिग्रहः। हेत्वलंकारादीत्यादिपदेन चाप्रस्तुतप्रशंसापरिग्रहः। तत्रापि निरतिशयैश्वर्यवितरणोत्कर्षपर्यवसायिनोहेत्वलंकारस्यैव तादृशवितरणरूपकार्यपरिष्कारद्वारातद्गम्यप्रस्तुतराजसंपदुत्कर्षप्रशंसारूपायामप्रस्तुतप्रशंसायामंगत्वं न त्वद्भुततथ्यवर्णनारूपात्युक्तिसंकरस्यापेक्षेति भावः। यथायोग्यमिति। तथाहि। उदात्ततद्गुणयोरंगांगिभावसंकरस्य भ्रांतिमदुदात्तयोरंगांगिभावसंकरस्य चांगांगिभावे च संकरः। तथा भ्रांतिमदुदात्तयोरंगांगिभावसंकरस्योदात्तांगकहेत्वलंकारादिसंदेहसंकरस्य चांगांगिभावेन संकरइति सूक्ष्ममतिभिरूहनीयम् ॥—

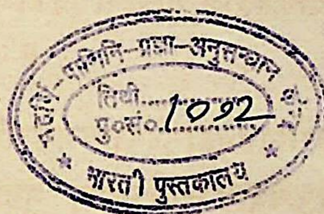
अमुं कुवलयानंदमकरोदप्पदीक्षितः॥ नियोगाद्वेंकटपतेर्निरुपाधिकृपानिधेः ॥ १७१ ॥ चंद्रालोकोविजयतां शरदागमसंभवः॥ हृद्यः कुवलयानंदोयत्प्रसादादभूदयम् ॥ १७२ ॥ इति श्रीमदद्वैतविद्याचार्यश्रीमद्द्विजकुलजलधिकौस्तुभश्रीरंगराजाध्वरींद्रवरदसूनोरप्पदीक्षितस्य कृतिः कुवलयानंदः संपूर्णः ॥

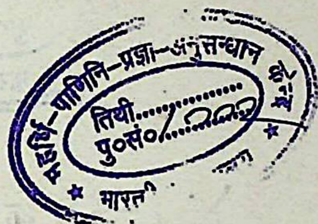
स्वकीर्त्यनुवृत्तये ग्रंथनाम स्वनाम चोपनिबध्नन् ग्रंथपूर्तिमनुवदति। अमुमिति। स्वग्रंथस्य प्रामाणिकत्वं सूचयितुमाह। चंद्रालोकइति। शरदागमसंज्ञकश्चंद्रालोकमू

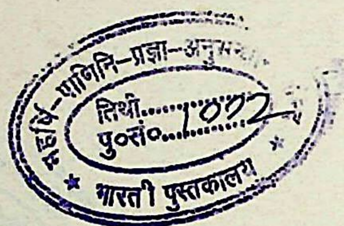
लभूतोग्रंथः। शरत्कालागमनेन चंद्रस्यालोकइति श्लेषः। तस्माच्च कुवलयानंदः स्वग्रंथोऽभूत्। कुवलयस्य कुमुदस्यानंदइति च श्लेषइति शिवमास्ताम्। विद्वद्वृंदमहामान्यरामचंद्रात्मजन्मना। विदुषा वैद्यनाथेन कृतालंकारचंद्रिका॥ एनां कुवलयानंदप्रकाशनविशारदाम्। विदांकुर्वंतु विद्वांसः काव्यतत्त्वविदां वराः। असौ कुवलयानंदश्चंद्रालोकोत्थितोपि सन्॥ प्रतिष्ठां लभते नैव विनालंकारचंद्रिकाम्। इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणज्ञतत्सद्रामभट्टात्मजवैद्यनाथकृताऽलंकारचंद्रिकाख्या कुवलयानंदटीका संपूर्णा॥ ॥ ॥ ॥ ॥

इदं पुस्तकं खांडेकरोपाख्यवासुदेवात्मजकाशीनाथेन मोहमयीराजधान्यां गणपतकृष्णाजीमुद्रणयंत्रालयाधिपतिना मुद्रापितम्॥ शकाब्दाः १८१३ खरनामसंवत्सरः

॥ संपूर्णोयं सचंद्रिकः कुवलयानंद ग्रंथः॥

1092
भारती पुस्तकालय

हें पुस्तक बांधऊन आणल्याची
ता० ६/९/२९

भाद्रपद शु॥ ३ शुक्रवार
शके १८५१
शुक्ल नाम संवत्सरे

